

DISSERTATIONES LINGUISTICAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

II

DISSERTATIONES LINGUISTICAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

II

ANN VEISMANN

Eesti keele kaas- ja määrsõnade
semantika võimalusi

TARTU ÜLIKOOLI
KIRJASTUS

Tartu Ülikooli filosoofiateaduskond, eesti ja üldkeeleteaduse instituut

Väitekirja on kaitsmisele suunanud Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna eesti ja üldkeeleteaduse instituudi nõukogu 5. mail 2009.

Juhendaja: emeriitprofessor Haldur Õim

Oponent: dr Minna Jaakola (Helsingi ülikool)

Kaitsmine toimub 26. juunil 2009 kell 14.00 Tartu Ülikooli Nõukogu saalis.

ISSN 1406–5657

ISBN 978–9949–19–150–5 (trükis)

ISBN 978–9949–19–151–2 (PDF)

Autoriõigus Ann Veismann, 2009

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

Tellimus nr. 198

EESSÕNA

Mitmel põhjusel on selle töö valmimine võtnud palju rohkem aega, kui ma kunagi seda alustades oleksin osanud arvata. Selle aja jooksul on mind aidanud paljud inimesed, keda tahan järgnevalt tänada.

Esmalt tänan loomulikult oma juhendajat, professor Haldur Õimu, kes nende aastate jooksul ei kaotanud lootust, et töö siiski valmib, ja oli alati valmis mulle nõu andma.

Võlgnen tänu veel mitmele kolleegile. Professor Renate Pajusalu on olnud minuga harukordselt kannatlik, samuti tänan teda töö viimase versiooni lugemise eest. Professor Tuomas Huumo on mind vajalikul hetkel toetanud ja kommenteerinud mu kirjutisi. Dotsent Ilona Trageliga seob mind pikaaegne koostöö, olen talle väga tänulik nii erialaselt kui ka isiklikult. Liina Lindström ja Petar Kehayov on olnud alati abivalmid ning andnud õigel hetkel häid impulsse. Jane Klavanile kuulub mu suur tänu nii abi eest inglise keele osas kui ka meie ühiste „supilõunate” eest, mis on mind ajendanud põnevusega üha edasi lugema ja uurima.

Väärtuslike märkuste eest olen tänulik töö eelretsensentidele Ene Vainikule ja Minna Jaakolale.

Väga oluliseks pean Tartu Ülikooli keeleteaduse ja -tehnoloogia doktorikooli rolli oma õpingutes, doktorikooli üritused ja nendel osalejad on olnud tõeliselt innustavad. Lisaks doktorikoolile olen väitekirja valmimise ajal saanud toetust Eesti Teadusfondi grantidelt nr 5813, 6510 ja 7552; osalenud riiklikus programmis „Eesti keel ja rahvuslik mälu” ja olen praegu osaline sihtfinantseeritavas teadusteemas „Keel ja tähendus: semantika ja grammatika kognitiivses perspektiivis”.

Tartus

16. mail 2009

SISUKORD

VÄITEKIRJA ALUSEKS OLEVAD ARTIKLID	9
1. SISSEJUHATUS. TÖÖ EESMÄRGID JA MATERJAL	10
1.1. SISSEJUHATUS	10
1.2. EESMÄRGID	11
1.3. MATERJALI VALIK	12
1.4. MATERJALI KOGUMINE	13
2. TÖÖ TEOREETILINE TAUST	16
2.1. EESTI KEELE KAASSÕNADE UURIMISLOOST	16
2.2. KOGNITIIVNE LÄHENEMINE SEMANTIKAS	17
2.3. RUUMISÕNADE UURIMINE	20
2.4. MONOSEEMIA, HOMONÜÜMIA, POLÜSEEMIA	24
2.5. KATSELISED MEETODID SEMANTIKAS	32
2.6. VAATEPUNKT KEELES	33
2.7. OLULISEMAD MÕISTED JA EESTIKEELSED TERMINID	37
3. TÖÖ PÕHISEISUKOHAD	40
4. SÕNAD ÜLE JA PEALE KORPUSTES JA KATSETES	43
4.1. SÕNALIIGI PROBLEEM	43
4.2. KESKSE TÄHENDUSE MÄÄRAMINE	46
4.2.1. Varasemus	47
4.2.2. Sagedus	51
4.2.3. Esilduvus katsetes	53
4.2.4. Kokkuvõtte keskse tähenduse määramisest	57
5. SÕNADE ÜLE JA PEALE KASUTUSTE KÄSITLUS SKEEMI JA PROTOTÜÜBI JÄRGI	59
5.1. ÜKS STSEEN, MITU VAATEPUNKTI	59
5.2. PROTOTÜÜBI ÜMBER KOONDUNUD TÄHENDUSVÕRGUSTIK	61
6. SÕNA ÜLE SEMANTIKA	63
6.1 SKEEMKUJUTLUSLIK MUDEL. KOLM VAADET ÜHELE STSEENILE.	63
6.2. PROTOTÜÜBIST LÄHTUV TÄHENDUSVÕRGUSTIK	67
6.3. TEE SKEEMKUJUTLUS	68
6.3.1. Ruumilised leksikaalsed kasutused.	68
6.3.2 Mitteruumilised leksikaalsed kasutused.	72
6.4. KATMISE SKEEMKUJUTLUS	74
6.4.1. Ruumilised leksikaalsed kasutused.	74
6.4.2. Mitteruumilised leksikaalsed kasutused.	76
6.4.3. Grammatiline kasutus. <i>üle</i> on afiksaaladverb.	77
6.5. VERTIKAALNE SKEEMKUJUTLUS.	79
6.5.1. Ruumiline leksikaalne kasutus	79
6.5.2. Mitteruumiline leksikaalne kasutus.	80
6.6. SÕNA ÜLE KASUTUS AJA VALDKONNAS	83

6.6.1. TEE skeemkujutus aja valdkonnas.....	83
6.6.2. VERTIKAALNE skeemkujutus aja valdkonnas.....	84
6.6.3. KATMISE skeemkujutus aja valdkonnas	84
6.7. KOKKUVÕTE SÕNA ÜLE SEMANTIKAST	84
7. SÕNA <i>PEALE</i> SEMANTIKA.....	86
7.1. SKEEMKUJUTUSLIK MUDEL. KOLM VAADET ÜHELE STSEENILE.	86
7.2. PROTOTÜÜBIST LÄHTUV TÄHENDUSVÕRGUSTIK	87
7.3. TEE SKEEMKUJUTLUS	88
7.3.1. Ruumilised leksikaalsed kasutused	88
7.3.2. Mitteruumilised leksikaalsed kasutused.....	89
7.4. VERTIKAALNE SKEEMKUJUTLUS	90
7.4.1. Ruumilised leksikaalsed kasutused	90
7.4.2. Mitteruumilised leksikaalsed kasutused.....	91
7.5. KATMISE SKEEMKUJUTLUS	92
7.5.1. Ruumilised leksikaalsed kasutused	92
7.5.2. Mitteruumilised leksikaalsed kasutused.....	93
7.6. <i>PEALE</i> JA <i>PÄRAST</i>	95
7.7. KOKKUVÕTE SÕNA <i>PEALE</i> SEMANTIKAST.....	98
7.8. ÜLE JA <i>PEALE</i> KASUTUSTE VÕRDLUS.....	99
8. ADVERBIDE <i>EDASI</i> , <i>TAGASI</i> , <i>ETTE</i> , <i>ÜLES</i> , <i>ALLA</i> , <i>MAHA</i> KASUTUS ÜHENDVERBIDES	100
8.1. SISSEJUHATUS	100
8.2. LIIKUMINE JA HORISONTAALSED NING VERTIKAALSED SUHTED.	101
8.3. AFIKSAALADVERB ASPEKTUAALSUSE VÄLJENDAJANA	102
8.4. HORISONTAALSUUNDA MÄRKIVATE ADVERBIDEGA ÜHENDVERBID ..	104
8.4.1. Ruumi valdkonna kasutused	104
8.4.2. Aspektilaadsed kasutused.....	105
8.4.3. Metafoorselt tõlgendatavad näited	107
8.5. VERTIKAALSUUNDA MÄRKIVATE ADVERBIDEGA ÜHENDVERBID	108
8.5.1. Ruumi valdkonna kasutused	108
8.5.2. Aspektilaadsed kasutused.....	109
8.5.3. Metafoorselt tõlgendatavad näited	110
8.6. KATSED ÜHENDVERBIDEGA	111
8.7. KOKKUVÕTE JA ARUTELU	116
KOKKUVÕTE.....	118
LÜHENDID	121
SUULISE KÕNE LITEREERIMISMÄRGID	121
KIRJANDUS.....	122
SUMMARY	135
ELULOOKIRJELDUS.....	143
CURRICULUM VITAE	144

VÄITEKIRJA ALUSEKS OLEVAD ARTIKLID

1. Veismann, Ann 2001. On the conceptualization of time in Estonian. – I. Tragel (toim.). Papers in Estonian Cognitive Linguistics. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 2. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 22–47.
2. Veismann, Ann, Ilona Tragel, Renate Pajusalu 2002. Eesti keele põhisõnavara operaatoritest. Katseid verbide ja kaassõnadega. – R. Pajusalu, T. Hennoste (eds.). Tähendusepüüdja. Catcher of the Meaning. Pühendusteos professor Haldur Õimu 60. sünnipäevaks 22. jaanuaril 2002. Festschrift for Professor Haldur Õim on the occasion of his 60th birthday. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 3. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
3. Veismann, Ann 2004. Sõna *üle* tähendustest. – Keel ja Kirjandus, 10, 762–777.
4. Veismann, Ann 2006a. *peale* ja *pärast*. – Emakeele Seltsi Aastaraamat 51(2005), 170–183.
5. Veismann, Ann 2006b. Konstruktsioonid sõnaga *peale*. – K. Kerge, M.-M. Sepper (eds.). FinEst Linguistics. Proceedings of the Annual Finnish and Estonian Conference of Linguistics. Tallinn, May 6–7, 2004. Tallinn: Tallinn University Press.
6. Veismann, Ann 2008. Eesti kaassõnade tähenduste kirjeldamise probleemidest. – Keel ja Kirjandus, 5, 335–352.
7. Veismann, Ann, Ilona Tragel 2008. Kuidas horisontaalne ja vertikaalne liikumissuund eesti keeles aspektiks kehastuvad? – Keel ja Kirjandus, 7, 515–530.
8. Tragel, Ilona, Ann Veismann, Marianne Mett 2008. Estonian Phrasal Verbs in a Production Test: Horizontal and Vertical Dimension and Aspect. Konverentsietekande käsikiri. Esitatud posterina konverentsil “Cognitive Linguistics between Universality and Variation” 30.09.08–01.10.08 (Dubrovnik, Horvaatia).
9. Veismann, Ann. The polysemy of *peale* ‘on, onto’ in Estonian. Käsikiri esitatud avaldamiseks.

I. SISSEJUHATUS.

TÖÖ EESMÄRGID JA MATERJAL

I.1. Sissejuhatus

Käesolev töö kasvas välja üsna loomuliku jätkuna minu magistritööst “Aega väljendavad ruumimetafoorid: teoreetiline mudel ja rakendus eesti keelele” (Veismann 2000). Selles vaatlesin, kuidas algselt või peamiselt ruumisuhteid märkivate sõnade tähendus süstemaatiliselt laieneb ajasuhete valdkonda. See viis mind ruumisõnade tähenduste uurimise juurde üldisemalt, millest omakorda siirdus huvi ruumitähenduslike kaassõnade muudele tähendustele.

Laiemalt võttes tegeleb töö esmalt probleemiga, kas ja kuidas on polüseemsete sõnade tähendusi uurides võimalik välja selgitada põhitähendus, millega saaks siduda kõik selle sõna ülejäänud tähendused. Uurimuse lähtekohaks on kognitiivses semantikas levinud tava kirjeldada ühe sõna kõiki tähendusi radiaalse struktuuriga tähendusvõrgustiku abil, kus sõna tähendused on omavahel seotud mitmesuguste motiveeritud tähendusülekannete kaudu. Sellest lähtudes puudutabki teine probleemide ring tähenduse laienemisele aluseks olevaid motive ja mehhanisme.

Esimeses peatükis kirjeldan töö eesmärgi, põhjendan materjali valikut ja annan ülevaate materjali kogumisest eri meetoditel (korpusest ja katseliselt).

Teises peatükis annan ülevaate töö teoreetilisest taustast, peamiselt kognitiivsemantilise ruumisuhtesõnade uurimisest, ent ka mitmetest sellega kaasnevatest probleemidest, nagu näiteks küsimus, kuidas eristada polüseemiat monoseemiast ja millist seisukohta (homonüümia, polüseemia, monoseemia) eelistada kaassõnade semantika käsitluses. Samuti oluline küsimus kogu käesoleva töö jaoks on olnud empiiriliste meetodite kasutamise võimalus semantikas. Introspeksioonile tuginemine pole olnud valdav mitte ainult traditsioonilises semantikas, vaid ka varasemates kognitiivsemantilistes uurimustes. Kuid kognitiivses lingvistikas on hakatud üha suuremat tähelepanu pöörama võimalustele semantikaalaseid teoretiseeringuid toetada kas korpusuuringutega või (psühholingvistiliste) katsete tulemustega.

Kuna sõnade *üle* ja *peale* analüüsil osutus oluliseks vaatepunkti mõiste, siis annan lühikese ülevaate ka vaatepunkti-alastest seisukohtadest keeleteaduses ja psühholoogias. Teises peatükis peatun veel eestikeelsel terminoloogial ja seletan töös esinevaid olulisemaid mõisteid ning kirjeldan, mida seni eesti keele kaassõnadest kirjutatud on.

Kolmandas peatükis on välja toodud töö põhiseisukohad, mis on aluseks *üle* ja *peale* semantika kirjeldusele peatükkides kuus ja seitse.

Neljandas peatükis püstitan küsimuse keskse tähenduse väljaselgitamisest. Analüüsin eri meetoditel saadud materjali ja arutlen selle üle, mida saab järeldada sõnade *üle* ja *peale* tähenduste kohta korpuse sagedustest ja kõnelejaga tehtud katsetest.

Viiendas peatükis esitan sõnade *üle* ja *peale* tähenduste kirjeldamiseks kaks mudelit. Üks neist põhineb skeemkujutlusel ja inimese võimel ette kujutada, kuidas üks ja sama stseen/situatsioon näeb välja eri perspektiividest. Teise mudeli aluseks on kesksest prototüübist lähtuv tähendusvõrgustik, mis kajastab sõna kasutuste arengut ruumilisest leksikaalsest mitteruumiliseks leksikaalseks ja grammatiliseks.

Kuuendas ja seitsmendas peatükis analüüsin vastavalt sõna *üle* ja sõna *peale* kasutusi, lähtudes eelkirjeldatud mudelitest.

Kaheksas peatükk on pühendatud teemale, milliseid tähendusi võib afiksaaladverb anda ühendverbile ja kuidas see võiks olla seotud vastava adverbilise ruumitähendustega ja inimese ruumikogemusega.

I.2. Eesmärgid

Oma töös vaatlen kõigepealt lähemalt kahe eesti keele kaassõna, *üle* ja *peale*, semantikat. Töö esialgseks eesmärgiks oli seletada eesti keele kaassõnade ja adverbide polüseemiat kognitiivsest semantikast lähtudes (näiteks metafoorteooria ja keele keha-lisuse hüpoteesi abil) ja kirjeldada nende sõnade tähendusvõrgustikku. Töö käigus tekkis mitmeid probleeme tähendusvõrgustiku kui kirjeldusvahendi kasutamise, selgus, et tähendusvõrgustiku koostamise printsiibid pole üheselt selged. Seepärast hakkasin otsima võimalusi toetuda empiirilistele andmetele (korpused, katsed) sõna tähenduste kirjeldamisel võrgustiku mudeli abil.

Ettetulnud probleemide analüüsist arenes lõpuks välja selline kaassõnade polüseemia käsitus, mis ühelt poolt toetub skeemkujutlusele ja seletab, kuidas ruumisuhete sõnade tähendused sõltuvad ruumitunnetusest (st nii nägemisest kui ka kogemusest ümbritsevate objektidega), ja teiselt poolt annab tähendusvõrgustiku, mis kirjeldab sõnade kasutusvõimaluste arengut ruumilisest abstraktsemaks. Kumbki mudel ei pretendeeri väitma, kuidas ja millised üksikud eraldiseisvad tähendused täpselt kõneleja meeles on. See tähendab, et töö eesmärgiks on näidata ja seletada inimese tunnetusest lähtuvaid seoseid polüseemsete sõnade kasutuste vahel ja tähenduste laienemist ühest kognitiivsest valdkonnast teise (nt ruumist aega), kuid eesmärgiks ei ole seotud välja selgitada, kuidas/millised tähendused kõneleja meeles talle on. Tahan näidata, et nende sõnade puhul, mis väljendavad ruumisuhteid, on kogu polüseemia kujunemises väga oluline osa inimese ruumitunnetusel. Seda teen esmalt sõnade *üle* ja *peale* semantikat analüüsides.

Töö viimase osa eesmärk on afiksaaladverbide kaudu näidata, kuidas ruumitunnetus mõjutab ühendverbi abstraktsemate tähenduste kujunemist, grammatiliseni välja.

I.3. Materjali valik

Peatun kõigepealt küsimusel, miks olen eesti keele kaassõnade hulgast välja valinud just sõnad *üle* ja *peale*.

Välja saab tuua järgmised põhjused.

1. Sõnad *üle* ja *peale* on mõlemad väga **polüseemsed**. Eesti kirjakeele seletussõnaraamat loetleb sõnale *peale* 21 postpositsioonilist, 4 prepositsioonilist ja 15 adverbitähendust (EKSS IV/2: 214–218). Võrdluseks näiteks sõnal *peal* on sõnaraamatus 11 postpositsiooni ja 4 adverbitähendust (EKSS IV/2: 212–213) ja sõnal *pealt* 11 postpositsiooni, 2 prepositsiooni ja 4 adverbitähendust (EKSS IV/2: 222–224). Sõnal *üle* on Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu järgi 16 tähendust prepositsioonina, 5 postpositsioonina ja 20 adverbina (EKSS VII/2: 447). P. Palmeose käsitluses esinevad *üle* ja *peale* peaaegu kõikides tähendusrühmades, väljendades ruumisuheid; ajasuheid; põhjuslikke suhteid; seisundit või viisi; mõdotu, määra või arvestust; lisaks on prepositsioonil *üle* võrdlev või kõrvutav funktsioon ja *peale* on nimetatud kui eesti keele ainus eksklusiivne prepositsioon (Palmeos 1973: 7–47).

2. Sõnade *üle* ja *peale* suur **sagedus** eesti kirjakeeles. Eesti kirjakeele sagedussõnaraamatu 1000 sagedasema sõna loendis on *peale* 91. kohal ja *üle* 51. kohal (Kaalep, Muischnek 2002a). Adpositsioonide ja adverbide hulgas on *üle* esimene ja *peale* viies (samas). *Peale* ja *peal* (nende murdevormid) on kõige sagedasemate kaas- ja määrsõnade hulgas ka Eesti murdekorpuse andmetel (Lindström jt 2001: 202).

3. Sõnad *üle* ja *peale* on **etümoloogiliselt** läbipaistvad. Mõlemad pärinevad ruumimõistet tähistavast substantiivist, millele on liidetud käändelõpp (käändelõpuga vorm paradigmast on grammatiseerunud). Nimisõnade grammatiseerumine nii ruumi- kui ka muid suhteid väljendavateks kaassõnadeks on tuntud nähtus paljudes maailma keeltes (vt ptk 4.2.1). Eesti keele kaassõnade tavapärast kujunemist substantiivist on lühidalt kirjeldanud P. Palmeos (1973: 69–72).

üle etümoloogia on seotud nimisõnaga, mis osutab ülemist, pealmist osa: sm *ylä-* < *wilä, *wülä ‘Oberfläche, ober-, das Obere’ (soomeugri algkeeles) (UEW 5: 573–574; SSA 3: 490);

peale etümoloogia on tõenäoliselt seotud sõnaga *pea* (< *päne), mille vasteid võib leida uurali keeltes tähenduses ‘pea’ ja ‘tipp, ots, äär’ (UEW 4: 365–366; SSA 2: 462–463, Suutari 2006: 121–127).

4. Rohkelt võrdlusmaterjali teistest keeltest. Sõna *over* ‘üle’ inglise keeles oli üks esimesi kaassõnu, mille kohta ilmus kognitiivsemantiline analüüs (Brugman 1988 [1981]). Samast ajast pärineb S. Lindneri kognitiivistlik uurimus sõnade *out* ja *up* kohta verbiühendis (Lindner 1983 [1981]). Sealt alates järgnes hulk analüüse nii inglise *over* kohta (Lakoff 1987 (põhineb Brugmani analüüsil); Dewell 1994; Boers 1996; Kreitzer 1997; Tyler, Evans 2001 jt) kui ka *overi*

vastete kohta teistes keeltes (enamasti on tegemist indo-euroopa keeltega, nt Bellavia 1996 ja Meex 1997 saksa prepositsioonist *über*; Cuyckens 1991 ja Geeraerts 1992 hollandi prepositsioonist *over*, kuid ka nt soome keele *yl*i analüüs (Salmi 1994)). Samuti on palju käsitletud inglise keele prepositsioonide *on* 'peal' ja *in* 'sees' semantikat (nt Brown 1994; Goddard 2002; Beitel, Gibbs, Sanders 2001).

5. Eesti keele põhisõnavara operaatorid, loetelukatse ja kognitiivne esiletulek. Projekti „Eesti keele põhisõnavara operaatorite analüüs” (ETF grant nr 4405 aastatel 2000–2003) raames sai tehtud eksperiment, et selgitada välja kaassõnade kognitiivse esiletuleku indeks (vt Veismann jt 2002: 317–319).

Selgus, et „suurima indeksiga on lokatiivsed kaassõnad (*peal*, *all*, *kõrval*, *juures*, *sees*, *taga*), seejärel tulevad nende samade kaassõnade latiivsed vasted (*alla*, *peale*, *taha*; *sisse*) ja mõned teised liikumisega seotud kaassõnad (*üle*, *mööda*; *läbi*). Vastustelehtedest 7-l olidki ainult lokatiivsed vormid, lisaks leidis 3 lehte, kus kõigi lokatiivide seas esines üks muud sorti kaassõna. Ainult latiivseid vorme olid loetlenud kolm küsitletut (+ üks ühe muu vormiga). Separatiivsete kaassõnade esinemine oli tunduvalt harvem. Tüüpilise kaassõnana meenutatakse niisiis eelkõige lokatiive” (Veismann jt 2002: 318). „Sõnad *peale* ja *üle* on indeksi järgi vastavalt 11. ja 12. *peale* keskmine astak on 11 ja *üle* keskmine astak 9. *peale* on sageduselt 10. (esines 13 korda) ja *üle* 11 (12 korda). Võrdluseks, esimesed kaks sõna esiletuleku indeksi järgi on *peal* ja *all*, nende keskmine astak on vastavalt 2. ja 3. ning neid esines võrdselt 36 korda” (Veismann jt 2002: 317–318).

Eesti keele põhisõnavara operaatorite määramisel sai arvestatud lisaks esiletuleku indeksile ka sagedust ja polüseemsust ning operaatorite hulka arvatud sõnad *alla*, *peale*, *üle*, *läbi* ja *pärast* (Veismann jt 2002: 319).

Kaheksandas peatükis on uuritud selliseid ühendverbe, mille afiksaaladverbiliseks komponendiks on sõnad, mis väljendavad horisontaalset või vertikaalset suunda, see tähendab *edasi*, *tagasi*, *ette*, *taha*, *üles*, *alla* ja *maha*. Adverbidest on välja valitud kõige puhtamalt horisontaalse või vertikaalse suuna väljendajatena just need, kõrvale on jäetud need, mille suunda ei ole võimalik nii üheselt kindlaks määrata (nt *üle*, *läbi*) (Veismann, Tragel 2008: 520).

I.4. Materjali kogumine

Uurimus kaassõnade tähendustest põhineb esmajoones korpusematerjalil. Kasutatud on eesti kirjakeele korpust (<http://www.cl.ut.ee/korpused/>). Sõna *üle* puhul on analüüsitud 600 eri aegadest (1890ndad, 1930ndad, 1990ndad) pärinevat ilukirjanduse ja ajakirjanduse korpuse lauset. Sõna *peale* analüüsiks kasutasin eesti kirjakeele korpuse baaskorpust (865 000 sõna 1980ndate ja 1990ndate ajakirjandusest, <http://www.cl.ut.ee/korpused/baaskorpus/>), millest olen läbi vaadanud ligi 600 lauset sõnaga *peale*. Eesti kirjakeele korpuse materjali

analüüsisin süstemaatiliselt, st püüdsin jaotada ja seletada võimalikult kõiki seal leitud kasutusi.

Lisaks otsisin näiteid Eesti kirjakeele seletussõnaraamatust, vana kirjakeele korpusest (<http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/Kwic2/paring.htm>, vt ptk 4.2.1), mõningal määral ka suulise kõne korpusest (<http://www.cl.ut.ee/suuline/>) ja eesti murrete korpusest (<http://www.murre.ut.ee/otsing.html>).

Eesti kirjakeele korpuse näited on tähistatud korpuse allikaviitega (AJA1990jne), Kirjakeele seletussõnaraamatu näiteid tähistab lühend EKSS, murdekorpuse näidete ees on murdelühend (nt HAR).

Korpusele lisaks olen kasutanud materjali, mille sain kahest läbiviidud katsest (katsete tulemuste üle arutlen lähemalt peatükis 4.2.3). Katsetest pärinevad näitelauseid on tähistatud lühendiga (õpilK või üliõpK). **Esimeses** katses paluti 13 üliõpilasel kirja panna lauseid, kus sõna *üle* (ja teise ülesandena sõna *peale*) esineks võimalikult erinevas tähenduses. Katse viis läbi prof. Renate Pajusalu 2002. aastal esimese aasta filoloogiaüliõpilaste hulgas.

Teises katses paluti katseisikutel spontaanselt kirja panna 10 esimesena meenuvat lauset sõnadega *üle*, *alla* ja *peale* (iga katseisik moodustas lauseid vaid ühe sõnaga neist kolmest). Üliõpilastega katses osales 63 inimest, neist 32 kirjutas lauseid sõnaga *üle* ja 31 sõnaga *peale*. Kooliõpilastega katses osales 46 inimest, neist 22 kirjutas lauseid sõnaga *üle* ja 24 sõnaga *alla* (sõna *alla* on siinsest uurimisest välja jäänud). Vanema grupi (üliõpilased) katseisikud olid vanuses 18–37 (valdavalt 18–19, *üle* rühma keskmine vanus oli 20,3; *peale* rühmas 19,7), nooremad (kooliõpilased) vanuses 12–13. Katse läbiviijaks üliõpilastega oli professor Renate Pajusalu, kooliõpilastega katse viis läbi Tallinna Vanalinna Hariduskollegiumi emakeeleõpetaja Tiina Veismann. Katsed toimusid sügisel 2006. Katse erineb eelmisest produktsiooni-katsest selle poolest, et katseisikud ei pea tähendusele tähelepanu pöörama, nende mõte ei ole suunatud mitte võimalikult erineva tähendusega lausete väljamõtlemisele, vaid võimalikult paljude erinevate lausete loomisele.

Eesti keele põhisõnavara operaatorite kindlaksmääramise tarvis tegin katse kognitiivse esiletuleku indeksi määramiseks (vt Veismann jt 2002). „Kognitiivse esiletuleku indeks *S* (*salience*) iseloomustab sõna psühholoogilist esiletulekut lootelukatses, arvestades nii sagedust *F* (*frequency*) kui ka keskmist astakut *mP* (*mean position*)” (Sutrop 2002: 244). Kognitiivse esiletuleku indeksi kohta pikemalt on kirjutanud U. Sutrop (Sutrop 2001, 2002). Kuigi harilikult kasutatakse lootelukatset täistähenduslike nimi- ja omadussõnade puhul (eesti keele kohta on lootelukatset ja kognitiivse esiletuleku indeksit kasutanud näiteks U. Sutrop värvi ja temperatuurinimetusi uurides (Sutrop 1995, 1998, 2000) ja Ene Vainik emotsioonisõnavara uurides (vt nt Vainik 2001, 2003), on võimalik indeksi määramiseks tarvilik lootelukatse läbi viia ka näiteks kaassõnade ja verbidega. Katse kirjeldus on järgmine: „Katsealustel paluti kirjutada kolme minuti jooksul kõik pähe tulevad kaassõnad ja seejärel lehe teisele poolele kolme minuti jooksul tegusõnad. Täpsustuseks öeldi, et kaassõnad võivad olla nii pre- kui ka postpositsioonid ning käivad koos nimisõnaga. Kirjutajad olid esimese aasta filoloogiatudengid. Kirjutajaid kokku oli 77, neist kaassõna puhul läks arvesse

45 loetelu, 24 oli kas jättnud lehe tühjaks või kaassõna täiesti vääriti mõistnud, 8 lehte olid kas liialt soditud või tundusid muul põhjusel ebapiisavalt spontaansed. Lisaks on võetud kaassõna katsetulemustesse veel kahe katseisiku andmed, (mõlemad on umbes 30-aastased filoloogid) kellega katse tehti telefoni teel, paludes loetleda pähetulevaid kaassõnu 3 minuti jooksul. Loetleti kokku 68 erinevat kaassõna, neist 17 esines vaid ühe korra. Esiletuleku indeks arvutati neile sõnadele, mis esinesid vähemalt viies loetelus. Indeksi arvutamise valemi osas võeti eeskuju U. Sutropi artiklist (Sutrop 2002), kus selleks on pakutud $S=F/(N \cdot mP)$. Valemis on S indeks, F arv, mitu korda sõna loeteludes esineb, N kõigi loetelude arv (=47), mP sõna keskmine astak (loetelude järgi, kus see sõna esines)” (Veismann jt 2002: 317).

Töö viimase peatüki materjal on ühendverbid sõnadega *edasi*, *tagasi*, *ette*, *üles*, *alla*, *maha* (vt Veismann, Trigel 2008). Uurimuse esialgse andmeallikana kasutasime eesti keele püsiühendite andmebaasi fraasiverbide osa. See on Tartu Ülikooli arvutilingvistika töörühma koostatud kogu, mis sisaldab 17 493 kirjet ühend- ja väljendverbe.¹ Uurimuse käigus on näite- ja analüüsimaterjali juurde võetud eesti kirjakeele korpuse 1990. aastate ajakirjanduse allkorpusest. Sealt on pärit ka enamik esitatud näidetest. Eesti keele fraasiverbide andmebaasist leidsime 1085 konstruktsiooni sõnadega *üles*, *alla*, *edasi*, *tagasi*, *ette*, *taha*, *maha*. Neist *alla* oli kõige sagedasem (276 ühendit) ja *taha* kõige harvem (37 esinemist). Adverbide täpsem jaotumine andmebaasis on näha tabelist 1.

Tabel 1. Adverbide esinemine fraasiverbide andmebaasi ühendverbide osas (Veismann, Trigel 2008: 520).

adverb	<i>üles</i>	<i>alla</i>	<i>maha</i>	<i>edasi</i>	<i>tagasi</i>	<i>ette</i>	<i>taha</i>
ühendeid	198	276	215	77	115	167	37

Lõplikust analüüsist jäid välja ühendverbid sõnaga *taha*, sest neid leidis võrreldes teistega andmebaasis väga vähe (37) ja neile kirjakeele korpusest näiteks otsitud laused ei olnud üheselt tõlgendatavad afiksaaladverbidena, vaid pigem kaassõnadena või iseseisvate mäarsõnadena. (Veismann, Trigel 2008: 520–521.)

¹ <http://www.cl.ut.ee/ressusrid/pysiyhendid/> (20. V 2008). Andmebaasi allikteosed on „Fraseoloogiasõnaraamat” (Õim, A 1993), „Eesti kirjakeele seletussõnaraamat” (EKSS), Filosoofi teaurus (http://www.filosoofi.ee), partikkelverbide loend „Das estnische Partikelverb als Lehnübersetzung aus dem Deutschen” (Hasselblatt 1990), „Eesti keele mõistelise sõnaraamatu” indeks (Saareste 1979), „Sünonüümisõnastik” (Õim, A 1991), tekstist sõnade koosinemiste (kollokatsioonide) tuvastamise programmi SENVA (Software for Extracting Nary Verbal Associations) abil 1990. aastate korpustest leitud fraasid (Kaalep, Muischnek 2002b). Ühend- ja väljendverbide kindlaksmääramise põhimõtteid võib lugeda samast: <http://www.cl.ut.ee/ressusrid/pysiyhendid/>. Täname andmebaasi kasutamisel osutatud abi eest Kadri Muischneki.

2. TÖÖ TEOREETILINE TAUST

2.1. Eesti keele kaassõnade uurimisloost

Annan esmalt väga lühikese ülevaate sellest, milliseid uurimusi on seni eesti keele kaassõnade kohta tehtud. Need võib jagada laias laastus kolmeks: (varasemad) traditsioonilised uurimused, grammatiseerumisteooriast lähtuvad uurimused ja kognitiiv-semantilised uurimused.

Kõige põhjalikum (traditsiooniline) ülevaade eesti keele kaassõnadest on kahtlusteta Palmeos 1973. Palmeos kirjeldab kaassõnade teket ja annab peaaegu kõikide eesti keele pre- ja postpositsioonide enam-vähem kõik tähendused koos näitelausetega ilukirjandusest. Kaassõnad on jaotatud tähendusvaldkondade kaupa (nt millised postpositsioonid väljendavad ajasuhteid), kuid sisuliselt saab seda ka „teist pidi pöörata” ja leida iga sõna tähendusvaldkonnad. P. Palmeose tööd sai andmeallikana kasutada ka käesolev uurimus.

Eesti keele kaassõnu üksikasjalikult uurinud ja EKSSi kaassõnaartiklid kirjutanud on R. Karelson (artiklid 1972, 1985). Ka tema tööde andmeid on kasutatud siinses uurimuses materjalina (sõna *üle* artikli kirjutamiseks (Veismann 2004) oli võimalik tänu Margit Langemetsale kasutada EKSSi siis veel ilmumata vihiku käsikirja).

Eesti keeleteadlased on uurinud ka teiste läänemeresoome keelte kaassõnu. Näiteks Tiina Halling on kirjutanud liivi keele kaassõnadest (1993), sh sõnast *i/üle* (1999), Arvo Laanest vepsa keele kaassõnadest (1956). Põhjalik on R. Grünthali monograafia läänemeresoome keelte kaassõnade ja käänete morfosüntaktilisest kujunemisest (2003), mis siinse uurimuse jaoks on andnud laiemat kaassõnade kujunemise tausta.

Grammatiseerumisteooria valgusel on käsitlemist leidnud kehaosanimetustest tekkinud kaassõnad eesti keeles. Soome ja eesti keele kehaosanimetuste grammatiseerumisest on põhjalikult kirjutanud Krista Ojutkangas. Eesti keelest vaatleb ta kehaosanimetusi *käsi*, *kõrv* ja *kül*, millest on välja arenenud sellised abstraktsed kasutused nagu *küsi minu käest*, *istu minu kõrvale*, *uurin asja igast küljest* (Ojutkangas 2001). Eesti keele kaassõnade *rinnas*, *ase mele*, *asemel*, *heaks*, *kesk(el)*, *kombel*, *kõrval*, *kätte*, *käes*, *käest*, *nimel*, *poole*, *pool*, *poolt*, *poollest*, *pärast*, *pärale*, *päral*, *päralt*, *sekka*, *seas*, *taval*, *tarbeks*, *viisi* grammatiseerumisest vanas kirjakeeles on kirjutanud Külli Habicht (2000; 2001). Ta toob välja, kuidas need sõnad olid vana kirjakeele perioodil alles grammatikaliseerumas nimisõnast kaassõnaks ja sõnaliigilise kuuluvuse poolest kõikuvad (Habicht 2001: 94). Eesti *pea* ja soome *pää* grammatiseerumist on käsitlenud Toni Suutari, kes leiab, et vastupidiselt tavalisele grammatiseerumise suunale on esmalt sõnast *ots*, *lõpp* (*pähe) tekkinud kehaosanimetus *pea* (Suutari 2006: 121-127).

Külli Habicht ja Pille Penjam on vaadelnud kaassõnade arengut grammatiseerumiseahelas ka selle kaudu, kuidas keelekasutajad kaassõna kokku- ja lahkukirjutamist tajuvad (Habicht, Penjam 2007).

Grammatisatsiooniteoreetiline lähenemine on andnud siinsesse töösse, mis kaassõnade arengu teemat käsitleb eelkõige semantikast lähtudes, mõtteid, kuidas liita sünkroonilist ja diakroonilist uurimist.

Kognitiivsest keeleteadusest lähtudes on eesti keele mediaalpiirkonna kaassõnade *keskele, keskel, keskelt, keset, vahele, vahel, vahelt, sekka, seas, seast, hulka, hulgas, hulgast* tähendusi ja funktsioone käsitlenud J. Klavan, võrreldes neid ka inglise keele vastavate väljenditega (2008). Sõnade *alla* ja *maha* tähendusi afiksaaladverbi koosseisus on uurinud kognitiivse semantika vaatekohast K. Kährlik (2001, 2002).

Siinse töö seisukohast on oluline ka Ene Vainiku eesti keele väliskohakäänete semantika käsitlus (Vainik 1995), sest see rakendab kognitiivset grammatikat kohakäänete uurimiseks.

Kognitiivsete ja funktsionaalsete (nagu grammatisatsiooniteooria) lähenemiste eelisteks pean varasemate traditsiooniliste ees eelkõige grammatika ja semantika nägemist ühtse tervikuna, grammatika ja leksika vaatlemist kontiinumina, kus tähendusel on ühevõrra oluline roll. Samas ei saa alahinnata traditsioonilisi lähenemisi, mis kirjeldavad kaassõnade vormilist arengut või semantika sünkroonilist seisu.

2.2. Kognitiivne lähenemine semantikas

Käesoleva töö teoreetiliseks taustaks on kognitiivne keeleteadus, eelkõige kognitiivne (leksikaalne) semantika, osalt ka kognitiivne grammatika. (Kognitiivse lähenemise kohta keeleteaduses on eesti keeles kirjutanud nt Tragel 2002; Tragel, Kährlik, Õim 2004; Tragel, Veismann, Õim 2000; Vainik 1992; 1995: 20–36; Õim 1990; 1996; 2002; 2006; 2008; Õim, Tragel 2007; head ülevaated kognitiivsest lingvistikast on ka nt Cuyckens, Zawada 2001; Janda 2000/2006, Evans, Bergen, Zinken 2007; Geeraerts, Cuyckens 2007). Järgnevalt annan lühikese ülevaate siinse töö jaoks olulistest seisukohtadest kognitiivses keeleteaduses.

Kognitiivne keeleteadus sai alguse 1980. aastatel peamiselt Ameerika Ühendriikides, kuid levis kiiresti Euroopasse ja mujale maailma. Kognitiivse lähenemise alustekstideks peetakse üsna üksmeelselt R. Langackeri ja G. Lakoffi töid (Langacker 1987, 1991; Lakoff, Johnson 1980; Lakoff 1987). Uues suuna teke lähtus vastandumisest seni valdavaks olnud formaalsetele keeleteooriatele (nagu generatiivne grammatika), milles keelt uuritakse kui sõltumatut süsteemi. Kognitiivse keeleteaduse keskseid väiteid on, et kõik leksikaalsed üksused (nii sõnad kui ka grammatilised konstruktsioonid) on mõistelised kategooriad ja neid tuleb uurida sellega arvestades, et neis peegelduvad üldised kognitiivsed põhimõtted, neid ei saa uurida pelgalt formaalsete keeleliste printsiipide järgi (Cuyckens, Zawada 2001: x).

Kognitiivse keeleteaduse üks üldine eripära varasema keeleteadusega võrreldes on kahtlemata suurema tähelepanu pööramine tähendusele. Võib öelda, et kognitiivses paradigmas peetakse oluliseks seda, et keel kujuneb suhtluses, ja et see mõjutab keele struktuuri. Kui generatiivses keeleteaduses on esmaseks uu-

rimisobjektiks vorm, süva-struktuur, siis kognitiivse lähenemise keskmeks on tähendus, mida väljendada tahetakse (mille juurde generatiivses lähenemises jõutakse viimasena). Pidades keele tuumaks semantikat, on selge, et keelt ei saa uurida autonoomselt, lahus muudest kognitiivsetest võimetest ja struktuuridest, nagu kogemuse töötlemine, taju, mälu, verbaalne mõtlemine, tähelepanu. Kognitiivse lähenemise põhipostulaate on, et inimese teadmine maailmast on vahendatud (infostruktuuride kaudu) ja keel on üks vahendaja. See tähendab, et keel on teadmiste panipaik, tähenduslike kategooriate struktureeritud kogum, mis aitab meil uue kogemusega hakkama saada ja vana talletada.

Kaks keskset ideed kognitiivses keeleteaduses on mõistestamine (*conceptualization*) ja kehalisus/kehastumus (*embodiment*). Kognitiivse leksikaalse semantika jaoks on tähendus **mõisteline**. See tähendab, et semantiline struktuur on mõisteline struktuur, keel osutab pigem mõistetele meie vaimus kui objektidele välismaailmas. Kuna keel on seotud muude kognitiivsete struktuuridega, siis ei ole võimalik tõmmata piiri keeleväljendi puhtkeelise tähenduse ja selle tegeliku kognitiivse sisu vahele. Tähendus on hulk teataval viisil organiseeritud teadmisi, mis haakuvad nn maailmateadmise, mis inimesel on kõnealuse asja v nähtuse vm kohta. Tähenduse esitus inimvaimus on entsüklopeediline. See tähendab, et tähendused ei ole inimvaimus esitatud nagu lineaarselt järjestatud sõnaraamatus, vaid nagu ligipääsud tohutule hulgale seonduvatele teadmistele.

Keele **kehalisusest** (kehastumusest) räägitakse kognitiivses lingvistikas alates 1990ndate lõpust üha enam (nt Gibbs 2006; Rohrer 2007a, 2007b). Inimese kognitiivsed struktuurid ja protsessid on vahetult ja vältimatult seotud inimese kehaga ja selle funktsioneerimisega. Tähendus on kehastunud selles mõttes, et tähendus baseerub inimeste ühisel kogemusel kehalisest eksistentsist. Inimese keha annab kogemusliku aluse, et aru saada näiteks tervest hulgast väga olulistest mõistetest, nagu SEES ja VÄLJAS suhted, ALL ja ÜLEVAL, AINE ja ASI, TASAKAAL. ÜLEVAL/ALL suhte määrab gravitatsioon ja inimese püstiasend, SEES/VÄLJAS omandab laps esmalt iseenda kehalisest kogemusest (nt asju suhu pistes).

George Lakoff ja Mark Johnson (1980) on väitnud, et kogu mõistelise esitusega seonduv keerukus on võimalik tänu sellele, et selle vahel, milliseid mõisteid inimene on võimeline moodustama, ja selle vahel, milline on meie füüsiliste kehade olemus, on olemas vastavus. Sellest vaatenurgast vastutab kehastumine/kehalisus otseselt mõistete struktureerimise/ehituse eest. Keelelise struktuuri ja käitumise mustrid ei ole juhuslikud ega kokkuleppelised ega ka puhtalt keelised üldistused, vaid neid motiveerivad pidevalt ettetulevad kehastunud kogemuse mustrid (nt skeemkujutus), mis on tihti metafoorselt laiendatud (Gibbs 2006a: 3; eesti keeles vt ka Õim, Tragel 2007: 104–105).

Abstraktsetest mõistetest on paljud osaliselt kehastunud, sest nad tekivad kehalisest kogemusest ja jäävad seotuks kehaliste tegevuste süstemaatiliste mustritega. „Kehastumine ei pruugi anda ainsat alust kogu mõtlemisele ja keelele, kuid see on olemuslikult oluline osa tajulistes ja kognitiivsetes protsessides, millega me muudame mõttekaks oma kogemused maailmas” (Gibbs 2006a: 3). (Veismann, Tragel 2008: 515–516.) Oma töös tahan ma näidata, kuidas sõnade

üle, peale, edasi, tagasi, alla, maha, üles tähendused on seotud inimese füüsilise kogemusega ruumist.

Oluliseks toetuspunktiks sõnade *üle* ja *peale* analüüsis on olnud G. Lakoffi ja M. Johnsoni **metafooriteooria** (vt Lakoff, Johnson 1980; Lakoff 1987; Lakoff, Johnson 1999). Metafooriteooria (nimetatud ka metametafoor, mõiste-metafoor või kontseptuaalne metafoor, et eristuda kirjandusteaduslikust metafoorikäsitlusest) oli üks varasemaid teoreetilisi raamistusi, mida loeti kognitiivsesse semantikasse kuuluvaks ja mis andis suure tõuke kognitiivsele käsitlusele keeleteaduses (Evans, Green 2006: lk 286–325). Selle põhiväide on, et metafoor ei ole lihtsalt keele stilistiline joon, vaid et mõtlemine ise on oma olemuselt põhjapanevalt metafoorne. Üht valdkonda mõistestatakse teise kaudu. Nii on igal metafooril allikvaldkond ja sihtvaldkond. Näiteks metafooris VAIDLUS ON SÕDA (*tema väited sattusid löögi alla; millega sa oma teooriat kaitsesid*) on sõda allikvaldkond (millest võetakse vahendid vaidlusest rääkimiseks ja mõtlemiseks) ja vaidlus sihtvaldkond (millest räägitakse). Lakoff ja Johnson rõhutavad, et metafoorid ei tähenda ainult ühest fenomenist teise kaudu rääkimist, vaid ka mõtlemist. „Meie kogemuse, arusaamise, mõtlemise ja tegutsemise kõik valdkonnad on metafooriliselt struktureeritud” (Johnson 1987: 137). Metafoor on olulisim ilming selle kohta, et keel ja mõtlemine on lahutamatult läbipõimunud (samas).

Kuna metafoorid selliselt käsitletuna ei ole üksikisikule omased stiilivõtted, siis iseloomustavad neid teatud kindlad süstemaatilised jooned: konventsionaalsus (pidevalt kasutusel ja alati kasutatavad uues kontekstis); süstemaatilisus (pole juhuslikud võrdlused, allik- ja sihtvaldkonna omadused on ühendatud nii, et metafoori saab laiendada, sellel on oma sisemine loogika); asümmeetria (metafoorne ülekanne on ühesuunaline, metafoorid ei moodusta sümmeetrilisi võrdlusi kahe mõiste vahel) ja abstraktsioon (allikvaldkond on enamasti konkreetsem kui sihtvaldkond, kasutatakse tavalist igapäevast füüsilist kogemust, et seletada, kirjeldada ja mõista abstraktsemaid protsesse, just see lubab meil kategoriseerida uusi mõisteid vanade kaudu).

Lakoff ja tema järgijad on loetlenud terve rea metafoore tavakeeles (vt nt kontseptuaalse metafoori koduleht: <http://cogsci.berkeley.edu/lakoff/>). Üks suur hulk neist on ruumilised metafoorid, sh orientatsioonimetafoorid, mille aluseks on ruumi jaotumine horisontaalsel ja vertikaalsel teljel, näiteks HEA ON ÜLEVAL, HALB ON ALL (*majandus läheb ülesmäge/allamäge; tipptasemel töö*), ÕNNELIKUS ON ÜLEVAL, KURBUS ON ALL (*Tuju tõuseb/langeb; on madalseisus; on õnne tipul*), TEADVUSEL OLEK ON ÜLEVAL, TEADVUSETUS ON ALL (*Ärkas üles; langes minestusse, koomasse*), KONTROLLI VÕI JÕU OMAMINE ON ÜLEVAL, KONTROLLI VÕI JÕU SUBJEKTIKS OLEMINE ON ALL (*Mul on tema üle kontroll; ta on kõrgemal positsioonil; ta on minust jõu poolest üle; alluv ja ülemus*). Sellised metafoorid põhinevad meie kehalisel kogemusel, näiteks sellest, kuidas me maas lamame ja üles tõuseme, või sellest, milline on inimese kehahoid rõõmu või kurbust tundes. Orientatsioonimetafooridel on oluline osa nii sõnade *üle* ja *peale* semantikas (ptk 6 ja 7) kui ka 8 peatükis uuritud afiksaaladverbide *edasi, tagasi, ette, üles, alla, maha* kasutustes.

2.3. Ruumisõnade uurimine

Ruumiväljendite uurimine ja **prepositsioonide** tähenduste uurimine on ingliskeelses kirjanduses olnud vältimatult seotud teemad. Kuigi autorid tunnistavad, et ruumisuhteid saab väljendada ka teiste vahenditega kui prepositsioonid, on inglise keelest lähtudes raskuspunkt olnud eelkõige prepositsioonidel. Näiteks on mitmed tööd pealkirjastatud nii, et ruumitunnetus ja prepositsioonid on otseselt omavahel seotud: “Language and spatial cognition. An interdisciplinary study of the prepositions of English” (Herskovits 1986), “Spatial cognition and the semantics of prepositions in English, Polish, and Russian” (Cienki 1989). Miller ja Johnson-Laird kirjutavad oma klassikaks saanud teoses (1976: 383): „In considering the semantics of spatial reference we are fortunate to have a number of excellent studies of English prepositions”. Prepositsioonide ja ruumisuhete väljendamise vältimatut sidumist kritiseerivad nt Sinha ja Kuteva (1995). Ka eesti keeles on need kaks teemat ühelt poolt paratamatult seotud (kaassõnad väljendavad tihti ruumisuh-teid), teiselt poolt on ruumisuhete väljendamise väga oluliseks osaks eesti keeles hoopis kohakäänded (vt nt Vainik 1995).

Üks peamisi põhjuseid, miks ruumisemantika on olnud nii intensiivse uurimise alaks, on tema vahendav positsioon taju, mõistestuse ja keele vahel. Tyler ja Evans väidavad, et ruumiväljendite tähendused põhinevad mingil tasandil ilmselgelt meie ruumilis-füüsilisele maailmaga interaktsioonile. Seepärast pakub ruumipartiklitega seotud tähenduste uurimine olulisi teadmisi sellest, millised on keele, mentaalsete representatsioonide ja inimkogemuse vahelised suhted (Tyler, Evans 2003: 33–35). Soteria Svorou rõhutab, et keeles on kasutusel piiratud hulk väljendeid ruumist ja ruumisuhetest kõnelemiseks. Tegemist on suletud klassiga ja vähem või rohkem grammatiliste sõnadega. See tähendab, et koos muude grammatika osadega osalevad ruumiväljendid keele struktureerimises ja organiseerimises ja seda tehes peegeldavad nad keele kõnelejate mõtlemise organiseeritust (Svorou 94: 31).

Ruumi-semantika populaarsuse põhjustena kognitiivses lingvistikas on J. Zlatev välja toonud kaks asjaolu: 1) Ruumi oletatav primaarsus muude valdkondade ees ja 2) universaalsus – ruumi peetakse inimkogemuse keskseks ja univesaalseks aspektiks ja seepärast on ruum hea alus keeleuniversaalide otsimiseks (Zlatev 2007: 318–319).

Ruumi ja muude semantiliste valdkondade vahel valitseb tugev paralleelsus, tavaline on, et samad väljendid on kasutusel ruumi, aja ja abstraktsemate tähenduste jaoks. Kognitiivses lingvistikas seletatakse seda tihti mõistemetafoori abil (süsteemaatiline asümeetriline kujutamine kahe kogemusliku valdkonna vahel, kus abstraktsemat mõistetakse konkreetsema kaudu) (Lakoff, Johnson 1980, Lakoff 1987). Näiteks Martin Pütz ütleb, et ruum on kogu mõistestuse süda (Pütz 1996: xi). Kui see tõepoolest nii on, siis võiks anda ruumilise kategorisatsiooni mõistmine meile võtme inimese üldise kategoriseerimise mõistmiseks. (Zlatev 2007: 318–319.)

Just sellistele argumentidele on toetunud paljud kognitiivse keeleteaduse ruumiväljendite uurijad, alates kognitiivse lingvistika eelkäijatest Millerist ja Johnson-Lairdist, kes on täheldanud:

“Ruumilise organiseerituse primaarsust inimtunnetuse jaoks on sagedasti tähele pandud; see annab sellele uurimistele olulisuse, mis ulatub oluliselt kaugemale mis tahes sõnasõnalisest ruumilise asukoha ja suuna tõlgendusest. [...] See varieeruvus, millega inimesed kasutavad ruumisõnu mitte-ruumilistes kontekstides on ainult üks näide kogu sellest laiaast haardest, kus ruumimetafoorid ja analoogiad domineerivad kõnes ja mõtlemises.”² (Miller; Johnson-Laird 1976: 375).

Universaalsusest rääkides on pälvinud teadlaste tähelepanu ühelt poolt suur keeltevaheline varieeruvus ruumisõnavaras ja teiselt poolt see, et hoolimata suurest keeltevahelisest varieeruvusest on igas keeles üht viisi suhteliselt vähe prepositsioone või neile vastavaid üksusi (vt Coventry, Garrod 2004: 4). Keeltevahelised uurimused on välja toonud ruumiliste primitiivide süsteeme, mis näitavad universaalseid jooni ja võimaliku varieeruvuse ulatust (Svorou 1994; Sinha and Thorsheng 1995; Senft 1997, vt Zlatev 2007: 335).

Niisiis, et uurida eesti keele ruumitähenduslikke kaas- ja määrsõnu, on oluline olla kursis ruumiväljendite uurimise traditsiooniga kognitiivses keeleteaduses. Zlatev (2007: 334–335) annab hea ülevaate ruumiväljendite semantika uurimise arengust kognitiivses keeleteaduses, jaotades selle kolmeks perioodiks:

1) 1970–1980. Teoreetilised ja deskriptiivsed tööd (nt Miller; Johnson-Laird 1976; Clark 1973), mida võib pidada kognitiivse keeleteaduse eelkäijateks, sest need keskenduvad keele ja taju vahelisele suhtele ja käsitlevad ruumi eelisvaldkonnana. Need uurimused on problemaatilised selle poolest, et kalduvad tegema universalistlikke väiteid mõne üksiku keele alusel, eelkõige inglise keele alusel (Zlatev 2007: 334).

2) 1980–1990. Ruumisemantika on endiselt suures osas keskendunud inglise keele prepositsioonidele ja partiklitele (nt Brugman 1981; Lindner 1983[1981]; Talmy 1983; Hawkins 1984; Herskovits 1986; Lakoff 1987; Taylor 1988). Sel perioodil leidub siiski ka tüpoloogiliselt teistsuguste keelte analüüse, kuid need toovad välja pigem uuritavate keelte eksootilisi jooni ega ürita panna uuritavat tüpoloogilisse perspektiivi (Zlatev 2007: 334).

3) 1990–tänapäevani. Edasiarendused ja modifikatsioonid teiste Euroopa keelte analüüsidega, nt hollandi (Cuyckens 1991; Geeraerts 1992), prantsuse (Vandeloise 1991), ja saksa (Bellavia 1996). Samal ajal pöörati esimest korda rohkem

---

² “The primacy of spatial organization for human cognition has frequently been noted; it gives this topic an importance that extends far beyond any literal interpretation of spatial locations and directions. [...] The variety of uses people make of spatial words in nonspatial contexts is but one example of the extent to which spatial metaphors and analogies dominate speech and thought.” (Miller; Johnson-Laird 1976: 375)

tähelepanu mitte-indoeuroopa keelte ruumisüsteemidele: nt tseltali (Levinson 1994, Brown 1994), cora (Casad 1993), ewe (Ameka 1995), suulu (Taylor 1996), tai (Zlatev 2003) ja terve kõide austroneesia ja paapua keelte kohta (Senft 1997). Sel perioodil ilmus ka nn Talmy tüpoloogia, kus ta eristab verbi-kesksed keeled ja satelliidi-keeled (vt nt Talmy 1991 või 2000: 213–214, 221–225) (Zlatev 2007: 335).

Talmy jaotus toetub faktile, et keeled kirjeldavad liikumisteed ja liikumisviisi erinevate vahenditega. Satelliidi-keeled väljendavad verbiga liikumisviisi (*jooksma, hüppama, tormama*) ja afiksaaladverbiga (satelliidiga) liikumisteed (suunda), nii nagu eesti keeleski on tavaline öelda *jooksis välja*. Verbi-kesksed keeled väljendavad verbiga liikumise suunda (*sisenema, väljuma*) ja liikumise viisi jääb kas väljendamata või väljendub satelliidis (nt partitsiibiga *joostes fraasis väjus joostes*). Keeled jagunevad selle järgi, kumba kirjeldusviisi nad liikumissündmustest rääkides eelistavad (näiteks inglise keel on satelliidikeel nagu ka eesti keel, aga prantsuse ja hispaania keel on verbikeeled). Ilmunud on palju artikleid selle kohta, kas ja kuidas vastavat tüüpi keele kõnelejad pööravad rohkem tähelepanu liikumisviisile või liikumisteele, aga ka selle kohta, et kõiki keeli pole siiski niisama lihtne nende kahe määratluse alla jaotada.³ Samuti on võimalik ühes keeles kasutada mõlemat strateegiat, sellele osutavad ka eeltoodud eesti keele näited. (Veismann, Tragel 2008: 516.) Talmy jaotus puudutab osaliselt käesoleva töö kaheksandat peatükki, kus on vaatluse all see, kuidas liikumise suund (vertikaalne või horisontaalne) mõjutab ruumisuunda näitava afiksaaladverbiga ühendverbi kasutust abstraktsetes valdkondades.

1990ndate suundumuste juurde peaks kindlasti lisama ka tugeva kognitiivlingvistilise ruumiväljendite uurimise traditsiooni Soomes, näiteks kas või P. Leino uurimus sõnast *läpi* (Leino 1993: 207–238), T. Salmi *yli* analüüs (Salmi 1994) või Tuomas Huomo ja Krista Ojutkanga tööd (nt Huomo, Ojutkangas 2006, Ojutkangas 2006) jt.

Kokkuvõtvalt arvab Zlatev, et ruumisemantikat kirjeldavate tööde hiljutist ajalugu võib näha kui edasiliikumist algsest inglise keele kesksusest, millega kaasnes tugev universalistlik kalle, järjest laiem tüpoloogilise andmebaasi juurde, mis võimaldab teha paremaid üldistusi olemusliku, kuid mitte piiramatu keelelise varieeruvuse kohta (Zlatev 2007: 336).

Zlatevi nimetatud suundumustele lisaks tooksin välja uurimused, mille aluseks on tähelepanek, et geomeetrilistel ja topoloogilistel andmetel põhinevatest kirjeldustest on vähe ruumisuhete sõnade kasutuste selgitamiseks. Samas on ruumilised kirjeldused igapäevaelus valdavad – võime leida ruumis esemeid ja kirjeldada nende asukohta on elusolendi jaoks olulise tähtsusega (vt nt Coventry, Garrod 2004: 3, Vandeloise 1991: 13). Seepärast on viimase 15 aasta

---

³ Vt DeLancey 1989; Slobin, Hoiting 1994; Schultze-Berndt 2000; Zlatev, Yangklang 2004; Slobin 2004 (kus esitatakse mõiste equipollently framed language) ja L. Talmy vastust neile võrguleheküljel <http://linguistics.buffalo.edu/people/faculty/talmy/talmyweb/Recent/verb.html> (ilmumas raamatus „Crosslinguistic Approaches to the Psychology of Language. Research in the Tradition of Dan Isaac Slobin”).

jooksul üha kasvanud nende tööde hulk, mis demonstreerivad nii geomeetria kui ka funktsiooni mõju ruumiväljendite interpreteerimisele (nt Carlson 2000; Carlson-Radvansky, Covey and Lattanzi 1999; Carlson-Radvansky and Radvansky 1996; Carlson and Van der Zee 2004; Coventry 1999, Coventry, Carmichael and Garrod 1994; Coventry, Prat-Sala, and Richards 2001; Feist 2000; Garrod, Ferrier, and Campbell 1999; Vandeloise 1991; ülevaade vt Coventry and Garrod 2004).

Selliste käsitluste jaoks on oluline ühelt poolt visuaalne pilt, teiselt poolt maailmas tegutsemine ja teadmised asjade ja tavapäraste toimingute kohta. Ruumiprepositioonid ei peegelda ainult objektide asukohta ruumis, vaid ka mitmesuguseid teadmisi ruumis paiknevate objektide kohta, ja need teadmised omandatakse maailmaga suheldes. See tähendab, et ruumiväljendi kasutamiseks ei pea teadma mitte ainult seda, “kus” sellega osutatav objekt asub, vaid ka seda, “mis” see on ja “kuidas” ta võib suhestuda teiste objektidega (Coventry, Frias-Lindqvist 2005: 357). Näiteks L. A. Carlson ja tema kolleegid on näidanud, kuidas objekti funktsioon ja olemus mõjutab ruumiväljendi ja viitamisraami valikut (Carlson 2000: 103–110). Funktsionaalseid omadusi eesti ja inglise keele mediaalpiirkonna kaassõnade (*keskel, keset, vahel, seas, hulgas* jne) kasutuses on uurinud J. Klavan (2008). Nii näiteks leiab ta, et inglise prepositatsioonide *between* ja *among* ning eesti postpositatsioonide *vahel, seas, hulgas* kasutust mõjutab enim orientiiride arv (*between* ja *vahel* on kasutusel kahe orientiiri korral, *among, seas, hulgas* rohkemate orientiiride puhul). Prepositatsioonide *in the middle of* ja *among* ning postpositatsioonide *keskel, seas hulgas* valikut mõjutab trajektoori tsentraalsus (mida rohkem orientiiride keskel trajektoor paikneb, seda enam on kasutuses *in the middle of* ja *keskel* ja mida vähem keskel, seda enam *among, seas, hulgas*) (Klavan 2008). Siinsest tööst jääb sõnade *üle* ja *peale* ruumiliste kasutuste funktsiooni järgi uurimine välja, sest töö tegeleb nende sõnade semantikaga tervikuna, seletades ka abstraktseid kasutusi. Kuid *üle* ja *peale* kasutus ruumi valdkonnas võiks pakkuda edaspidiseks huvitavat ainet funktsiooni-alasteks uuringuteks.

Lõpetuseks esitan mõned peamised terminid, mida keeleteadlased on inglise keeles kasutanud, et kokku võtta ruumiväljendite ja prepositatsioonide uurimise kompleksust. Siinne töö ei ole leidnud eesti keele jaoks head vastavat terminit. Eesti keeles on mingil määral kasutusele tulnud (*ruumi*) *gramm* inglise *spatial gram*’i eeskujul. Kuid käesolevas töös eelistan kasutada täpsemat määratlust „ruumitähenduslikud kaas- ja mäarsõnad”, sest kohakäänded jäävad vaatluse alt välja.

* *spatial grams* (Svorou 1994) – Svorou kasutab terminit *spatial gram* kõikvõimalike lokatiivsete väljendite jaoks, sh kaassõnad, adverbid, afiksaaladverbid ja grammatilised morfeemid, ühesõnaga, mis tahes üksuste jaoks, mis annavad edasi ruumisuhete tähendusi.

* *locative particle* (Sinha, Kuteva 1995) – osutab lokatiivsete üksuste klassile, mis paljudes keeltes on adpositioonid, kuid võivad esineda ka verbipartikli-tena või adverbidenä ja võivad olla sisemise struktuuriga (nt inglise *in front of*). Kuigi nende huvi puudutab ka seda, millistel erinevatel viisidel ruumisuhete

semantika saab väljenduse eri keeltes, hõlmab *locative particle* siiski ainult leksikaalseid lokatiivseid üksusi, st on kitsam kui Svorou *spatial gram* (Sinha, Kuteva 1995: 196).

* *adprep* – D. Bolinger (1971), E. O'Dowd (1998) ja A. Tyler and V. Evans (2003) on kasutanud terminit "*adprep*", et ühendada selle alla kaassõna ja adverbi (Tyler, Evans 2003: 62).

Erinevad nimetused tulenevad ühelt poolt sellest, et ruumi saab väljendada keeltes väga mitmesuguste grammatiliste ja leksikaalsete vahenditega (st nimetus "prepositsioon" on liiga kitsas) ja teiseks seepärast, nagu näitavad Sinha ja Kuteva (1995: 168), et isegi kui lokatiivne partikkel väljendab ruumitähendust, siis ruumisuhetähendus ei ole seotud ainult lokatiivse partikliga, vaid jaotatud ka kõikide teiste elementide vahel süntagmas (sellega arvestamiseks on nad pakunud välja käsitlusviisi, mida nimetavad *distributed spatial semantics* 'jaotatud ruumisemantika').

2.4. Monoseemia, homonüümia, polüseemia

P. Deane on väga tabavalt välja toonud, et polüseemsete kaassõnade uurimine eeldab ühelt poolt korralikku ruumisõnade semantika käsitlust ja teiselt poolt head polüseemia-teooriat (Deane 2005: 245). Seepärast annan järgnevalt ülevaate mõningatest minu töö jaoks olulistest seisukohtadest ja probleemidest polüseemia käsitlemisel.

Tegeldes kaassõnade *üle* ja *peale* tähendustega kerkib esimesena probleem, kas tegemist on üldse polüseemsete üksustega. Margit Langemetsa andmetel näiteks on Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu järgi eesti keele kõige polüseemsemad sõnad kaassõnad (90%) ja sidesõnad (73%) (Langemets 2004: 103). Kuid mis annab alust kindlalt väita, et sõnaraamatus loetletud tähendusi ei saa käsitleda kas homonüümidenä (nagu eesti keele sõnad *tee* 'jook' ja *tee* 'rada'; vrd *pane vaas laua peale* ja *mõtlen sinu peale*, algne etümoloogiline seos võib olla kõneleja jaoks kadunud, seoseid sama sõnakuju väga erinevate kasutuste vahel enam ei tajuta) või monoseemse sõna kontekstist selguvate tähendusvariantidenä?

Polüseemia on peale kognitiivse leksikaalse semantika pälvinud tähelepanu nii psühholingvistika kui ka arvutilingvistika vaatenurgast. Sõnatähenduste automaatne tuvastamine ja ühestamine on arvutilingvistika jaoks tõsine probleem (polüseemiast arvutilingvistika seisukohast vt nt Kilgarriiff 1992; 2006; Ravin, Leacock 2000: 23–27).

Polüseemia kohta on kognitiivses paradigmas ilmunud lisaks suurele hulgale artiklitele ajakirjades ka mitmeid spetsiaalseid artiklikogumikke (nt Ravin, Leacock 2000; Cuyckens, Zawada 2001; Nerlich, Todd, Herman, Clarke 2003 jt). Polüseemia-alases vaidluses on tekkinud isegi teataval määral diskussiooni formaalsete lähenemiste ja kognitivistlike käsitluste vahel (nt Van der Gucht, Willems, De Cuyper 2007).

Üks olulisi autoreid, kes on polüseemiat kognitiivse keeleteaduse paradigmast lähtudes intensiivselt uurinud, on John R. Taylor (Taylor 1993; 2003a, 2003b, 2006). Tema seisukoht on, et kuigi formaalne semantika võib valida polüseemia ignoreerimise „seletamise mugavuse” eesmärgil, on üldiselt teada, et loomulikes keeltes on polüseemia vältimatu ja keelele olemuslikult omane. Sellepärast on see olnud keskne teema näiteks leksikaalses semantikas, leksikograafias ja tõlkeuuringutes (Taylor 2003: 637). Taylor (ja mitmed teised autorid) on juhtinud tähelepanu paradoksile, et samal ajal, kui polüseemia tekitab hulgaliselt probleeme ja mõtlemisainet nii teoreetilistele keeleteadlastele kui ka praktikutele (sõnaraamatute koostajad, keeletehnoloogid jt), ei valmista see raskusi keele kõnelejale, ehkki ta just kui peaks tekitama mitmetimõistetavusi ja olema kumuleeruv, sest ühes lauses on mitu polüseemset üksust (Ravin, Leacock 2000: 1, Taylor 2003: 647).

Kuigi termini „polüseemia” kinnitajaks lingvistikasse peetakse prantsuse keeleteadlast Michel Bréal'i 1887. aastal, ei kahtle keegi, et arutlemine polüseemia ja keele mitmetähenduslikkuse üle ulatub palju kaugemale keeleteaduse ja filosoofia ajalukku (vt ülevaadet Nerlich 2003). Läbi aegade on suhtumine polüseemiasse olnud erinev, sõltudes valitsevast keeleteoreetilisest suundumusest. Ajaloolis-deskriptiivse keeleteaduse huvi polüseemia vastu tulenes paratamatult sõnade etümoloogia uurimisest. Strukturalistliku keeleteaduse ja generatiivse keeleteaduse huvi koondus keele sünkroonilise uurimise ümber ja sellega taandus polüseemia tahaplaanile. Valitsevaks sai polüseemia piiramine, püüd ühe tähenduse poole (üks vorm – üks tähendus). (Vt Cuyckens, Zawada 2001: x-xii.)

Kuid nii traditsiooniline kui ka formalistlik lähenemine pidasid sisuliselt polüseemiat pindmiseks nähtuseks, traditsioonilises polüseemia definitsioonis (vt nt Lyons 1977: 550) sisaldub üks üldine tähendus, millest reeglite alusel saab tuletada polüseemse üksuse ülejäänud tähendused (vrd monoseemiaga).

Huvi polüseemia vastu tõusis uuesti kognitiivse keeleteaduse tekkides. Cuyckens ja Zawada toovad välja põhjustena, miks kognitiivne keeleteadus soosib polüseemiat, kaks peamist faktorit: 1) kognitiivses keeleteaduses kajastuvad keelefilosoofia (Wittgenstein 1953) ideed perekondlikust sarnasusest (*family resemblance*); ja 2) kognitiivne keeleteadus arvestab psühholoogiliste uurimustega kategoriseerimisest (vt kokkuvõtet Rosch 1978) (Cuyckens, Zawada 2001: xii).

Tõepoolest, alates 1980ndatest kognitiivses semantikas levinud radiaalne võrgustik kui polüseemia kirjeldamise vahend toetub psühholoogiast tuntud prototüübi efekti uuringutele (nt Rosch 1975, Rosch 1978, Rosch, Mervis 1975). Need uuringud tegelesid loomulike semantiliste kategooriatega ja väitsid, et kategooria liikmed on organiseeritud prototüübi ümber perekondliku sarnasuse alusel. Rosch ja Mervis vaatlesid loomulikke semantilisi kategooriaid kui kattuvate omaduste võrgustikke ja püstitasid hüpoteesi, et kategooria liikmeid saab vaadelda sel määral kategooria jaoks prototüüpsena, kui palju neil on nõ perekondlikke sarnasusi teiste kategooria liikmetega (Rosch, Mervis 1975: 575).

Seda aluseks võttes väitsidki C. Brugman (1988 [1981]) ja G. Lakoff (1987), et sõna *over* on keelekasutaja semantilises mälus või mentaalses leksikonis tal- letatud eraldiseisvate polüseemsete tähenduste (*senses*) kategooriana (mitte ühe abstraktse monoseemilise tähendusena) ja vaadeldav kui radiaalne kategooria, mis (nii nagu kognitiivsed kategooriad) näitab tüüpilisuse efekti, st on koondunud prototüübi (keskse prototüüpse mõiste) ümber. Ka sellel kategoorial on prototüüpsemad (kesksemad) ja vähem prototüüpsed (perifeersemad) liikmed. Sellest said alguse kognitiivse semantika põhiväited, et polüseemia peegeldab mõistelist organiseeritust ja on mentaalse esituse tasandi nähtus (vt Evans, Green 2006: 328–333).

John R. Taylor on nimetanud radiaalset võrgustikku üheks vahendiks, kuidas lubada polüseemiat käsitledes korraga nii üksikasjalikku semantilist eristust kui ka üldisemat, skemaatilist tähendust, mis hõlmab spetsiifiliste tähenduste grup- pide ühisjooned (ja mis peaks muidu kokku käima monoseemilise käsitlusega). Erineva skemaatilisuse astmega tähendused esitatakse võrgustiku vormis nii, et spetsiifilisemad tähendused on skemaatilisemate viimistlused (Taylor 2006: 55).

Kokkuvõtvalt võib öelda, et radiaalse tähendusvõrgustiku keskmes paikneb sõna põhitähendus, mille ümber erinevale kaugusele koonduvad kõik teised tä- hendused. Tähendused on omavahel seotud süstemaatiliselt. Sellise võrgustiku graafiline kujutis annab meile teada, kui lähedalt või kaugelt on erinevad tähen- dused üksteisega (ja keskse tähendusega) seotud, mida lähemal võrgustikus tä- hendused üksteisele asuvad, seda lähemalt seotud nad on. Kesksemad liikmed on tüüpilisemad, perifeersemad liikmed esindavad ebatüüpilisemaid tähendusi. Seosed tähenduste vahel on kirjeldatavad mitmesuguste uute tähenduste tekki- mise mehhanismidega (nt metafoor, skeemkujutuslik transformatsioon, metonüümia, mõisteline kattumine jm), need samad mehhanismid iseloomustava- vad ka üldiselt inimese mõtlemist, abstraktsetest asjadest arusaamist.

Radiaalsete võrgustike kasutamise populaarsust kognitiivsemantilistes uuri- mustes iseloomustab David Lee lause kognitiivse lingvistika õpikust: „Radiaal- sed võrgustikud heidavad hulga valgust küsimusele, kuidas üksikud mõisted ja mõisteväljad suhestuvad üksteisega mingi kindla keele kõnelejate vaimus. Selle võrra, kuidas arenevad erinevate keelte kognitiivsemantilised kirjeldused, võime me kasutada radiaalse kategooria struktuure selleks, et välja selgitada loomuli- kud kognitiivsed suhted” (Lee 2004: 54).

Siinse töö esialgseks lähtekohaks oli sõnale *üle* kognitiivsemantilise tähen- dusvõrgustiku koostamine. Töö käigus aga selgus, et võrgustikanalüüs pole nii selge ja probleemitu kui esmapilgul paistis. Võibki öelda, et selline käsitlusviis leidis hulgaliselt järgijaid, kuid õige pea ka kriitikuid. Lühidalt öeldes on kriiti- ka kaks olulist sihikut olnud „keeleteadlase meelevall” ja „piiramata ehk metsik (inglise k *rampant*) polüseemia”. John R. Taylor on nimetanud seda üldiselt polüseemia ontoloogiliseks probleemiks ja metodoloogiliseks probleemiks (Taylor 2006: 59). Teisisõnu, polüseemia käsitlemise kriitilised kohad on esi- teks see, kuidas tähendusi inimese vaimus jaotatakse ja hoitakse, ja teiseks see, kuidas (milliste vahendite/reeglite/meetoditega) me neid tähendusi kindlaks saame määrata. Sõna kui radiaalse kategooria analüüsi probleem on liiga suure

mentaalse leksikoni eeldamine – Brugmani-Lakoffi analüüs leidis sõnale *over* üle paarikümne tähenduse, mis peaks nende teooria järgi sisalduma semantilises mälus. Võib öelda, et selline hulk tähendusi tuleneb selgete kriteeriumide puudumisest, millega eristada tõelist polüseemiat tähenduse ähmasusest (inglise k *vagueness*), st talletatavaid tähendusi kontekstist selguvatest tähendusvariantidest.

Ühtedena esimestest juhtisid sõna kui radiaalse kategooria käsitusviisi puudustele tähelepanu D. Sandra ja S. Rice oma artiklis „Network analyses of prepositional meaning: Mirroring whose mind – the linguist’s or the language user’s?” (1995). Sandra ja Rice esitavad järgmised (prepositsioonide) kognitiiv-semantiliste tähendusvõrgustike nõrkused: 1) puudub selge metodoloogia, kuidas identifitseerida eraldiseisvaid kasutustüüpe, 2) võrgustikumudeli esitamise variante on liiga palju, 3) pole selge, kas kasutustüübid vastavad semantilistele eristustele (sõna eri tähendused) või osutuslikele eristustele (ühe tähenduse eri kontekstualiseeringud) ja 4) pole kindlaks määratud, milline peaks olema võrgustiku kognitiivne tõlgendus (Sandra, Rice 1995: 89). Oma artikli teises osas kirjeldavad Sandra ja Rice psühholingvistilisi katseid, mis üritavad selgitada kõnelejate mentaalses representatsioonis leiduvate eristuste ja leksikaalse võrgustiku keeleteaduslike eristuste vahekorda (Sandra, Rice 1995: 104–123).

Sandra ja Rice alustasid oma uurimust nn nullhüpoteesiga, mille kohaselt keelekasutaja ei tee prepositsiooni kasutustel vahet, rääkida saab ainult ühest väga üldisest tähendusest, mis katab kõik kasutusjuhud (Sandra, Rice 1995: 105). Et sellist (monoseemilist) seisukohta hinnata, kasutati lähteandmetena ühe ja sama prepositsiooni (*at*) väga mitmesuguseid kasutusi ruumi-, aja- ja abstraktses valdkonnas. Kuid autoreid huvitas (lisaks monoseemia kummutamisele) ka see, kas keelekasutajad teevad peenemaid eristusi kui suhteliselt jämeda taseme eristus ruumi-, aja- ja abstraktse vahel (st nii üksikasjalikke eristusi, nagu neid kajastavad kognitiiv-semantilised tähendusvõrgustikud). Samuti huvitas Sandrat ja Rice’i, kas keelekasutajad tajuvad valdkondade vahelisi seoseid (st seost nt ruumi- ja ajaväljendi vahel) (Sandra, Rice 1995: 106).

Oma küsimustele vastuse saamiseks tegid autorid kolm katset: lausete sorteerimise katse, lausete sarnasuse hindamise katse ja vastuvõetavuse hindamise katse. Katsete tulemustest järeldasid Sandra ja Rice esiteks, et tugev monoseemiat pooldav vaade ei saa kehtida, sest kõnelejate jaoks eristusid üsna ühtselt ja selgelt tähendusrühmad; teiseks, et keelekasutajate mentaalses representatsioonis on vahe prepositsioonide aja- ja ruumikasutustel, ja kolmandaks, et keelekasutaja paistab tegevat ka peenemaid eristusi, nt kirjeldatavate objektide dimensiooni järgi (Sandra, Rice 1995: 122–124). See tähendab, et osalt on sõna kui radiaalse kategooria käsitusviis psühholoogiliselt põhjendatud, kuid tähenduste kindlakstegemine radiaalses võrgustikus nõuab põhjalikumaid kriteeriume ja uuringuid, kui seni pakutud. Selline seisukoht on võetud ka siinse töö aluseks.

Sandra ja Rice’i artiklile järgnes laiem diskussioon polüseemia ja radiaalsete võrgustike üle kognitiivses semantikas (nt Croft 1998; Sandra 1998; Tuggy 1999; Tyler, Evans 2001; 2003a; 2003b; Zlatev 2003; Van der Gucht, Willems,

De Cuyper 2007), samuti selle üle, kuidas katseliste meetoditega polüseemse üksuse tähendusi välja selgitada (vt ptk 2.5).

Paljud autorid on viidanud sellele, et monoseemia, tähenduse ähmasuse, polüseemia ja homonüümia vahel valitseb kontiinum, kus piire tõmmata on keeruline (Croft 1998, Tuggy 1993; 1999). Crofti järgi saab grammatilise ja leksi-kaalse teadmise mentaalsed representatsioonid seada suureneva üldisuse (või abstraktsuse) pidevasse mudelisse, kus ühes ääres on (1) homonüümia (sõltumatud üksused) ja teises (4) monoseemia (pragmaatilised reeglid), nende vahel paiknevad (2) polüseemia ja (3) (grammatiline) tuletamine (Croft 1998, Tuggy 1999: 344 järgi). Ka leksikograafide jaoks on polüseemia tihedalt kõrvuti kollokatsiooni, metonüümia ja analoogiaga. Kilgarriif ütleb polüseemia kohta, et see on „mõiste ristteel”, st selle juurde viib mitu teed ja polüseemia tabamiseks on tarvis uurida neid kõiki⁴ (Kilgarriif 1992: 4).

Taylori järgi peaks polüseemiat käsitlema kasutuskeskse keelemudeli abil (2003, 2006), kus kõneleja jaoks on määrava tähtsusega kasutuskontekstid ja kollokatsioonid, mitte üksikute keeleüksuste tähendused. Monoseemia ja polüseemia vahekorra võtab John R. Taylor kokku probleemina, kuidas lahendada psühholoogilise usutavuse küsimus (Taylor 2006: 54). Võib öelda, et tähenduse ühtsus (ehk siis monoseemia) on aju jaoks ökonoomsem info talletamises, kuid teeb vajalikuks kontekstiliste tõlgenduste lahendamise. Kõnelejal/kuulajal on tarvis mingisuguseid juhendeid või viiteid, kuidas ühe üldise tähendusega sõna kasutada/mõista eri kontekstides. Polüseemia samas hoiab kokku kontekstivariantide arvutamises, kuid suurendab talletamise nõudmisi ning vajab lisaks mitmetähenduslikkuse lahendamise protseduuri (kuidas me teame, millise tähenduse valime mitme võimaliku hulgast). (Taylor 2006: 54–55.)

Taylor toob välja kaks kompromissi, kuidas lahendada valik liiga üksikasjaliku polüseemia ja monoseemilise käsitluse vahel.

1. Nn poolel teel peatumine. Püüame taandada polüseemiat nii palju kui võimalik, aga lubame nii palju kui vajalik.
2. Nn mõlemad koos lahendus – lubame nii üksikasjaliku semantilise eristuse kui ka üldise, skemaatilise tähenduse. Erineva skemaatilise astmega tähendused esitatakse võrgustiku vormis, kus spetsiifilisemad tähendused on skemaatilisemate viimistlused. (Taylor 2006: 54–55.)

Siinse käsitluse jaoks on teine lahendus lähedasem, kuid jätab siiski lahtiseks küsimuse, kuidas määratleda piir skemaatiliste ja spetsiifilisemate tähenduste vahel.

Käesoleva töö otsingutele on lähendane V. Evansi ja A. Tyleri püüd piirata „metsikut” polüseemiat. Nad on esitanud nn printsiipidega polüseemia (vt nt

---

⁴ „For each direction, there is no natural divide between polysemy and its neighbour. Light, of colour and of weight, may be considered homonymous or polysemous: *whisky*, used of the liquid („a glass of whisky”) or of a glass of it („I’ll have a whisky”), polysemy or metonymy: *light*, in „travel light”, polysemy or a collocation. Polysemy is a concept at a crossroads and an investigation into it must be an investigation of the roads leading into and out of it.” (Kilgarriif 1992: 4)

Tyler, Evans 2001; 2003a; 2003b), üritades määrata kindlaks selged otsustamisprintsiibid, mis muudavad semantilise võrgustiku analüüsi objektiivseks ja verifitseeritavaks (Tyler, Evans 2001: 724–765, Tyler, Evans 2003b: 37–40). Ühesõnaga, Tyler ja Evans lubavad oma käsitluses kõrvaldada need puudused, mille käes senine ruumiprepositsioonide tähenduste võrgustik-analüüs on vaevelnud. Vaatlen seda lähemalt, et arutleda, mida saaks eesti keele *üle* ja *peale* tähenduste analüüsil eeskujuks võtta.

Tyleri ja Evansi järgi on iga uue eraldiseisva tähenduse kindlaksmääramine otseselt seotud ruumilisusega: **esiteks** peab iga uus eraldiseisev tähendus olema kas mitte-ruumiline (sest keskne tähendus (ehk protostseen) on ruumiline) või peab sellega kaasnema trajektoori ja orientiiri teistsugune asetus, kui keskses protostseenis, st see peab sisaldama sellist lisandust, mis ei ilmne ühestki teisest selle sõnaga seotud tähendusest; ja **teiseks** peavad eraldiseisval tähendusel olema kasutused, mis ei sõltu kontekstist, st uus tähendus ei tohi olla kontekstist järeldatav⁵ (Tyler, Evans 2003b: 42–45).

Keskse tähenduse määramiseks on Tyler ja Evans (toetudes osalt R. Langackerile) leidnud järgmised printsiibid:

- 1) Varaseim teadaolev tähendus. Tyler ja Evans arvavad, et pika ajaloolise arengu käigus säilib mingi algse tähenduse tuum, isegi kui ruumiprepositsioon on laenatud, säilib selle tähenduses algne trajektoori ja orientiiri suhe. Nad toovad näiteks, et inglise *over* on seotud sanskriti sõnaga *upari* 'kõrgemal' (ja nad arvestavad seda keskse tähenduse otsimisel);
- 2) Domineerib semantilises võrgustikus. Tyler ja Evans peavad sellega silmas ruumilist asetust, mis kehtiks enamiku selle sõna ruumitähenduste jaoks;
- 3) Suhted teiste ruumipartiklitega. See tähendab, et sõna jaoks on keskne see kasutus, millega ta vastandub teistele ruumiprepositsioonidele (inglise keeles on näiteks vastandus *over* ja *under* vahel);
- 4) Lihtne ennustada tähenduse laienemisi (tuletatud tähendusel on kontekstivariatsioonid, mis võivad muutuda tähendusteks) (Tyler, Evans 2001: 734–735, Tyler, Evans 2003b: 47–59).

Lisada võib ka 5) just keskse tähendusega on sõna enim kasutusel liitvormides (Tyler ja Evans 2003b: 48). Kokku annavad Tyler ja Evans oma käsitluses sõnale *over* 15 tähendust (Tyler ja Evans 2003: 80).

Tyleri ja Evansi printsiipidega polüseemiat on kritiseeritud eelkõige sellepärast, et see sisuliselt ei lahenda Brugmani-Lakoffi käsitluse probleeme (vt nt Tenbrink 2004; Deane 2005; Lewis 2007; Van der Gucht, Willems, De Cuypere 2007) ja postuleerib endiselt „metsiku” hulga semantilises mälus talletatavaid tähendusi. Kriitikat pälvib ka see, et Tyler ja Evans lähtuvad peamiselt intuitsioonist (ei kasuta korpusi ega psühholingvistiliste katsete tulemusi) ega raken-

---

⁵ “1. contain additional meaning not apparent in any other senses associated with a particular form, and 2. there must be instances of the sense that are context independent (the distinct sense could not be inferred from another sense and the context in which it occurs)” (Tyler, Evans 2003b: 42–45).

da iseendi loodud metodoloogiat süstemaatiliselt. Olen *üle* ja *peale* semantikat uurides üritanud arvesse võtta nii korpuse andmeid kui ka katselisi meetodeid.

Paul Deane (2005) toob välja, et Tyleri ja Evansi esituse põhiüksus on skeem, mida täidetakse kontekstuaalsete järeldustega. Polüseemia on kahe sõltumatu skeemi, mis on seotud järelduse ja reanalüüsiga, vaheline suhe. Kuid sellises käsitluses paistavad seosed tähenduste vahel olevat juhuslikud, sõltudes järeldusprotsessidest, mis jäävad suhteliselt lahtiseks ja täpsustamata. Nt üht tüüpi tähenduste (*trajectori*-tähenduste) arenemine sõltub sellest, et preposit-siooni *over* kasutatakse tihti koos verbidega, mis täpsustavad liikumisteed (nt *jump* 'hüppama'). Selline info pole prototüüpse stseeni osa, aga oma suure sageduse tõttu sõna *over* kasutuses motiveerib ta terve rea uute skeemide arengut (*on-the other side of, above-and-beyond, completion, transfer, temporal*). Muidugi võib semantiline muutus nii toimuda, kuid polüseemia käsitluse jaoks oluline järeldus on see, et need väljaarenenud uued skeemid ei ole seotud *over* keskse skeemiga mitte mingil sisemisel viisil. Suhe on täiesti vastupidine klassikalise prototüübi-käsitlusele, kus prototüübi laiendus säilitab osad (kuid mitte kõik) prototüübiga seotud jooned. Selles käsitluses ei jaga laiendused prototüübiga midagi ja seosed on peamiselt kasutuse käigus ajalooliselt tekkinud. (Deane 2005: 244.)

D. Lewis seab kahtluse alla primaarse tähenduse otsimise vajaduse üldse: „Kuid kas on üldse tarvis oletada, et primaarne tähendus on olemas? Tyler ja Evans usuvad, et see järeldub polüseemia postuleerimisest (kohustusest – *polysemy commitment*) (Tyler, Evans 2003b: 45). Kuid on siiski võimalik ette kujutada polüseemia võrgustikku kui läbipaistvalt seotud kasutuste ahelat, ilma et ühel kasutusel oleks eriline primaarse tähenduse staatus. Kõnelejate mentaalne leksikon ei pea kodeerima, millised vormi kasutustest on primaarsed ja millised mitte-primaarsed. Ja keeleteadlasel on võimalik uurida, millised kasutused on vanemad, millised sagedasemad, millised konkreetsemad või abstraktsemad, millised autonoomsed või konstruktsioonist sõltuvad, millised produktiivsemad ja nii edasi, ilma oletamata *a priori* et nende omaduste vahel on vastastikkused mõjud” (Lewis 2007: 113–114). Siinses *üle* ja *peale* käsitluses on siiski oletatud, et on võimalik välja selgitada primaarsemaid ja sekundaarsemaid tähendusi/kasutusi (vt ptk 4.2).

Fieke Van der Gucht, Klaas Willems ja Ludovic De Cuypere (2006) kriitika Tylerile ja Evansile on suunatud tegelikult üldiselt kognitiivsele semantikale (kritiseerides seda, et Tyler ja Evans pooldavad Brugmani-Lakoffi radikaalse polüseemia asemel nn mõõdukat polüseemiat). Nad nimetavad seda „Locke'i probleem ja Leibnizi lahendus”, viidates sellele, et tänapäevane kognitiivne lingvistika on nende arvates lähedane Locke'i arutlusele ning jätab kõrvale Leibnizi vastuse sellele (*Locke's problem and Leibniz' solution*) (Van der Gucht, Willems, De Cuypere 2007: 734–735). Lühidalt kokku võttes⁶: Locke'i

---

⁶ Van der Gucht jt (2007) viitavad teostele Leibniz, Gottfried Wilhelm, 1765. *Nouveaux Essais sur l'entendement humain* (écrits en 1704, publiés en 1765). In: Leibniz (Ed.), *Philosophische Schriften*, vol. VI. Akademie, Berlin, pp. 39–527. Locke,

käsitlus sõnadest kui esmajoonelise polüseemsetest üksustest (mitte et “täendus kasutuses” on lihtsalt ühe aluseksoleva (ja väljaselgitatava) tähenduse variant) sobib Van der Gucht jt. arvates kokku metsiku polüseemia postuleerimisega kognitiivses semantikas. Wilhelm Leibniz oma essees “Nouveaux essais sur l’entendement humain” möönab, et mitte alati ei ole võimalik leida “üldist tähendust” (või “formaalset tähendust), mis seletaks kõiki esinemisi (III, 7, §4). Kuid siiski peab vähemalt proovima taandada kõik esinemised kindlaksmääratud arvule tähendustele (Leibniz, 1765). Leibniz arutleb, et lihtsalt sõna paljude tähenduste taksonoomilisest kirjeldusest ei piisa. Erinevad tähendused tegelikus kõnes (kasutuses) ei moodusta päriselt sõna tähendust. Leibnizi kriitika teravik on Van der Gucht jt. arvates selles, et tuleb üritada leida üks parafras, mis katab nii palju sõna semantilist varieeruvust kui võimalik, mis muudaks sõna esinemised erinevates lausetes ja erinevatel juhtumitel läbipaistvaks. Oma artiklis leiavad Van der Gucht jt., et praegused kognitiivsed käsitlused semantilisest varieeruvusest vastavad laias laastus Locke’i seisukohale. Kuigi suurema osa Van der Gucht jt. kriitikaga Tyleri ja Evansi käsitluse kohta saab nõustuda, jääb Van der Gucht jt. pakutud nõ positiivne programm liiga üldsõnaliseks, piirdudes lihtsustatult öeldes soovitud, et “tuleb uurida kasutuskonteksti” ja “tuleb taandada nii palju kui võimalik ühele tähendusele”, kuid need püüdlused on omased ka kognitiivsetele semantikutele, nagu siinsestki ülevaatest on selgunud.

Sõna tähenduse kirjeldamise kohta prototüüpse kategooriana on tehtud veel mitmeid huvitavaid tähelepanekuid. Nii näiteks toob Robert MacLaury G. Lakoffi tööde üle alutledes esiteks välja, et polüseemia tekkimise (laienemise) printsiibid langevad väljapoole (klassikalise, Roschi kirjeldatud) kategooria piire. Näiteks kui nägu väljendavast sõnast saab eesolekut väljendav sõna, siis see ühendab omavahel valdkonnad, mis ei moodusta üht kategooriat. Teiseks juhib ta tähelepanu, et enamik loomulikke kategooriaid ei moodustu metafoori, metonüümia ja kaasneva polüseemia teel. Ta leiab siiski, et kuigi kognitiivsed semantikud on laiendanud teadmiste prototüübi efekti ja kategorisatsioonist, pakkuvad nad uusi usutavaid mudeleid. (MacLaury 1991: 67.)

D. Geeraerts toob välja, et prototüüpse kategooria mudelit saab kasutada kas kirjeldavalt või seletavalt. Kui prototüüpsust aktsepteeritakse sünkrooniliste kategooriate adekvaatse **kirjeldamise** mudelina, siis saab semantilise muutuse iseloomu seletada sellest mudelist tulenevate ennustustega (Geeraerts 1997; 1999: 91–92). Prototüüpsusest kui **seletusvahendist** rääkides võrdleb Geeraerts prototüübi mudeli kasutamist semantikas loomuliku fonoloogia ja loomuliku morfoloogiaga grammatikakirjeldustes (Geeraerts 1997; 1999: 97). Geeraerts leiab, et kognitiivne süsteem soosib prototüüpseid kategooriaid, sest need võimaldavad tal täita funktsionaalseid nõudmisi informatsioonilise tiheduse, struktuurilise stabiilsuse ja paindliku kohanemise järele (Geeraerts 1997; 1999: 98). Teisiti öeldes, prototüübi järgi organiseerunud tähenduste-kategooria võimaldab

---

John, 1689. In: Nidditch, P.H. (Ed.), An Essay concerning Human Understanding. Oxford University Press, Oxford.

tõlgendada uut infot vanade mõistete kaudu ja see loob suhteliselt stabiilse ja infotiheda struktuuri, mis on võimeline kiiresti kohanema uute andmetega. Just sellest lähtudes kasutan prototüüpset struktuuri osaliselt ka *üle* ja *peale* semantika kirjelduses ja seletuses.

2.5. Katselised meetodid semantikas⁷

Viimasel ajal on kognitiivses keeleteaduses üha laienenud diskussioon keeleteaduses kasutatavate meetodite üle. Üks keeleteaduse kognitiivset paradigmat iseloomustav tunnus on olnud suurem püüd keelekirjelduse psühholoogilise reaalsuse poole. Püüd selle poole, et keel kui inimese üks võime teiste võimete seas saaks kirjelduse, mis toetuks psühholoogilistele faktidele (ehk sellele, mis on inimese mõtlemise ja teadmiste kohta teada) ega oleks kirjeldus keelest kui muust tunnetusest eraldiseisvast, sõltumatust süsteemist. Samuti on iseloomustanud kognitiivset lähenemist soov arvesse võtta korraga nii diakroonilist keelearengut kui ka sünkroonilist seisu⁸. 2003. aastal toimus seminar teemal „Methods in Cognitive linguistics”⁹, kus arutleti selle üle, milliseid meetodeid võiks/peaks kognitiivne keeleteadlane kasutama, ja kuidas kindlustada, et (kognitiivne) keeleteadus oleks teaduslikult usaldusväärne. Seminari järel ilmunud kogumiku eessõnas loetleb Leonard Talmy kaheksa uurimismeetodit keeleteaduses, mida on võimalik lisada analüütilisele mõtlemisele, üldisemalt jagatult on need introspektsioon, audio- ja videosalvestiste analüüs, korpusanalüüs ja eksperiment (Talmy 2006: xi-xx). Raymond W. Gibbs Jr. toob oma artiklis „Why cognitive linguists should care more about empirical methods” välja, millised ohud varitsevad keeleteadlast, kes kasutab ainult introspektsiooni (Gibbs 2006b: 2–5). Tema kokkuvõte on, et keeleteadlane ei pea tingimata ise tegema katseid, et olla teaduslikult usaldusväärne, kuid ta peab hoolima empiirilistest meetoditest (Gibbs 2006b: 16–17). Introspektsiooni ja empiiriliste meetodite vahekorrast lingvistikas kirjutab Emakeele Seltsi Aastaraamatus Tuomas Huumo, kes näitab, et ka introspektsiooni saab keeleteaduses pidada usaldusväärseks meetodiks (Huumo 2008). Kuigi ma üldiselt nõustun Tuomas Huumoga, huvitab mind siinses töös küsimus, mida annavad korpusanalüüs ja eksperiment semantilisele analüüsile ja milliseid järeldusi saab nendest teha eesti keele kaassõnade (*üle*, *peale*) polüseemia kohta.

Katsed sõnade tähenduste leidmiseks ja nende psühholoogilise reaalsuse kindlaks tegemiseks ei ole seotud spetsiifiliselt kognitiivse semantikaga, neid on tehtud psühholingvistikas ja leksikograafias juba vähemalt 40 aastat (vt nt Miller 1969, Jorgensen 1990). Mitmesuguseid võimalikke kognitiivses keeleteaduses tehtavaid katseid tutvustab eelnimetatud kogumik *Methods in Cogni-*

⁷ Alapeatükk toetub osaliselt artiklile Veismann 2008.

⁸ Kognitiivse semantika ja ajaloolise semantika vahekorrast vt nt Blank, Koch 1999 ja Sweetser 1990: 18–22.

⁹ Cornelli ülikoolis New Yorgis.

tive Linguistics (Gonzalez-Marquez, Mittelberg, Coulson, Spivey 2006: 250–399).

Nagu eelmises alapeatükis mainisin, on ilmunud terve rida kognitiivse semantika artikleid, mis kritiseerisid nn keeleteadlase suvast lähtuvaid radiaalseid tähendusvõrgustikke ja kirjeldasid katseid selle kohta, kuidas kindlaks teha, mida võib pidada eraldiseisvaks tähenduseks; milliseid tähenduserinevusi tajuvad keelekasutajad polüseemsete sõnade kasutustes, ja milline võiks olla prototüüpne tähendus (nt Sandra, Rice 1995, Rice 1996, Cuyckens, Sandra, Rice 1997, Frisson, Sandra, Brisard, Cuyckens 1996, Gibbs, Matlock, 1999, Gibbs, Matlock, 2001). Kuna käesolev töö tahab tuua selgust, kuidas või mille alusel oleks eesti keele polüseemsete kaassõnade semantikat kõige parem kirjeldada, ja varasematele inglise keele prepositsioonide polüseemia analüüsile on ette heidetud lähtumist keeleteadlase suvast, siis on ka siinse töö jaoks olulised küsimused, kuidas katselised meetodid aitavad polüseemiat mõista ja mida tavaliine keelekasutaja polüseemsete sõnade tähenduste kohta arwab.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et selle selgitamiseks, kuidas keelekasutaja polüseemiat mõistab, on võimalik teha järgmisi katseid (kõiki kolme tüüpi katseid on näiteks teinud soome verbi *pitää* ja inglise verbi *get* kohta J. Raukko (vt nt Raukko 2003, 2002)):

1) Sarnasuse määramise katse (seda võib nimetada ka erinevuste hindamise katseks) käib selle kohta, milliseid tähendusi arvavad kõnelejad üldiselt sarnasteks; Selles lastakse katsealusel hinnata lauseid skaalal, kus ühes ääres on kaks väljendit tähenduselt täiesti sarnased ja teises täiesti erinevad.

2) Sama eesmärgi täidab ka sorteerimiskatse, kus kõnelejad sorteerivad ette antud lauseid tähenduse sarnasuse järgi. Erinevuseks eelnevast katsest on see, et lauseid ei võrrelda etteantult kahekaupa, vaid kõik laused on katseisikul korraga ees ja tema ülesanne on neid sarnasuse alusel grupeerida; gruppide hulk (st sarnasuse granulaarsuse aste) on katseisiku enda otsustada.

3) Produktsioonikatse, kus uuritakse, milliseid erineva tähendusega lauseid katseisikud mingile sõnale moodustavad, või seda, millises tähenduses sõna katseisikutele esimeses järjekorras meenub.

Oma uurimuses olen kasutanud produktsioonikatse andmeid (vt ptk-d 1.4 ja 4.2.3). Eelistasin lausete moodustamise katset lausete hindamise katsele seetõttu, et mind huvitas katselisel teel eelkõige keskse tähenduse määramine, millele tahtsin kinnitust saada lausete moodustamise lihtsusest, kiirusest ja sagedusest. Kuna kategorisatsiooni-uuringud on näidanud, et kategooria prototüüpsemad liikmed on kognitiivselt esilduvamad, siis produtseerimise lihtsus ja sagedus võiks näidata tähenduse prototüüpsust (vt Cuyckens jt. 1997: 42).

2.6. Vaatepunkt keeles

Viimase teemana siinses ülevaatlikus peatükis võtan vaatluse alla vaatepunkti. Keelelise tähenduse jaoks on vaatepunkti oluliseks peetud mitmes mõttes. Ühelt poolt saab loomulikult rääkida vaatepunktist ruumisuhete väljendamise juures ja

selle kaudu on see teema jõudnud ka siinsesse töösse. Teisalt on mitmed autorid rõhutanud vaatepunkti ja perspektiivi rolli keeles üldiselt, mitte üksnes ruumiväljendites (nt Talmy 1983, 2000; Langacker 1987; MacLaury 1995; MacWhinney 2008). Eesti keele kaassõnade *üle* ja *peale* tähendusi analüüsides olen jõudnud veendumusele, et just vaatepunktivahetus on üks mehhanisme, mille abil üks ja sama ruumiväljend saab olla kasutusel väga erinevate situatsioonide mõistestamiseks (nt *ronin üle aia* ja *pilved on üle kogu taeva*). Järgnevalt kirjeldatud teooriad ei ole otseselt seotud *üle* ja *peale* semantikaga, kuid võiksid süvendada veendumust, et vaatepunktivahetus on nii (ruumi)psühholoogia kui ka keeleteaduse jaoks väga oluline teema. Inimese võime valida vaatepunkt vastavalt vajadusele ja sünteesida eri vaatepunktidest saadud infot annab aluse sellele, kuidas on võimalik ruumist rääkida.

Ruumilise keele juurde kuulub kahtlemata viitamisraami (*frame of reference*) teema. Seda on uuritud mitmest distsipliinist lähtudes (keeleteadus, (arengu)psühholoogia, filosoofia, psühholingvistika, ajuteadus, nägemisteooria) ja seostatud küsimusega, kuidas ruumisuhteid esitatakse inimese vaimus ja miline on seejuures eri modaalsuste vaheline koostöö¹⁰.

Viitamisraamid on kokku võetavad lühidalt nii – selleks, et kirjeldada mingi asja (kujund) asukohta teise (taust) suhtes, on meil tarvis mingil moel täpsustada horisontaalne vaatenurk. Me võime kasutada tausta **telgede** omadusi „poiss on veoauto **ees**” või **vaatleja** kehakoordinaatidest tulenevaid telgesid „Poiss on puust **vasakul**”. Esimest võib nimetada sisemiseks viitamisraamiks (on seotud objekti sisemiste omadustega) ja teist relatiivseks (sest see muutub sõltuvalt vaatleja asukohast). Selline valik näib olevat vältimatu. Kuid kõik keeled ei kasuta mõlemat viitamisraami, ja on isegi selliseid keeli, mis ei kasuta kumbagi neist, vaid paigutavad objekte ruumis ilmakaarte (või keskkonnanähtuste) järgi (absoluutne viitamisraam). Selliseks keeleks on näiteks tselali keel (maiade keel Chiapas Mehhikos, tenjepade kogukonnas) (pikemalt on viitamisraamidest eri keeltes ja kultuurides kirjutanud Levinson 2003; 1996). S. Levinson (1996) on toonud välja kõikide eri distsipliinide sellekohase erineva terminoloogia ja käsitusviisi ja püüdnud seda ühtlustada. Levinson jõudis järeldusele, et rääkida võib kolmest viitamisraamist – relatiivne, absoluutne ja sisemine. Nende piires ajavad kõik keeled läbi. Nende nimetuste alla mahuvad ka kõikides teistes distsipliinides leitud jaotused (seni on eristatud (enamasti dihhotoomselt) näiteks relatiivset ja absoluutset, egotsentrilist ja allotsentrilist, vaatlejakeskset ja objektikeskset, deiktilist ja mittedeiktilist viitamisraami).

Viitamisraamialaseid diskussioone saab eristada kolmel tasandil: taju, mõiste ja keel. Friederici ja Levelt 1990 väidavad, et viitamisraamid taju ja ruumikontseptsiooni (*spatial conceptual level*) tasandil ei pea tingimata määrama viitamisraame keele tasandil. Keel on paindlik ja kommunikatsioonivahend, see laseb meil näiteks võtta teise inimese perspektiivi. Samas võime esitada kirjeldus ühe

¹⁰ Tuntud on nt Molyneux' küsimus – kas eluaegne pime, kes on asju ainult kompimise teel kogenud, tunneks need asjad ära ainult visuaalse vaatluse teel, kui see talle ootamatult võimalikuks osutuks.

või teise viitamisraami järgi tähendab võimet opereerida mõiste tasandil paljude viitamisraamidega ja mingite piiride sees teha ülekandeid nende vahel (Levinson 1996: 133).

Teiselt poolt ongi uuritud perspektiivivahetust ruumis orienteerumise seisukohast. B. Tversky ja tema kolleegid on esitanud kolm peamist perspektiivi ruumisuhete kirjeldamiseks keskkonnas (ruumis või maastikul) – pilgu ringkäik (*gaze tour*), teekonnal liikumine (*route tour*) ja ülevaade (*survey*) – ja on näidanud, et info ruumisuhete jaoks talletatakse üldiselt perspektiivi-vabal moel (Tversky, Lee, Mainwaring 1999, Tversky 1999, Taylor, Tversky 1992, 1996). Inimesed saavad vabalt segada perspektiive oma keskkonna-kirjeldustes ja teatud testides katseisikud suutsid vastata järeldamist nõudvatele küsimustele sõltumata sellest, mis perspektiivi järgi nad olid saanud vastuseks vajaliku info (Taylor, Tversky 1992, 1996). Viitamisraami (Levinsoni mõttes) ja keskkonnakirjelduse vahelist suhet kirjeldavad Tversky et al. kui kitsast ja laia perspektiivi: “pilgu ringkäik vastab relatiivsele viitamisraamile, teel liikumine sise-misele ja ülevaade absoluutsele. Peab märkima ka, et igaüks neist vastab loomulikult viisil keskkonna kogemisele: pilgu ringkäik vastab fikseeritud välisele vaatepunktile, teel liikumine rändaja muutuvale vaatepunktile ja ülevaade fikseeritud vaatepunktile ülevalt” (Tversky et al. 1999: 400–401).

Nägemispsühholoogia vallas on tuntud küsimus see, kuidas me tunneme objekte ära, kui me näeme neid sellisest perspektiivist, millest me varem neid näinud ei ole? Samuti küsimus, et kui me vaatame objekti mingist kindlast vaatepunktist, siis kas me teame, kuidas see objekt näeb välja teistest vaatepunktidest. Teada on, et inimesel on võime ette kujutada, kuidas asjad näevad välja eri vaatepunktidest. Samas on väidetud, et väikelapsed ei oska ette kujutada, kuidas asi või maastik välja näeb teisest küljest (Juske 2004: 52–53; Rock, Wheeler, Tudor 1989: 185–186). J. Piaget ja B. Inhelder on pidanud seda väikelaste ego-tsentrismi iseloomustavaks jooneks, et nad ei suuda ette kujutada teisi vaatepunkte kui enda oma (Juske 2004: 52–53; Piaget, Inhelder 1967). Roger Shepard ja Jacqueline Metzler avastasid 1971 mentaalse rotatsiooni fenomeni. Nende uurimus näitas, et reaktsiooni aeg otsustamisel, kas näidatav (geomeetria-line) objekt vastab varem nähtud objektile, oli lineaarselt võrdeline sellega, kui palju näidatavat objekti on keeratud (objekti roteerimis-nurga suurusega) (Shepard, Metzler 1971: 701–3; vt ka Shepard, Cooper 1982; Marr 1982; Marr, Nishihara 1978; Rock et al. 1989).

Ent nagu öeldud, võib perspektiivivahetusest rääkida laiemalt kui ainult ruumisuhete vallas. B. Mac Whinney seletab perspektiivivahetuse kaudu mitmesuguseid malle grammatikas ja lausemoodustuses. “Kuna perspektiivi võtmine ja vahetamine on kommunikatsioonis fundamentaalne, pakub keel terve rea grammatilisi vahendeid spetsiaalselt perspektiivi märkimiseks ja perspektiivi vahetamiseks” (MacWhinney 2008: 400).

Vaatepunktivahetuses kui kogu keelelist väljendust haaravas nähtuses on R. Langackeri järgi eristatavad *perspective*, *viewpoint* ja *vantage point*. Need saab järjestada hierarhiliselt nii, et perspektiiv (kõige laiemas mõttes vaatleja ja vaadeldava situatsiooni suhe) hõlmab nii vaatepunkti (*viewpoint*) kui ka fookust

(*focus*, jaotab tähelepanu kujundi (*figure*) ja tausta (*ground*) vahel). Vaatepunkti alla omakorda kuuluvad *vantage point* (positsioon, millelt stseeni vaadeldakse – kaugus, suund) ja orientatsioon (jaotumine visuaalse välja telgede suhtes) (Langacker 1987: 120–124). Oma töös olen kasutanud just laiemaid mõisteid *perspektiiv* ja *vaade*.

Orientatsiooni iseloomustab võimalus kirjeldada ruumilist asetust kas kanoonilise vaatepunkti või reaalse vaatepunkti järgi, kanooniline vaatepunkt eeldab asjade ja vaatleja tavalist/konventsionaalset asetust (*katus on maja peal*), kui vaatleja seisab pea peal, siis reaalse vaatepunkti järgi *katus on maja all*. Langacker märgib:

“Muidugi ei pea keelelisteks eesmärkideks mõeldud vaatepunkt olema kõneleja aktuaalne asukoht. Me suudame kergesti võtta omaks fiktiivse vaatepunkti ja kujutada ette, kuidas stseen näeks välja sealt vaadatuna. [...] See võime võtta fiktiivselt omaks või vähemalt kohaneda mitte-tegeliku vaatepunktiga, laseb meil kirjeldada situatsiooni kas kuulaja või mõne muu indiviidi perspektiivist.”¹¹ (Langacker 2008: 76)

Teenie Matlock seob fiktiivse liikumise fenomeni (kalduvus rääkida staatilistest situatsioonidest dünaamiliste vahenditega, nt *tee läheb märke*) mentaalsete simulatsioonidega, mida inimesed iga päev sooritavad, kujutades ette iseendi ja teiste tegevusi, sama moodi nagu abstraktsete geomeetriliste objektide mõttes keeramine ruumis on seotud mentaalse simulatsiooniga. Matlock väidab, et selline mentaalne simulatsioon on igapäevase mõtlemise fundamentaalne osa, see on kõikehõlmav (Matlock 2004). Ka sõnade *üle* ja *peale* polüseemias võib näha mitmesuguseid mentaalseid simulatsioone, sh vaatepunktivahetus ja fiktiivne liikumine. Täpsuse huvides tuleb siiski märkida, et Simons ja Wang on näidanud, et objekti või steeni mõttes roteerimine ja mõttes liikudes vaatepunkti vahetamine ei ole mentaalselt siiski päris võrdsed ülesanded (Simons, Wang 1998).

Oma töös seostan ruumisõnade semantikat väga tugevalt mõttes ruumilise vaatepunktivahetamise võimalusega, Matlocki järgi öeldes laiemalt mentaalse simulatsiooni võimega. Nagu sellest peatükist selgus, on vaatepunkti vahetamise võime inimesele oluline nii ruumiliste objektide mõistmiseks, ruumis orienteerumiseks, ruumi keeleliseks kirjeldamiseks kui ka palju üldisemalt kommunikatsioonis hakkamasaamiseks. Minu töö seletab ühe sõnaga seostuvad erinevaid skeemkujutlusi just nimelt vaatepunktivahetamise võimega (vt ptk 3 ja 5).

---

¹¹ “Of course, the vantage point assumed for linguistic purposes need not be the speaker’s actual location. We **can easily adopt a fictive vantage point and imagine** what the scene would look like from there. [...] This capacity to fictively adopt or at least accommodate a nonactual vantage point enables us to describe a situation from the perspective of the hearer or some other individual.” (Langacker 2008: 76)

2.7. Olulisemad mõisted ja eestikeelsed terminid

Järgnevalt selgitan olulisemaid selles töös kasutatavaid mõisteid ja valitud eestikeelseid termineid.

Trajektor e muutuja (*trajectory*, TR) ja **orientiir** e pidepunkt (*landmark*, LM) on ühed ruumiväljendite semantika kesksemad mõisted (pärinedes kognitiivsest grammatikast, kus nad on kasutusel palju laiemalt kui ainult ruumisuhete semantika tarvis). Trajektooriiks nimetatakse siinses töös (ruumi)suhet väljendava lausungi seda osalist, mille ruumilisest asetusest või ümberpaiknemisest jutt käib. See võib olla nii isikule, objektile kui ka tervele sündmusele osutav väljend.

Orientiir e pidepunkt on ruumisuhete väljendis see osaline, mille suhtes trajektoori asukohta määratletakse. Näiteks lauses *Raamat on laua peal* on trajektor *raamat*, orientiir *laud* ja nendevahelist suhet väljendatakse postpositiooniga *peal*. Eesti keeleteaduse terminoloogias on kasutusel nii muutuja ja pidepunkt kui ka trajektor ja orientiir. Siinne töö kasutab viimaseid, kuid ei taha sellega tingimata kinnistada just seda valikut. Laiem diskussioon nende terminite üle, nagu ka mitmete muude kognitiivse lingvistika terminite üle, oleks eesti keeleteaduses väga vajalik.

Ligikaudu samas tähenduses on kasutusel ka *figure* 'kujund' ja *ground* 'taust' (pärinevad Gestalt-psühholoogiast ja on tuntud rohkem psühholingvistikas (kuid ka nt Talmy 1975, 1983, 2000, Levinson 1996, 2003 jt) ning *referent* ja *relatum* (nt Miller; Johnson-Laird 1976). Nimetused *trajectory* ja *landmark* võttis süstemaatilisemalt kasutusele R. Langacker kognitiivses grammatikas (1987), kus nad tähistavad keeleväljendiga esiletoodut ja selle esiletoomise tausta (kujund ja taust on sama suhte manifestatsioon tajus (Langacker 2008: 58)).

Valdkond (*domain*). Valdkonna on R. Langacker defineerinud järgnevalt: „Keelelisel tähendusel on nii mõisteline sisu kui ka seletus/tõlgendus, mis sellele sisule määratakse. Selleks, et oleks ühtne viis sisule osutamiseks, on kognitiivses grammatikas kasutusele võetud termin valdkond. Keeleväljend käivitab hulga kognitiivseid valdkondi, mis on tema tähenduse aluseks (st mis on sisu aluseks, mida seletatakse)” (Langacker 2008: 44). Väga hästi annab valdkonna mõiste sisu edasi ka E. Vainik: „Semantiline ruum on sisemiselt organiseeritud nn kognitiivsete e tunnetusvaldkondadena (*cognitive domain*), mis koondavad mingi aineala teadmisi ja kogemusi. Tänu sellele organiseeritusele on tähendused, olgu nad siis lihtsad või lihtsed, kirjeldatavad semantilise ruumi kui taustsüsteemi suhtes täpsemini” (Vainik 1995: 27).

Langackeri järgi on kaks põhivaldkonda – ruum ja aeg (1987: 148–150, 2008: 44–46). Enamik valdkondi pole põhilised ja võivad varieeruda kontseptuaalse keerukuse koha pealt minimaalsest mõistest kuni terve teadmisesüsteemini (Langacker 2008: 45). Oma töös näitan, kuidas sõnade *üle* ja *peale* abstraktsemate valdkondade tähendused on seotud tähendustega ruumi valdkonnas.

Evans ja Green seletavad valdkonda nii: „Mõisteline valdkond on teadmiste kogum, mis sisaldab ja organiseerib omavahel seotud mõtteid ja kogemusi. Näi-

teks mõisteline valdkond AEG võib siduda terve hulga temporaalseid mõisteid, sh *jõulud*, mis on ajaline sündmus” (Evans, Green 2006: 14). Kasutusel on nimetused *cognitive domain* ja *conceptual domain*.

Skeemkujutus (*image-schema*, eesti keeles ka kujundiskeem, kujutlusskeem, kujundiskeem). Kasutan mõistet skeemkujutus nii, nagu see on kognitiivses lingvistikas kasutusel alates Johnson 1987 (ülevaadet skeemkujutluse mõistest vt Hampe 2005). Johnson leidis, et üks viis, kuidas kehaline kogemus endast kognitiivsel tasandil tunnistust annab, on skeemkujutus (Evans, Bergen, Zinken 2007: 14). „Skeemkujutus on pidevalt ette tulev meie taju ja motoorika dünaamiline muster, mis annab meie kogemusele sidususe ja struktuuri”¹² (Johnson 1987: xiv). Teisiti öeldes on see üsna abstraktne selliste mustrite kogum, mis tulenevad kehastunud kogemuse korduvatest juhtumitest. Pidevalt korduvad kogemused annavad mingi üldise abstraktse malli/mustri. Skeemkujutlust võib pidada sidemeks kehalise/füüsilise kogemuse ja kõrgemate kognitiivsete valdkondade (nagu keel) vahel.

Niisiis on skeemkujutlused väga abstraktsed kujutlused (*image*), mis põhinevad meie igapäevasel kehalisel kogemusel ja mängivad olemuslikku rolli meie mentaalse maailma struktureerimises. Nad tekivad füüsilise kogemuse kaudu ja annavad aluse, millelt üle kanda see teistesse kognitiivsetesse valdkondadesse. G. Lakoff leiab, et just skeemkujutlused annavad võimaluse talletada välismaailmast saadud infot ühte viisi, sõltumata sellest, millist kanalit pidi info on saadud (visuaalsel või keelelisel) (Lakoff 1987: 440).

On arvatud, et mõned mõisted keeles peavad olema keele-eelsed, sest nendele toetub keele omandamine. Mõiste-eelsed üksused, nagu nt TASAKAAL (BALANCE), JÕUD (FORCE), KONTAKT (CONTACT), MAHUTI (CONTAINER), on olulised nii tunnetuse kui ka keele jaoks. Need on tekkinud meie kehalistest ja meelelistest kogemustest maailmaga suhtlemisel, nad on selle suhtluse sagedased ja korduvad mustrid. Arengupsühholoog Jean Mandler on näidanud, et skeemkujutlused on tõenäoliselt nõ esilekerkivad (*emergent*) (1996; 2004). Kuna kogemus on seotud meie keha funktsioonidega ja tegutsemistega maailmas, siis tekib selline kogemus koos füüsilise ja psüühilise arenguga varases lapsepõlves. St skeemkujutlused ei ole kaasasündinud teadmiste struktuurid. Lapsed õpivad kõigepealt silmadega objekte jälgima ja seejärel käega (õiges suunas) haarama.

Sõnade *üle* ja *peale* analüüsis on osutunud oluliseks nt sellised skeemkujutlused nagu TEE (PATH), VERTIKAALSUS (VERTICALITY), TUGI (SUPPORT) jt. Skeemkujutluste loetelusi on esitanud näiteks Johnson 1987, Lakoff 1987; mitmeid loetelusi kokku on püüdnud võtta Evans ja Green (2006: 190).

Oluline on rõhutada, et kujutus või kujund, „*image*”, ei tähenda siin ainult visuaalset taju. Sellel on palju laiem rakendus psühholoogias ja kognitiivses keeleteaduses, kus see hõlmab kõiki tajulise kogemuse tüüpe. Kuid skeem on

---

¹² “An image schema is a recurring, dynamic pattern of our perceptual interactions and motor programs that gives coherence and structure to our experience” (Johnson 1987: xiv).

sama oluline komponent terminis. See tähendab, et skeemkujutlused ei ole rikkad ja detailiderohked, vaid pigem abstraktsed. Nad on skemaatilised, vastandina detailsele, üksikasjalikule. Seletades lahti terminit *image-schema*, võib öelda, et *image* (,kujutus, kujutis, kujund') viitab ühelt poolt tugevalt seosele visuaalse tajuga, kuid samas on skeemkujutus kahtlemata seotud ka teiste tajudega (kuulmine, kompimine), ehkki väidetavalt 70% meie tajudest on saadud just visuaalsel teel. Igal juhul on skeemkujutus tajukogemuslik. *Schema* pool tähendab eelkõige seda, et kujutus on skemaatiline, abstraktne, vastandina rikkale ja detailsele.

Eesti keeles on kasutusel terminina nii *skeemkujutus* (Vainik 1995, Veismann 2006a), *kujutusskeem* (nt Veismann 2004) kui ka *kujundiskeem* (nt Tragel 2003, Veismann 2006b) või *kujundiskeem* (Erelt, Erelt, Veldi 2003). Eelistan neist esimest seepärast, et minu arvamust mööda annab see kõige paremini edasi *image-schema* sisu. Võib öelda, et eesti keeles kannab liitsõna põhisõna peamist tähendust, millega tegu, nii nagu raudtee on ennekõike tee, on ka skeemkujutus ennekõike mentaalne esitus sellest, mida inimene kogeb (seega pigem kujutus kui skeem). Liitsõna täiendosa aga täpsustab entiteedi omadusi (vt nt EKG I: 457–464). Skeemkujutluse puhul viitab täiendosa, et tegemist on skematiseeritud (mitte detailse) mõttepildiga (kusjuures skematisatsioon ei tähenda tingimata pildilisust). Pean just seepärast termineid *kujundiskeem* ja *kujundiskeem* eksitavateks, et need juhivad lugeja tähelepanu liigselt visuaalsele küljele. (Veismann 2006a: 172.)

Skeemkujutluse transformatsioon (*image-schema transformation*). G. Lakoffi järgi valitsevad skeemkujutluste vahel loomulikud suhted, mis motiveerivad polüseemiat läbivalt kogu leksikonis. “Loomulikud skeemkujutluse transformatsioonid mängivad kesket rolli tähenduste radiaalse kategooria moodustamises” (Lakoff 1987: 440). G. Lakoff on esitanud näiteks järgmised skeemkujutluse transformatsioonid:

- a) *0-mõõde* ↔ *1-mõõde* – Tajudes pidevalt liikuvat objekti, võime me oma peas jälgida rada, millel objekt kulgeb, näiteks *Sam ran **through** the forest* (0DMTR, 0-mõõtmeline trajektoor); *There is a road **through** the forest* (1DTR, ühemõõtmeline trajektoor);
- b) *tee fookus* ↔ *sihi fookus* – jälgides liikuva objekti teed lõpuni, on tavaline keskenduda selle lõpp-punktile, näiteks *Sam walked **around** the corner* (tee), *Sam lives **around** the corner* (siht, tee lõpp-punkt);
- c) *asjade hulk* ↔ *aine* – kui objektide hulk vaatelejast kaugeneb, siis muutub see lõpuks massiks, tervikhulgaks, näiteks *He **poured** the juice through the sieve* (aine), *The fans **poured** through the gates* (asjade hulk) (Lakoff 1987: 442–443).

3. TÖÖ PÕHISEISUKOHAD

Esitan siin peatükis lühidalt oma töö põhiseisukohad, mis on kujunenud teoreetilist kirjandust analüüsides ja mille järgi sõnade *üle* ja *peale* tähendusi peatükkides 6 ja 7 kirjeldan. Alustan üldistest väidetest ja seejärel põhjendan neid seisukohti lühidalt teiste autorite käsitluste põhjal. Seisukohtadele annavad üldise tausta peatükis 2 kirjeldatud suundumused kognitiivses semantikas ja ruumiväljendite uurimises.

1. Ruumitähenduslike sõnade (prepositsioonide, postpositsioonide, adverbide) semantika jaoks on oluline ruumi visuaalne tajus. Täpsemalt öeldes, ruumisõnade semantikas kajastub inimese ruumikogemus ja visuaalne ruumitaju, sh sellised nähtused nagu mentaalne rotatsioon ja/või viitamisraami valik. See tähendab, et ruumiväljendite tähendusi analüüsides tuleb neid arvesse võtta.

2. Ruumisõnade semantikat saab kirjeldada esiteks skemaatilise mudeli abil, mille aluseks on inimese kogemus ruumisuhetest. Skemaatiline esitus näitab ühele ruumilisele stseenile avanevaid perspektiive, võimalust üht ja sama stseeni mitmest küljest vaadelda. Iga perspektiiviga on seotud nii ruumilisi kui ka mitmesuguseid abstraktseid tähendusi/ kasutusi. Ühele keskele stseenile avanevad erinevad vaatenurgad annavad võimaluse väljendada sama sõnaga erinevaid ruumisuhteid (nt *hüppas üle aia*, *autod valgusid üle linna laiali*, *lipud lehivad üle inimeste peade*) ja nende kaudu ka muid suhteid.

3. Prototüübist lähtuva tähendusvõrgustiku abil saab kirjeldada ruumisuhtesõna arengut abstraktsemate suhete sõnaks. Prototüüpne ruumiline (mis tihti on ajalooliselt varaseim) kasutus on selle keskmeks. Prototüüpne kasutus ei pruugi olla korpuses sage, kuid võiks tulla esile katses, milles katseisikud moodustavad sõnaga esimesena meelde tulevaid lauseid. Prototüübsest kasutusest lähtub radiaalne tähendusvõrgustik, mis näitab sõna kasutuste arengut konkreetsemast (ruumilisest, leksikaalsemest) abstraktsemaks (grammatilisemaks) ja seda saab võrrelda grammatiseerimisteooria andmetega.

Nagu sissejuhatavas peatükis antud ülevaatest selgus, on polüseemia kirjeldamisel kaks olulist probleemi keskse tähenduse leidmine ja eraldiseisvate tähenduste väljaselgitamine (küsimus, mis on tähendus ja mis kontekstis mõistetakse tähenduse varieerumine). Minu eesmärgiks sõnade *üle* ja *peale* polüseemiat kirjeldades ei olnud väga täpse tähenduse taksonoomia/loetelu väljatöötamine (ma pole leidnud meetodit, kuidas selgitada välja kõneleja meeles eraldiseisvad tähendused). Kuid pean oluliseks vahetegemist skeemi ja prototüübi vahel semantilises kirjelduses.

R. Langacker on kirjeldanud skeemi ja prototüübi vahelist suhet polüseemia arengu mudelis järgnevalt: „Prototüübi järgi kategoriseerimine näib esialgu olevat midagi hoopis muud kui skeemide järgi kategoriseerimine. Prototüüp on kategooria tüüpiline juhtum, teised elemendid kuuluvad kategooriasse selle järgi, kuidas tajutakse nende sarnasust prototüübile; nii tekivad sarnasuse astmel põhinevad liikmelisuse astmed. Skeem seevastu on abstraktne iseloomustus, mis sobib täielikult kokku kõikide selle kategooria liikmetega, mida ta määrab (see tähendab, et liikmelisus ei ole astme küsimus); see on integreeritud struk-

tuur, mis kehastab oma liikmete ühiseid omadusi/ühisosi; liikmed on suurema täpsuse ja rohkemate detailidega kontseptsioonid, mis viimistlevad skeemi erinevatel viisidel. Need kaks kategorisatsiooni laadi on siiski sisemiselt seotud ja kirjeldatavad kui üh(ts)e nähtuse aspektid.”¹³ (Langacker 1987: 371)

See tähendab, et skeemi korral me võrdleme meid huvitavat tähendust üldisema, laiemaga tähendusega (e skeemiga). Tähendus, mille skeem meile annab, on lai ja üldine ja sobib paljude konkreetsete selle skeemi juurde kuuluvate tähendustega. Skeemist ühe kindla tähenduse saamiseks on meil tarvis skeemi piirata, täpsustada. Prototüübi korral on meil võrdsed (võrdselt spetsiifilised) tähendused, millel omavahel on mingisugune (suurem või väiksem) kattuvus. Prototüübist sihttähenduse (*target*) saamiseks tuleb meil tähendust laiendada. R. Langackeri järgi võib tähenduslaiendust ette kujutada kui „horizontaalset” suhet ja skemaatilisust kui „vertikaalset” – sel juhul leksikaalse võrgustiku „väljapoole” kasvamine prototüübist laienedes on sisemiselt seotud selle „ülespoole” kasvamisega skeemi ekstraheerides, ja kuigi üks ei ole teiseta võimatu, esinevad nad harilikult koos kui sama paisuva mehhanismi seotud küljed (Langacker 1987: 373).

Alates Brugmanist (1988 [1981]) on inglise keele prepositsioonide kohta tehtud mitmeid uurimusi, mis näitavad sõna tähendusi radiaalse võrgustiku mudeli abil. Sandra ja Rice'i (1995) uuringud näitasid, et keelekasutaja mentaalsed esitused prepositsioonide tähenduste kohta ei ole tõenäoliselt väga üksikasjalikud, kuid samal ajal keelekasutajad siiski teevad vahet teatud kasutustüüpidel (sorteerimiskatses sorteerisid katseisikud nt üksmeelselt ajalist kasutust muudest eraldi) (Sandra, Rice 1995: 122–125; vt ka Rice 1996, Cuyckens, Sandra, Rice 1997, Frisson, Sandra, Brisard, Cuyckens 1996, Gibbs, Matlock, 1999, Rice, Sandra, Vanrespaille 1999, Gibbs, Matlock, 2001).

Oma käsitluses olen jõudnud seisukohale, et meil ongi võimalik käsitleda ruumiväljendit nii skeemist kui ka prototüübist lähtuvalt. Teatud skemaatilisel tasandil kõneleja loob tähendusi/kasutusi, lähtudes ühest ruumilisest stseenist ja selle võimalikest eri vaatenurkadest. Tähendused/kasutused abstraktsetes valdkondades peegeldavad samuti eri vaatepunkte ühele ja samale ruumilisele stseenile.

Prototüübist lähtuva võrgustiku esitamiseks sain tuge Chris Sinha ja Tania Kuteva artiklitest (1994, 1995), kus nad sobitavad grammatiseerumisteooriat ruumiväljendite polüseemiaga. Lisaks traditsioonilisele tähendusvõrgustikule

---

¹³ “Categorizing by prototype at first appears quite different from categorizing by schemas. A prototype is a typical instance of a category, and other elements are assimilated to the category on the basis of their perceived resemblance to the prototype; there are degrees of membership based on degrees of similarity. A schema, by contrast, is an abstract characterization that is fully compatible with all the members of the category it defines (so membership is not a matter of degree); it is an integrated structure that embodies the commonality of its members, which are conceptions of greater specificity and detail that elaborate the schema in contrasting ways. The two models of categorization are nonetheless inherently related and describable as aspects of a unified phenomenon.” (Langacker 1987: 371)

huvitab neid küsimus, kas eksisteerivad keeltevahelised sarnasused selles, kuidas prepositsiooni rakendatavus laieneb ruumi valdkonnast mitteruumilistesse (Sinha, Kuteva 1994: 217-218)¹⁴.

Tuntud on väide, et sõna sünkrooniline varieeruvus (polüseemia) on seotud selle sõna diakroonilise arenguga (Brown, Witkowski 1983: 83; Sweetser 1990: 3; Lüdtke 1985: 357; Geeraerts 1997: 28). E. Traugott ja R. Dasher on öelnud, et semantilist muutust ei saa muutuse olemuse tõttu uurida ilma polüseemia-teooriale toetumata, sest iga muutus tähendab mitme areneva vormi koosseksisteerimist selle vormiga, millest nad arenevad, viimane võib ajapikku kaduda, aga ei pea kaduma (Traugott, Dasher 2002: 12). Vanemad tähendused eksisteerivad uuematega koos ja mõned polüseemsused võivad püsida sadu aastaid (samas). Kus on sünkrooniline tähenduste seos, seal on harilikult ajalooline seotus – tüüpiliselt on vanast tähendusest teatud kontekstides arenenud välja uuem (Traugott, Dasher 2002: 13).

---

¹⁴ “The range of semantic applicability of a preposition within any given language can best be described as a complex, flexible chain of uses which are non-arbitrarily, i.e. meaningfully, related to each other via imaginative conceptual structuring. (...). Thus there are coherence and motivation in prepositional usage, such that certain motivating principles account for the radiation of usage from an initial, basic meaning, through other spatial uses, to non-spatial uses. Hence, the continuing (from spatial to non-spatial) conceptual integrity of prepositional meaning.” (Sinha, Kuteva 1994: 217-218)

4. SÕNAD üle JA peale KORPUSTES JA KATSETES¹⁵

4.1. Sõnaliigi probleem

Oma töös käsitlen sõnu *üle* ja *peale* sõnaliigist sõltumata. See tähendab, et vaatlen nende esinemist ja tähendusi nii prepositsiooni, postpositsiooni, adverbi kui ka afiksaaladverbina. Töös ei peatu ma sõnaliigi määramise ja defineerimise probleemil. Hea ülevaate prepositsioonide sõnaliigiprobleemast eelkõige formaalsetest keeleteooriatest lähtudes annab nt Navarro i Ferrando (1998: 20–29). Vaatlen siiski järgnevalt väga lühidalt eesti keele kaassõnade kujunemist ja püüan eesti keele kaassõnadele rakendada E. O' Dowdi teooriat (1998), mille järgi see, kas sõna esineb kaassõna, iseseisva adverbi või afiksaaladverbina sõltub pragmaatilis-funktsionaalsetest teguritest. Seejärel esitan andmed *üle* ja *peale* sõnaliigilise esinemise kohta kirjakeele korpuses.

P. Palmeose raamatus “Eesti keele grammatika. Kaassõna” (1973) on loend adpositsioonidest, mis võivad esineda ka adverbina, nende hulgas ka *üle* ja *peale*. Palme-ose järgi on eesti keeles nagu teisteski soome-ugri keeltes adverbid ja kaassõnad tekkelt hilisemad kui muud sõnaliigid. Mõlemad pärinevad algselt noomeni- või harvem verbivormidest (Palmeos 1973: 69). “Adverbiks muutusid taolised kohakäändeis substantiivid aga verbiga seostudes” (Palmeos 1973: 70). See tähendab, et eesti keele kaassõnad ja adverbid on kujunenud grammatiseerimisprotsessis.

Palmeose väitel on eessõnad tekkelt hilisemad kui enamik tagasõnu. Tõenäoliselt on eesti eessõnad lähtunud adverbidest nagu indoeuroopa keelte prepositsioonidki. Eesti keeles on vähe eessõnu ja peale kahe erandi võivad need kõik esineda ka adverbidenä (v.a *keset*, *kesk* ja *tänu*). Samas on eesti keeles rida kaassõnu, mis esinevad üksnes postpositsioonidenä, need on tekkelt hilisemad ja nende seos lähtesõnaga on alles ilmne (Palmeos 1973: 72). Palmeos nendib, et valdav enamik eesti kaassõnu esineb ka adverbidenä. Seigas, et sama sõna võib kontekstist olenevalt kuuluda kahte sõnaliiki, pole midagi erandlikku, seda esineb ka teistes soome-ugri keeltes (Palmeos 1973: 72).

R. Grünthal täheldab, et suurem osa läänemeresoome adpositsioone kas näitab varasemat infleksionaalset elementi või jagab mõnd infleksionaalset omadust nimisõnadega, nagu nt possessiivsufiksid ja kohakäändelõpud, isegi kui nende etümoloogiline päritolu ei ole enam läbipaistev (nt sm *alle* (ALL): *alla* (ADESS): *alta* (ABL)). Läbipaistmatuid adpositsioone ei ole siiski nii arvukalt kui neid, millel on paralleelne nimisõna, mis muudab eristuse nimisõnade ja adpositsioonide vahel tihti mitmetimõistetavaks (Grünthal 2003: 46). Minu käsitletavatest sõnadest *peale* esindab neid kaassõnu, millel on paralleelne nimisõna, *üle* neid kaassõnu, mille etümoloogiline päritolu ei paista nii selgelt läbi.

---

¹⁵ Peatüki aluseks on osaliselt artikkel Veismann 2008.

E. O'Dowd väidab, et sõnaliik on lauses pragmaatilis-funktsionaalse info teenistuses (O'Dowd 1998). Ta leiab, et kaassõna/määrsõna eristus ei peaks toimuma mitte nõ väljast sisse (fraasi järgi, milles ta paikneb), vaid seest välja (selle suhte, mida ta väljendab, osaliste järg). Oluline on see, milliseid suhte osalisi esile on tarvis tuua (O'Dowd 1998: 55–71).

Ligikaudu sama on väitnud ka S. Lindner (1981), kelle järgi ainus vahe prepositsiooni ja afiksaaladverbi vahel on see, et prepositsioon täpsustab orientiiri, samas kui afiksaaladverb jätab selle täpsustamata¹⁶ (Lindner 1981: 195).

Vaadeldgem sellise lähenemise kinnituseks näiteid eesti kõnekeele korpusest:

(1)

T: Junikal on ikka väiksem jalg kõvasti, (mul on vist) täpselt number suurem.

A: tule siia `valgesse palun. (.) tule `siia. (0.5) aga nüüd pead `teksased paned niimoodi `peale=vä. (2.0) nüüd `lühemat `seelikut tuleb (.) ta=peab nüüd hakkama `kandma.

J: a `kõrgem konts on `küll kui mul nendel `kevad-sügistel onju.

Re: ee

Kuna varasem jutt (sh esimene fraas) selgitab, et jalanõudest kogu jutt käib, siis ei vaja A repliigis orientiir (*kingade*) enam eksplitsiitset väljendamist, *peale* on adverb ja uus/üllatav info on suhe trajektoori (teksaste) ja orientiiri (*kingade*) vahel. Kui jalanõudest varem juttu poleks olnud (või kui meil eelnevat T repliiki poleks), siis vajaks orientiir eksplitsiitset väljendamist – et need on just kingad vm jalanõud, mille *peale* teksased pannakse – see oleks uus info ja moodustaks kaassõnafraasi.

Näites 2 on näha, kuidas orientiir muutub üha vähem tähtsaks infoks. Tavaline, ilma eelneva kontekstita küsimus oleks: *mis tekst (sinna) kuulutuse peale peab minema?*, kus *tekst* on TR ja *kuulutuse* LM. Juba esimese *peale* juures on orientiir kohta näitav illatiivis asemäärsõna, mitte kaassõnafraasile omaselt substantiiv genitiivis (*kuulutuse*). Teises fraasis kaugeneb LM veelgi lausungi lõpus asuvast sõnast *peale*, lisaks kaob ka eksplitsiitne trajektoor (*tekst*), ja kolmandas fraasis on orientiir täiesti välja jäänud.

(2)

Ri: ota? (0.8) mis `tekst=se sinna **peale** peab minema,

Re: @ sinna peab minema **peale** `see=et, ta toimub `seitsmeteistkümnendal okt- de-de- de-tsembril (1.0) ee mm (3.2) m=siis peab minema see **peale** et toimub jõulu`pidu: (.) Kreutzwaldi kuuskänd=kaks: algusega `kell:: (1.2) ühesõnaga=õõ < üheksateist > null=`null @ (.) `ned peavad `peal olema.

¹⁶ „[This difference] is not best explained in terms of distinct word classes like preposition and adverb, which entails that we posit a preposition out and an adverb out as distinct, homophonous lexical items. Instead, we may attribute to OUT [in both particle and preposition constructions] the same intrinsic semantic structure and show that the real differences lie at the level of construction, that is, in the way the substructures present in the predicates involved are „hooked up” to each other.” (Lindner 1981: 195)

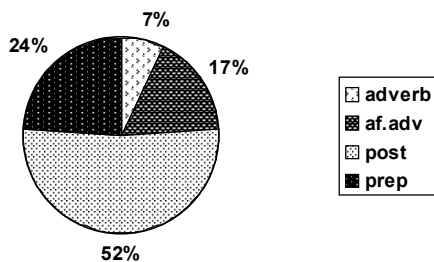
See tähendab, et see, millega suhet näitav grammatiline sõna liitub, on lauses oluline info. Ja see oluline info võib olla kas suhte üks osaline, orientiir (kaas-sõnafraas), või trajektoori ja orientiiri suhte muutumist-liikumist puudutav aspekt (verb + adverb). Eksplitsiitselt väljendatavast tekstist on võimalik kaotada osalised, kuid nende vahelist suhet väljendav sõna jääb alles (liitudes verbiga).

Ronald Langacker märgib, et traditsiooniline jaotus adjektiivideks, adverbideks ja prepositsioonideks on problemaatiline ega arvesta faktiga, et prepositsioonid (ja prepositsioonifraasid) funktsioneerivad kas adjektiivselt või adverbi- liselt, sõltuvalt sellest, kas nende trajektoori on asi või suhe (Langacker 2008: 122). Seepärast eelistab ta laiemat kategooriat, kuhu kuuluvad kõik väljendid, mis osutavad mitteprotsessilistele suhetele.

Võib siiski väita, et sõnal on olemas teatav eelistus, millena ta neist kolmest sõnaliigist enim esineb (vt ka O'Dowd 1998: 31–32).

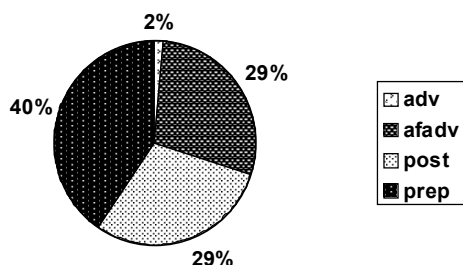
Üheks näitajaks on kahtlemata töö alguses välja toodud andmed selle kohta, millises sõnaliigis esinemisele on sõnaraamatus loetletud enim tähendusi – EKSSi järgi on sõnal *peale* 21 postpositsioonilist, 4 prepositsioonilist ja 15 adverb- itähendust ja sõnal *üle* 16 tähendust prepositsioonina, 5 postpositsioonina ja 20 adverbina.

Teine võimalus on loetleda sõnaliigilisi esinemisi kirjakeele korpuses. Mõ- lema sõna kohta olen teinud sõnaliigilise esinemise loenduse ligi kahesajast 1990. aastate ilu- ja ajakirjanduskorpuse lauses. Sõna *peale* esines valdavalt postpositsioonina (52%, 95 korda), järgnesid prepositsiooniline kasutus (24%, 43 korda) ja afiksaaladverbiline kasutus (17%, 30 korda), 7 protsendil juhtudest (13 korda) oli tegemist iseseisva adverbiga (vt joonis 1), kokku 181 lauset.

Joonis 1. *peale* sõnaliigiline jaotumine kirjakeele korpuses.

Sõna *üle* esines 1990. aastate ilu- ja ajakirjanduskorpuse 200 lauses kõige roh- kem prepositsioonina (40%, 81 korda), 59 korral postpositsioonina ja 57 korral afiksaaladverbina (võrdselt 29%, st kolmandikul juhtudest), iseseisvaks adver- biks võis *üle* lugeda kolmel korral (2%) (vt joonist 2).

Joonis 2. *üle* sõnaliigiline jaotumine kirjakeele korpuses.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et sõnad *üle* ja *peale* võivad kontekstist tulenevalt olla tekstis realiseerunud nii prepositsiooni, postpositsiooni, adverbi kui ka afiksaal-adverbina. Siiski on kummalgi sõnal üks sõnaliik, milles ta esineb korpuse andmetel teistest sõnaliikidest enam (*üle* on enim prepositsioon ja *peale* on valdavalt postpositsioon). Kõrvale ei saa jätta ka fakti, et eri tähendused on kinnistunud erineva sõnaliigilise kasutuse külge.

4.2. Keskse tähenduse määramine

Polüseemset kaassõna analüüsid püüdsin esmalt leida selle sõna keskse tähenduse. Arvestades osalt Tyleri ja Evansi kriteeriumidega (Tyler, Evans 2001: 734–735, Tyler, Evans 2003: 47–59, vt ka ptk 2.4), olen selleks uurinud, millised tähendused on nendel sõnadel kõige sagedasemad kirjakeele korpuses, millised on nende varaseimad tähendused ja teinud katseid tavaliste keelekasutajatega, et teada saada, millised tähendused on kõneleja jaoks olulised. Lõpuks arutlen selle üle, milliseid järeldusi saadud andmetest teha võib.

Inimese kategorisatsiooni uuringud on näidanud, et kategooria prototüüpsemad liikmed on kognitiivselt esilduvad, ja seepärast peaks olema prototüüpse näitajaks produtseerimise lihtsus ja sagedus (Cuyckens, Sandra, Rice 1997: 42). G. Gilquin leiab, et parim on prototüüpsust kirjeldada kui mitmepalgelist mõistet, mis toob kokku esiteks „kognitiivses lingvistikas leiduvad teoreetilised konstruktid, mis põhinevad sügavalt juurdunud neuroloogilistel printsiipidel nagu konkreetsuse juhtpositsioon abstraktsuse ees”, teiseks „(autentse) keelekasutuse sagedasti ettetulevad mustrid, nagu need korpustest ilmnevad”, kolmandaks „abstraktse mõtlemise esimesena-tuleb-meelde manifestatsioonid, nagu need ilmnevad esilekutsumistestidest” ja lõpuks veel „võib-olla muud aspektid, mis aitavad kaasa prototüübi kognitiivsele esilduvusele” (Gilquin 2006: 180).

M. E. Winters 1990 on süntaktiliste konstruktsioonide (nt fraas, klaus, lause) prototüüpsust uurides loetlenud mitmeid omadusi, mida arvesse võtta, nende hulgas on näiteks ka sagedus, esilduvus ja loomulikkus (Winters 1990: 289–296).

Sandra ja Rice'i katseid aluseks võttes (Sandra, Rice 1995) analüüsisin sõnadele *üle* ja *peale* keskset tähendust otsides esmalt ruumi, aja ja muude tähendusvaldkondade esinemist sageduse, varasemuse ja esilduvuse mõttes. See tähendab, et enne ühe ruumilise tähenduse (kasutuse, stseeni, skeemi vm) tõstmist tähendusvõrgustiku keskmesse, tahtsin veenduda, et ruum on neid kolme võimalikku parameetrit arvesse võttes kõige olulisem (vähemalt sõnade *üle* ja *peale* jaoks). Kui selgub, et ruumi valdkond on tõepoolest kõige sagedasem, kõige varasem ja keelekasutaja jaoks kõige esilduvam, siis saab ruumi valdkonnast edasi otsida (prototüüpset) keskset tähendust, millest kõik teised tähendused/kasutused hargnevad.

Toon siin näiteks välja mõlema sõnaga igast valdkonnast mõned lihtsad laused.

RUUM: *Sõdurid marssisid üle silla. Pane raamat laua peale.*

AEG: *Külastan juuksurit üle nädala. Saime üle hulga aja kokku. Koosviibimine venis mitme päeva peale. Peale tööd lähen koju.*

ABSTRAKTNE: *Mõtlesin ettepaneku üle. Sooja on üle 20 kraadi. Mõtlen oma laste peale. Loodan sinu peale.*

4.2.1. Varasemus

On väidetud, et polüseemia on diakroonilise semantilise muutuse sünkrooniline peegeldus (nt Geeraerts 1997: 6). Tyleri ja Evansi järgi on varaseim teadaolev tähendus üks kõige tõenäolisemaid kandidaate keskse tähenduse kohale, muu hulgas sellegi pärast, et erinevalt teistest sõnaklassidest on prepositsioonidel varaseim tähendus endiselt sünkroonilise semantilise võrgustiku aktiivne osaline, nii näiteks on inglise *over* seotud sanskriti sõnaga *upan* 'kõrgemal' (Evans, Green 2006: 345).

P. Palmeos kirjeldab suurepäraselt eesti keele kaassõnade grammatiseerumist kohanimisõnadest ja kehaosasõnadest (1973: 69–71). Palmeos on leidnud, et „Alguses väljendasid genitiiv + postpositsioon ainult ruumilisi suhteid, varsti seejärel ka ajalisi. Alles hiljem lisandusid neile mitmesugused muud, nagu põhjuslikud, olukorda ja viisi tähistavad, tegevuse vahendit, suhtumist, mõõtu jne. väljendavad suhted. Et ruumilis-ajalisi tagasõnu on palju rohkem kui muid suhteid väljendavaid, peaks omalt poolt osutama esimeste suhteliselt suuremale vanusele.” (Palmeos 1972: 69–70.)

Nii *üle* kui ka *peale* kuuluvad kaassõnade hulka, mille tüve saab rekonstrueerida soomeugri algkeele tasandil (Grünthal 2003: 49). Ojutkangas märgib, et tihti on grammatiseerimise algupära tänapäeva keeles läbinähtav, ja toob näiteks soome *pää* ja eesti *pea*, millest on arenenud kaassõna (Ojutkangas 2001: 22).

Näiteid selle kohta, kuidas kehaosanimetus 'pea' muutub (ruumi)suhtesõnaks, mis osutab ülemist piirkonda (*up* või *top-region*) on kirjeldatud eri maailma keeltes (nt Heine, Kuteva 2002: 170; Svorou 1994: 73–79; Heine,

Claudi and Hünemeyer 1991: 125–126). S. Svorou on toonud välja kolm substantiivide klassi, millest kujunevad lokatiivsed markerid: kehaosad, objekti-osad (nt tipp, äär/külg, ingl. k *front*, *topp*, *edge*, *middle* jne) ja keskkonna-objektid (taevas, kanjon, põld, maja jne) (1986: 523). Heine näitab (Aafrika keelte varal), et mõttekas on rääkida peamiselt kehaosadest ja keskkonna-objektidest, sest objekti-osad ise juba enamasti pärinevad neist kahest (Heine 1989: 88). Kehaosamudel võtab aluseks inimese kehaosade asetuse püstises asendis ja kasutab seda kui peamist vahendit ruumisuhete ja orientatsiooni jaoks (Heine 89: 89–90). Tähelepanuväärne on, et 125 Heine poolt uuritud uuritud Aafrika keelest 40-s oli inimese pead tähistav sõna allikaks mõistele ON (Heine 1989: 88). Mõiste ON väljendamiseks oli 36,8% uuritud Aafrika keeltes kasutusel kehaosamudel ja 27,2% keeltes keskkonnaobjekti mudel (Heine 1989: 95). Samas Toni Suutari seab sellise arengu eesti ja soome keeles kahtluse alla, arvates, et pigem arenes kehaosanimetus *pää* varasemast ruumisuhetesõnast tähendusega ‚millegi ots, lõpp, äär’ (Suutari 2006: 115–127).

üle ja *peale* puhul võib teha oletusi grammatiseerimiahela alguse kohta, kuid täpse arengu jälgimine on raske, sest eesti vanema kirjakeele ajaks olid need sõnad juba välja kujunenud kaassõnad. Grünthal (2003: 49) väidab, toetudes Laaksole (1990: 157), et tõenäoliselt on postpositsioonid soome-ugri keeltes väga vana nähtus. Siiski saab uurida seda, kas ruumiline kasutus võiks olla vanemas kirjakeeles valdavam kui abstraktne.

Vaatlen järgnevalt *üle* ja *peale* esinemist eesti vanema kirjakeele 16. ja 17. sajandi tekstinäidetes. Toetun selles vanema kirjakeele korpuse andmetele¹⁷ ja vana kirjakeele tööühma raamatutele (Ehasalu, Habicht, Kingisepp, Peebo 1997; Habicht, Kingisepp, Pirso, Prillop 2000; Kingisepp, Habicht, K. Prillop 2002). Toon igast kasutusvaldkonnast näiteks mõne iseloomulikuma lause (sagedasemat tüüpi kasutuse).

Vana kirjakeele kõige vanemates tekstides esineb *üle* abstraktse valdkonna kasutuses näiteks Johannes Ambrosius Völckeri tekstis (umbes aastatest 1585–1590) ühendis *üle astuma* (üle+âhstma) tähenduses ‚rikkuma’ (Ehasalu jt 1997: 161):

(3)

Sina ei peat se abbi+elo üle+ âhstma (Ehasalu jt 1997: 84)

Georg Mülleri jutlustes (1600–1606) esineb *üle* 320 korral (Habicht jt 2000: 434). Esimesest viiekümnest korpusepäringu näitest valdav osa olid abstraktsed (*rõõmustama ... üle*, *valitsema ... üle*), leida võis vaid paar ruumi- ja ajavaldkonna kasutust. Joachim Rossihniuse kirikukäsiraamatute tekstis (1632) esineb *üle* 194 korral (Kingisepp jt 2002: 448). Rossihniusest võis korpusepäringu esimese 50 lause hulgast leida kolm ruumisuhetele viitavat *üle*-fraasi. H. Stahli teksidest pärinevates näidetes valitses sama suhe (50-st esimesest oli ruumilisi neli). Esitan iga valdkonna kohta ühe näite 17. sajandi eesti kirjakeelest (näited

¹⁷ <http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/Kwic2/paring.htm>

4–8). Näide *üle* kasutamise kohta abstraktse valdkonna suhte väljendajana pärineb Turu käsikirjast. Seal leitud kuuest *üle*-lausest neli osutas abstraktset suhet.

(4) RUUM

1638-Stahl_HHIII_b_54.19 (Heinrich Stahl "Hand- vnd Haußbuch" III, 1638)

PErrast **lex JEsus ► üle se merre** Tyberia linna jures / Galilea mah siddes.

[DArnach **fuhr JEsus über das Meer** an der Stadt Tiberias in Galilea.]

(5) ABSTRAKTNE

Turu käsikiri (u 1630)

Jumal ristas nemat ning ütli neille : Olkat wiliaiset ning tehket sugku ning täytkät se mha, ning satket tema teidi alla, ning **wallitzekat** nende kalade ► **üle** meren siddes, ning nende lindudhe pääll sen taiwan alla.

(6) ABSTRAKTNE

Müller 4.3.23# 3. (Georg Mülleri jutlused 1600–1608)

Et mey\ :e hend se **v\ :lle** su\ :ddamest piddame ro\ :y\ :mustama .

(7) AEG/ABSTRAKTNE

<< 1632-Rossihnius2b_110.670>> (Joachim Rossihniuse kirikuraamatud "Catechismus Herrn D. MARTINI LÜTHERI", "Evangelia und Episteln" 1632)

Ninck ► **üle kattessa peiwa** ollit jelle temma lüngrit sähl sissen , ninck Thomas neine kahn .

(8) AEG

<<1637-Stahl_HHII_h_246.130>> (Heinrich Stahl "Hand- vnd Haußbuch" II, 1637)

Ninck pallun sünd / sinna tahaxit eddes+ +peite / Jummal münno abbi / münd armolickult / ► **üle se+ +sinnase pehwa hoidma** / kurrati wehje ninck messamisse / ninck monne+ +sarnase kawwalusse ehs .

Vnd bitte dich / du wollst hinfort / Ach GOTT mein Hort / ferner gnädiglich / mich **diesen Tag behüten** / fürs Teuffels macht vnd wüten / vnd List mannigfaltiglich.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et enamik näiteid *üle* kohta vaadeldud perioodi (16–17. sajandi) vanemast kirjakeelest olid **abstraktse** valdkonna kasutused, ruumi ja aja valdkonna kasutusi leiab oluliselt vähem, ajavaldkonna kasutus oli lisaks harvale esinemisele tänapäeva kirjakeelest erinev. Paljud näidetest saavad saksa keeles samuti vaste *über*, ehkki sellest esineb ka erandeid.

Sõna **peale** esineb eesti vanema kirjakeele kõige vanemates tekstides Wanrad-Koelli katekismuses aastast 1535 (ruumisuhet märkiv *rysty peelee podw* (Ehasalu jt 1997: 65)), Talupoja vandes (1550–1600) (abstraktset suhet märkides: *Sedda tunnisto minna omma Inge Paleke päle* (Ehasalu jt 1997: 78)) ja tunnistuses Sigismundus Awerbachile 1589 (ajasuhtega seoses) (Ehasalu jt 1997: 95).

Georg Mülleri jutlustest leiab **peale** kokku 517 korda (Habicht jt 2000: 257), esinedes nii abstraktses kui ka ruumi tähenduses (esimesest 100st korpusepäringu näitest väljendas ruumisuhet 22). Kõige tavalisemad on fraasid *lootma Is-sanda peale*, *armu heitma meie peale*, *mõtlemä millegi peale* jms, tänapäeva

keelest erinev on *millegi peale ootama*. Ruumisuhete valdkonnast on tavalisemad fraasid *maa peale tulema*, *voodi/sõime peale*, *risti peale poodud*, *oma käsi tema peale panema*, *tee peale juhatama*. Ajasuhete väljendajana Mülleri jutlustes *peale* peaaegu ei esinenud.

Nagu G. Mülleri tekstis, nii ka J. Rossihniuselt leiame valdavalt *peale* kasutust abstraktsete suhete näitamiseks, siiski esineb ka piisavalt ruumivaldkonna näiteid, aja valdkonda kuuluvaid näiteid leiab mõne üksiku, kokku esineb *peale* Rossihniusel 297 korda (Kingisepp jt 2002: 272). H. Stahl'i tekstides esineb *peale* samalaadsetes kasutustes nagu teistel eeltoodud 17. sajandi autoritel, st valdavalt on tegemist abstraktsesse valdkonda kuuluvate näidetega, kuid esineb ka ruumivaldkonda (sajast esimesest korpusepäringu näitest 13, neist suurem osa *risti peale*), aja valdkonna näiteid on vähe.

Näited (9–11) illustreerivad *peale* kasutusi ruumi-, aja- ja abstraktses valdkonnas.

(9) RUUM:

4:<<1632-Rossihnius1a_11.54>> (Joachim Rossihniuse kirikuraamatud 1632)

Ninck sisse IEsu Christum, temma aino Poja, meije Issanda, ken sündinut om Põhast waimust, ilmale tulnut Mariast puchtast Iunckrost, kannatanut all Pontio Pilato, **Risti ► pähle pohtut**

(10) AEG:

141:<<1632-Rossihnius2c_160.1716>> (Joachim Rossihniuse kirikuraamatud 1632)

Sihs peab ütZ neine mehede seast, kumbat meye man ommat olnut, se koggones aja ülle, kumba se Issand IEsu om meye man welja ninck sisse keunut, sest Iohannesse ristmisest, ammo **se peiwa ► pähle**, kui temma meye mant wötut om, ütZ tunnistaja temmast ülles+ +tousmisest meye kahn sahma.

(11) ABSTRAKTNE

<<1601-Myller3_1.5>> (Georg Mülleri jutlused 1600–1608)

Se+ +prast tahab tæma setta Issanda , sest v'chelt homselt amma sen toise ota , ninck **tæma Sana ► pæle** lotada .

Kokkuvõtvalt võib väita, et *peale* esineb eesti vanemas kirjakeeles sama moodi nagu *ülegi* peamiselt abstraktseid suhteid väljendavana, leidub siiski ka ruumisuhete väljendamis, ajasuhte väljendamis on väga harvad.

Niisiis, vana kirjakeele vanimaid tekste (16.-17. sajand) uurides (vana kirjakeele korpus, Ehasalu jt 1997, Habicht jt 2000, Kingisepp jt 2002) selgus, et vanast kirjakeelest leiab kaas- ja määrsõnad *üle* ja *peale* valdavalt abstraktseid suhteid väljendavana. Olemas on ka näiteid ruumisuhete väljendamisest, ajasuhte väljendamise kohta on näiteid väga vähe ja need võivad erineda tänapäevast kasutusest. K. Ross toob välja, et alaleütlev kääne ja *peale*-kaassõna fraas esinevad välissihthkoha tähenduses G. Mülleri jutlustes võrdselt vähe (17 *peale* juhtumist kolm, 13 adessiivist kolm): „Tavaliselt esineb see kaassõnaühend aga reksioonilise laiendina enam-vähem samade verbide juures nagu tänapäeva

keeles: „mõtlemas”, „vaatamas”, „lootmas”, „halastamas”, nt *motle minu päle*” (Ross 1997: 191).

See tähendab ühelt poolt, et nende sõnade varaseimat (ja keskset) tähendust otsides saab tugineda vaid teoreetilisele keeleajaloole ja grammatiseerumisteooriale. Teiselt poolt oletan, et kui sõna on juba grammatiseerunud kaas- ja määrsõnaks, siis tähendab see kohe ka võimalust kasutada teda nii ruumiliste kui ka abstraktsete suhete väljendamiseks.

Vana kirjakeele andmete põhjal oleks huvitav uurida *peale* ja *üle* saksapärasest kasutusest ning suhet kohakäänetega. K. Ross on täheldanud, et kaassõnade lai kasutamine ((koha)käändevormi asemel) on üks suuremaid saksapärasusi Rossihniusel ja Mülleril (1999: 10–11). Samuti vääriks uurimist mõlema sõna kasutuse laienemine aja valdkonda.

4.2.2. Sagedus

Olen loendanud sõna *üle* kasutusi valdkondade kaupa 1890ndate, 1930ndate ja 1990ndate aja- ja ilukirjanduskeeles, tulemused on varem avaldatud raamatus *Tuumsõnade semantikat ja pragmaatikat* (Pajusalu, Tragel, Veismann, Vija 2004: 110) ja artiklis Veismann 2008. Sõna *peale* kasutusi valdkondade kaupa olen loendanud ainult 1990. aastate ilu- ja ajakirjanduskeelekorpusel põhjal, sest *üle* kasutuste analüüs näitas, et aastate allkorpuste lõikes loendamine ei anna mingit olulist teadmist juurde.

Kuuest allkorpusest on võetud igast 100 *üle*-lauset – 1890ndate ajakirjandus ja ilukirjandus, 1930ndate ajakirjandus ja ilukirjandus ning 1990ndate ajakirjandus ja ilukirjandus.

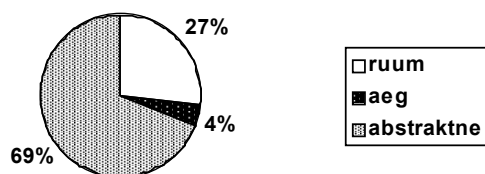
Kokku 615-st näitest (lauseid oli 600, ent mõnes lauses esines *üle* mitu korda) valdav osa oli abstraktse tähendusega (370; 60%) järgnes ruumitähendus (221 näidet; 36%) ja oluliselt vähem esines ajatähendust (19; 3%), liigitamata jäi 5 lauset (<1%). Kuidas jagunesid allkorpuste kaupa *üle* tähendused, selgub tabelist 2.

Tabel 2. *üle* tähenduste jagunemine kirjakeele korpuses (Pajusalu, Tragel, Veismann, Vija 2004: 110).

	ruum	aeg	abstraktne	liigitamata	kokku
1890. aastate ajakirjandus	8	2	89	1	100
1890. aastate ilukirjandus	45	2	53	0	100
1890. aastate aja- ja ilukirjandus kokku	53	4	142	1	200
1930. aastate ajakirjandus	40	2	61	0	103
1930. aastate ilukirjandus	72	4	24	1	101
1930. aastate aja- ja ilukirjandus kokku	112	6	85	1	204
1990. aastate ajakirjandus	6	4	90	0	100
1990. aastate ilukirjandus	50	5	53	3	111
1990. aastate aja- ja ilukirjandus kokku	56	9	143	3	211
ajakirjandustekstid kokku	54 (18%)	8 (2,7%)	240 (79%)	1 (0,3%)	303
ilukirjandustekstid kokku	167 (53,5%)	11 (3,5%)	130 (42%)	4 (1%)	312
kõik kokku	221 (36%)	19 (3,1%)	370 (60,1%)	5 (0,8%)	615

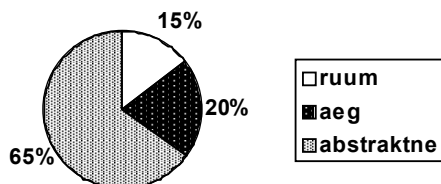
Nagu tabelist näha, on abstraktne tähendus ülekaalus nii 1890. aastate kui ka 1990. aastate näidete hulgas. 1930. aastate näidete hulgas on ülekaalus ruumi tähendus, seda eelkõige ilukirjanduslike ruumitähenduse näidete rohkuse tõttu. Kui võrrelda ajakirjanduse ja ilukirjanduse näiteid, siis ajakirjanduse näidete hulgas on selge ülekaal abstraktse tähendusega näidetel (vastavalt 79% ja 18%), samas kui ilukirjanduses on see suhe võrdsem (ruumitähendusega näiteid on kokku vaid veidi rohkem kui abstraktseid (vastavalt 53,5% ja 42%)). Selline suhe kehtib üksikult võttes nii 1890. aastate kui ka 1990. aastate kohta, 1930. aastate ilukirjandus on erandlik oma ruuminäidete rohkuse poolest.

Võrdluseks sõnaga *peale* esitan *üle* 1990. aastate andmed ka sektordiagrammis – 1990ndate kirjakeele 208 näitest viitas abstraktsele suhtele 143, ruumile 56 ja ajale 9. Protsentides kujutab seda joonis 3.

Joonis 3. Täendusvaldkondade jagunemine 1990. aastate kirjakeele korpuses: *üle*.

Sõna *peale* sagedused 1990. aastate korpuses jagunesid järgnevalt. Kokku analüüsisin 181 lauset 1990datest, neist 90 pärines ilukirjandusest ja 91 ajakirjandusest. Abstraktse suhte valdkonda liigitus neist 121, ruumisuhetele viitas 32 ja ajasuhetele 28 (vt joonis 4).

Joonis 4. Täendusvaldkondade jagunemine 1990. aastate kirjakeele korpuses: *peale*.

Kokkuvõtteks sageduste loendamisest ruumi- aja- ja abstraktse valdkonna vahel võib öelda, et sõnad *üle* ja *peale* on korpusest saadud sagedusi arvestades tendents esineda pigem abstraktseid suhteid näitavate sõnadena kui ruumisuhete sõnadena.

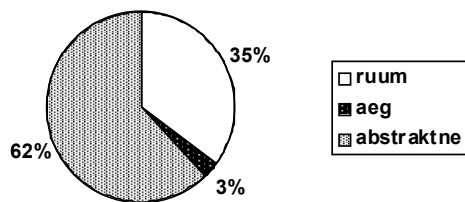
Järgnevalt vaatlengi, millised olid tulemused katsetes sõnadega *üle* ja *peale*.

4.2.3. Esilduvus katsetes

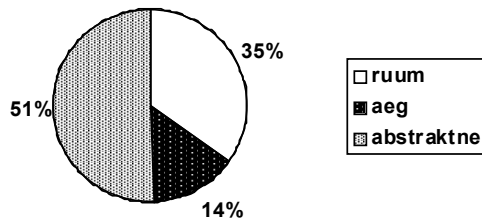
Katsete läbiviimist kirjeldasin ptk-s 1.4. Esimesena peatun eritähenduslike lausete moodustamise katsel. Selles paluti katsealustel kirjutada sõnadega *üle*, *peale*, *eest* ja *vastu* (kõik) **võimalikud eritähenduslikud** laused (fraasid). Tulemused olid järgnevad (vt ka jooniseid 5 ja 6). Kokku kirjutas 13 katseisikut sõnaga *üle* 64 lauset ja sõnaga *peale* 67 lauset, st keskmiselt mõtles iga katseisik välja 4,9 tähendust sõnale *üle* ja 5 sõnale *peale*. See üldjoontes sobib kokku Julia J. Jorgenseni andmetega, keda on huvitanud, kuidas suhestub polüseemsete sõnade sagedus keelekasutajate arvamusene nende sõnade tähendustest (kas sagedastele sõnadele antakse rohkem tähendusi). Tema sorteerimiskatse tulemuste järgi väga polüseemsetele sõnadele (sõnaraamatus esitatud 11–21 tähendust) annab keelekasutaja keskmiselt 7 tähendust ja tavalise või madala polüseemsusega sõnadele keskmiselt kolm tähendust (Jorgensen 1990: 178). Kuna minu katses

sõnadele keskmiselt kolm tähendust (Jorgensen 1990: 178). Kuna minu katses oli tegemist ülesandega, milles katseisik tähendusi ja nende näitelauseid ise välja pidi mõtlema, siis 4–5 tähendus näitab, et neid sõnu tõepoolest peetakse väga polüseemseteks. Eeldan, et sorteerimiskatses, kus katseisiku ülesandeks on etteantud lauseid sarnasuse alusel grupeerida, antakse sõnale paratamatult rohkem tähendusi kui iseseisvalt lauseid välja mõeldes.

Moodustatud 64-st *üle*-lausest oli ruumivaldkonnaga seotud 22 (34%), abstraktseid oli 39 (61%) ja ajavaldkonna lauseid 3. *Peale*-lausetest 24 (35,8%) kuulusid ruumi valdkonda, 35 (52%) viitasid abstraktsele suhtele ja 10 (15%) ajale. Kui vaadelda seda, milline lause oli esimesena kirjutatud, siis *üle* puhul oli 2/3 juhtudel (8 korda) selleks ruumisuhteid näitav lause.

Joonis 5. Tähendusvaldkondade jagunemine produktsioonikatses: *üle*.

Joonis 6. Tähendusvaldkondade jagunemine produktsioonikatses: *peale*.

Kokkuvõtteks võib öelda, et katse näitas, et suurem osa erineva tähendusega loodud lauseid viitas abstraktsetele suhetele. Tulemused võivad olla seletatavad sellega, et abstraktseid tähendusi on ühel sõnal väga mitmesuguseid (vrd nt *mil-le üle sa mõtled?* ja *üle kõige armastan apelsine*). Lisaks võis suunata sellisele tulemusele katse ülesehitus, paluti kirjutada võimalikult **erineva** tähendusega lauseid, mitte esimesena meenuvaid lauseid.

Niisiis võib katse tulemuseks pidada eelkõige seda, et erinevaid abstraktseid tähendusi on kõnelejate arvates rohkem kui ruumilisi, võib eeldada ka, et kõnelejad teevad vahet, millise abstraktse suhte väljendamiseks nad kaassõna tarvitavad. Võib oletada, et abstraktsete kasutuste puhul on tähenduste omavahelisi seoseid raskem tajuda kui ruumilise kasutusega lausetes.

See, et ruumilist kasutust siiski enamikel juhtudel esimesena mainiti, viitab sellele, et konkreetne ruumiline tähendus on kõneleja jaoks väga oluline, see tuleb kergesti meelde.

Lisaks tähenduste produtseerimise katsele tegin teise katse, kus paluti **spontaanselt** kirja panna 10 esimesena meenuvat lauset sõnadega *üle*, *alla* ja *peale* (vt ka ptk 1.4).

Üliõpilastega katses osales 63 inimest, neist 32 kirjutas lauseid sõnaga *üle* ja 31 sõnaga *peale*. Kummaski rühmas 2–3 inimest kirjutas vähem kui kümme lauset, üliõpilaste *üle* rühmas tuli 4 tööd ja *peale* rühmas 2 tööd tervikuna hili-semast analüüsist välja jätta (töös esines sisuline arusaamatus ja/või kirjutaja emakeel ei olnud eesti keel, nt oli kirjutatud ainult fraasid, mida võis mitmeti tõlgendada, või oli autoril silmnähtavalt raskusi eesti keelega, mis ei olnud tema emakeel).

Spontaanselt lausete moodustamise katse tulemused olid üliõpilastega järgmised.

Sõnaga *üle* moodustas 32 üliõpilast kokku 290 lauset, neist analüüsiks sobis 256 lauset 28 isikult. Sõnaga *peale* moodustas 31 üliõpilast 300 lauset, neist analüüsiks sobivaid oli 266 (29 isikult).

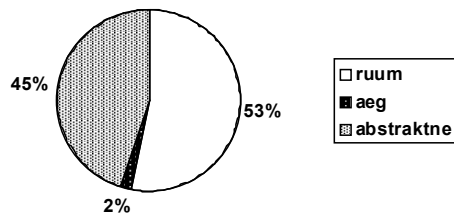
Nooremas katseisikute grupis moodustas 22 kooliõpilast sõnaga *üle* 203 analüüsiks sobivat lauset, välja jäi kooliõpilaste lausetest kaks (moodustatud oli liitsõna), ühtki tööd tervikuna välja ei jäänud.

Analüüsi kaasatud töödes jäid üksikud laused kõrvale järgmistel põhjustel: etteantud sõna oli kasutatud liitsõnas või tuletises (*pikapeale meenus talle kõik*; *Asusime teele, et jõuda ülehomseks kohale*; *ülevaade religioonidest on järgmine loeng*; *ma ei suutnud endale püstitatud eesmäärke ületada*), etteantud sõnaga oli eksitud (*üle* asemel *üles*: *Ta korjas paberi üles*; *peale* asemel *peal*: *laua peal põleb küünal*); etteantud sõna oli kasutatud tsitaadina ("*peale*" on *hea sõna*); kaassõna *peale* asemel oli kasutatud substantiivi *pea* allatiivikäändelist vormi (*anna oma peale rahu*).

Üliõpilastega spontaanselt lausete produtseerimise katse tulemused olid järgmised. Sõnaga *üle* kokku 256 analüüsitud lausest viitas ruumisuhetele 136, abstraktsetele suhetele 115 ja ajasuhetele 5 (vt joonis 7)¹⁸. Esimesena nimetati sagedamini ruumilisi tähendusi (19 korral 28-st).

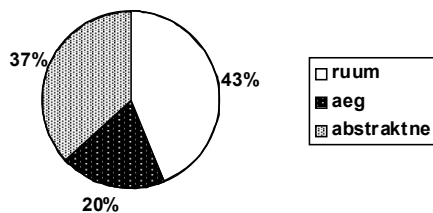
---

¹⁸ Ajakirjas *Keel ja Kirjandus* (Veismann 2008) ilmunud andmed erinevad *üle* osas veidi siinsetest, sest sisaldavad ka moodustatud liitsõnu, seepärast on seal arvud suuremad, eriti aja valdkonnas, kus palju moodustati lauseid sõnadega *ülele* ja *ülehomme*. Analüüsikriteeriumide ühtsuse huvides olen nendest siin loobunud.

Joonis 7. Täendusvaldkondade jagunemine spontaanse produtseerimise katses: *üle*.

Sõnaga *peale* analüüsisin kokku 266 lauset (vt joonis 8). Neist 116 oli ruumisuhete valdkonnast, 98 abstraktset ja 52 viitas ajasuhtele. Esimesena nimetati 15 korral ruumilist, 11 korral aja ja 3 korral abstraktset tähendust.

Joonis 8. Täendusvaldkondade jagunemine spontaanse produtseerimise katses: *peale*.

Kokkuvõtteks katsest üliõpilastega võib öelda, et esimesena tuleb katseisikutel enamasti meelde sõna ruumiline tähendus. Samuti võib öelda, et lauseid, kus esines katsealune sõna ruumilises tähenduses, produtseeriti mõnevõrra rohkem kui muid. Kuid vahe ruumiliste ja abstraktsete lausete hulga vahel ei olnud silmatorkav, järelikult meenuvad nende sõnade abstraktsed tähendused kõnelejatele samuti kiiresti ega ole raskemini produtseeritavad. *Peale* juures väärib märkimist rohke ajaline kasutus (nt *peale loengut lähen koju*).

Spontaanselt lausete moodustamise katses kooliõpilastega osales kokku 42 õpilast. Neist 22 kirjutas lauseid sõnaga *üle*, 20 sõnaga *alla*. Kooliõpilastega katse tulemusena selgus, et 90 protsenti esimesena kirja pandud lausetest olid ruumitähendusega (nt *Hüppasin üle aia*), *alla* puhul oli see 100% (nt *Lähen tooli alla*). Järgmiste lausete hulgas tuli juba ka teistsuguseid, kuid valdav oli siiski sõnade *alla* ja *üle* kasutamine ruumisuhete näitajana (*alla*—87%, *üle*—74%). Tähelepanuväärne on ajalausete täielik puudumine moodustatud lausete hulgast.

See, et katse kooliõpilastega andist teistsuguse tulemuse kui katse üliõpilastega (ruumitähendusi oli kooliõpilastel oluliselt rohkem) võib olla seletatav inimese mõtlemise arenguga, vanuses 12–13 mõeldakse rohkem konkreetset. Võib oletada ka, et filoloogiaüliõpilased pööravad suuremat tähelepanu ka lausete spontaansel moodustamisel nende erinevale tähendusele, kooliõpilased

produtseerivad vastavalt ülesandele võimalikult palju lauseid, pikemalt mõtlemata nende tähenduserinevuste peale.

4.2.4. Kokkuvõtte keskse tähenduse määramisest

Kokkuvõtteks varasemusest, sagedusest ja lausemoodustuse katsest võib öelda, et need kolm uuritud allikat annavad erinevaid tulemusi. Ühelt poolt empiirilised andmed osaliselt kinnitasid mudelit, mille järgi polüseemse kaassõna tähendusvõrgustiku keskmes võiks paikneda ruumivaldkonda kuuluv prototüüp (ruumiline kasutus on spontaanse produktsiooni katstes veidi esilduvam kui muud valdkonnad, samuti on mitmete kaassõnade puhul jälgitav grammatiseerumisprotsess kas kehaosanimetusest või ruumiterminist). Teiselt poolt sageduse andmed ja tähenduse produtseerimise katse vaidlesid sellele vastu. Kõige rohkem leiab korpusest abstraktseid kasutusi; samuti toovad keelekasutajad erinevate tähenduste all välja kõige rohkem abstraktseid tähendusi. Sellised tulemused panevad järele mõtlema, mida empiirilistest andmetest täpselt järeldada saab ja kuidas neid keskse tähenduse otsingul arvesse võtta. Ka J. Raukko on verbiidega tehtud katsed kokku võtnud tõdemusega, et katsete abil prototüüpse tähenduse määramine pole sugugi probleemitu ja sõltub tulemuste interpreteerijast (Raukko 2003).

Oma tulemustest ja teoreetilistest arutlustest järeldan, et sagedus, varasemus ja produktsioonikatse ei saagi anda kooskõlalisi tulemusi.

Sageduse ja keeleteadlaste konstrueeritud prototüübi vastuolu on täheldanud mitmed teadlased (nt Lemmens 2006, Gilquin 2006). G. Gilquin (2006) on kausatiivkonstruktsioonide prototüüpsust ja sageduse andmeid korpustes uurides teinud oletusi, miks korpuse andmed sageduse kohta ei vasta teoreetilise kirjanduse andmetele keskse (prototüüpse) tähenduse kohta. Ühe võimalusena pakub ta välja, et kognitiivne esilduvus (ja siis ka prototüüpsus) on lihtsalt erinev sagedusest keeles. See, mis tuleb inimesele esimesena meelde (=on prototüüpne), võib toetuda printsiipidele (nt konkreetse juhtpositsioon abstraktse ees), mis ei tööta (või vähemalt mitte samal määral) sageduslikus keelekasutuses (Gilquin 2006: 178). Pean seda väga tõenäoliseks.

Samas toob ta välja, et tema uurimuses siiski ka katseandmed ei lähe kokku nende mudelitega, mida pakutakse teoreetilises kirjanduses. Seepärast jõuab ta radikaalsele järeldusele, et seni kirjanduses pakutud mudelid prototüüpse põhjustamise kohta ei kehti, neil ei ole eksperimentaalset alust ja need toetuvad peamiselt autorite intuitsioonile (Gilquin 2006: 178). Olen siiski seda meelt, et kui sagedus korpuses ei näita prototüüpsust, siis võib ta näidata midagi muud, ning katsetulemustel on seos prototüüpsusega (tuleb esimesena meelde, on lihtne moodustada).

Kokkuvõtteks spontaanselt lausete moodustamise katsest võib öelda, et näpilt kõige enam, kuid selgelt kõige esimesena tuleb keelekõnelejal seoses sõnadega *üle* ja *peale* meelde (teatud tüüpi) ruumiline kasutus. See sobib kokku Cuyckens jt tehtud katse tulemustega, millest selgus, et ligi 60% etteantud pre-

positsioonidega (*in*, *on* ja *at*) moodustatud lausetest kuulus ruumi valdkonda (Cuyckens jt 1997: 43). Cuyckens jt järeldasid sellest, et nende prepositsioonide jaoks on ruumilised kasutused siiski mingil viisil eelisolukorras ja et üldiselt võib rääkida ruumilistest kasutustest kui prototüüpsematest (samas). Samas see, et ajalisi ja abstraktseid kasutusi samuti täiesti korralikul hulgal produtseeriti, näitab Cuyckens jt arvates, et ka need kasutustüübid on kategooria olulised liikmed (samas).

Ent katses, kus pidi kirjutama kümme erineva tähendusega näidet, tulid esile abstraktsed kasutused, nii nagu ka tänapäeva kirjakeele ja vana kirjakeele korpustes leidis kõige enam sõnade *üle* ja *peale* abstraktseid kasutusi. Võtan siin appi Langackeri polüseemia arengu seletuse (vt ptk 3) ja leian, et polüseemiat on võimalik käsitleda kahel moel – skeemi järgi ja prototüübi järgi. Skeem ja prototüüp avavad sama nähtuse eri küljed – skeemi(de) järgi saab seletada kõiki tähendusi skeemi järjest täpsustades, piirates (nagu zoomides pilti järjest täpsemaks, detailsemaks: (abstraktne, üldine) skeem → tähendus → kasutus → kasutusvariant). Prototüübi abil moodustunud võrgustikus on võrgustikusõlmed võrdsed (tähendused), eristada saab selle sõna jaoks prototüüpsemaid ja perifeersemaid. Suund prototüüpest perifeersele peaks kattuma sõna kasutuse arenguga (grammatiseerimise) konkreetsemast abstraktsemaks. Jääb siiski küsimus, miks sageduse andmed ja erinevate tähenduste moodustamise katse annavad suurel hulgal abstraktseid kasutusi. Üks võimalus on, et katseisikud tõid erinevaid abstraktseid kasutusi rohkem välja kui ruumilisi seetõttu, et ruumi valdkond on palju ühtsem kui väga mitmekesine abstraktne valdkond. Korpuse sagedusi võib seletada faktiga, et abstraktsemaid suhteid väljendataksegi keeles sagedamini kui konkreetsemaid, nii nagu grammatilisi vahendeid on sagedamini tarvis kui leksikaalseid. Prototüüp on aga konkreetne (spetsiifiline) ja seega ootuspäraselt madala sagedusega.

Minu töös eesti keele kaassõnade *üle* ja *peale* tähenduste kohta on kirjeldatud üht võimalust, kuidas polüseemse üksuse skeemi järgi käsitus ja prototüübi järgi käsitus võiksid välja näha. Skemaatilise esituse keskel on (ruumiline) mudel (stseen), mis üldistatult esitab selle sõna tähenduste kõige olulisemad tunnusjooned, tegemist on justkui mingi väga üldise kujutluspildiga, mis inimesel on selle sõna kohta. Selle mudeli oluline omadus on võimalus teda vaadelda mitmest küljest (nii nagu meil on võime päris ruumis liikuda ja vaadelda objekte mitmest suunast ja sama moodi mõttes objekte keerata ja „näha” teisest küljest (vt ptk 2.6). Võimalikud eri perspektiivid samale stseenile koos võimalusega valida kas konkreetne või abstraktne (või spetsiifiliselt ajaline) tähendusvaldkond loobki olukorra, kus ühe ja sama keelelise üksusega on võimalik väljendada väga mitmesuguseid suhteid maailmas (nt *tõmban teki lapse peale*, *jooksen rongi peale*, *mõitlen sinu peale* jne). Prototüübist lähtuva tähendusvõrgustiku keskmes on konkreetne ruumiline kasutus, mis kõnelejal seostub vasta sõnaga esimesena (ja mis tihti on olnud ka selle sõna esmane kasutus). Kesksest prototüüpest kasutusest saab tuletada teised kasutused mitmesuguste tähendusülekande mehhanismide abil (nt metafoor).

5. SÕNADE üle JA peale KASUTUSTE KÄSITLUS SKEEMI JA PROTOTÜÜBI JÄRGI

5.1. Üks stseen, mitu vaatepunkti

Sõnade *peale* ja *üle* tähendused on seletatavad esmalt mudeli abil, mille keskel on stseen, millele kolmest erinevast perspektiivist avanevad vaated defineerivad kolm kesket skeemkujutlust: TEE, KATMINE ja VERTIKAALSUS. Nende kolme võimaliku perspektiivi aluseks on ühelt poolt inimese võime liikuda ja füüsiliselt objekte mitmest küljest vaadelda, teiselt poolt võime füüsiliselt liikumata ette kujutada, kuidas objektid võiksid välja näha teisest perspektiivist (millest pikemalt oli juttu ptk-s 2.6).

Selline käsitus on lähedane Paul Deane'i teorialele (Deane 1993, 2005), mis „tahab siduda ruumi-keele ja ruumitunnetuse neuropsühholoogia” (Deane 2005: 273). Tema teooria tuum tema enda sõnutsi on, „et see laseb pildid/ images kokku siduda kui ühe ja sama kolmemõõtmelise stseeni alternatiivsed representatsioonid. Piltide/ images vahelised suhted põhinevad *image*-transformatsioonidel, mis muudavad kas vaatenurka või resolutsiooni” (Deane 2005: 253).

Minu ja Deane'i töö oluline erinevus on see, et kui Deane piirdub sõna *over* käsitlemisel ruumi valdkonnaga (vt Deane 2005: 250), siis mina oma töös püüan näidata, kuidas eri perspektiivid ruumis on seotud tähenduslaiendustega muudesse valdkondadesse.

Langacker ütleb, et „kuigi termin [*vantage point*] vihjab ruumile ja nägemisele, on see väga kasulik kirjeldav vahend ka teiste valdkondade, näiteks aja jaoks” (2008: 76). Ühe mehhanismina, kuidas ruumiprepositsioonide tähendus laieneb muudesse valdkondadesse, on vaatepunkti-võtmise transformatsiooni käsitletud veel mitmed autorid, näiteks Dewell (1997), Albertazzi (2000), Tyler ja Evans (2003b: 53–54; 2005: 11–14). Dewelli sõnutsi on üks valdavamaid skeemkujutluse transformatsioone kanoonilisest vaatepunktist eemale/ära nihkumine (1997: 19).

Ühe skeemkujutluse oluline omadus võib muutuda ebaoluliseks või täiesti kaduda, kui sama stseeni vaadelda teisest küljest. Lisaks ruumilise vaatepunkti kaudu defineeritud skeemkujutlustele iseloomustavad iga vaatepunkti vastava stseeni funktsionaalsed omadused. Näiteks on sõna *peale* puhul VERTIKAALNE vaatepunkt/skeemkujutlus tihedasti seotud toetuse skeemkujutluse või funktsiooniga. Tyler ja Evans on defineerinud ruumilise stseeni kui “reaalse maailma ruumilis-füüsilise konfiguratsiooni abstraktse esituse, mida inimese mõisteline töötlemine vahendab,” öeldes, et “see sisaldab nii konfiguratsioonilisi kui ka funktsionaalseid elemente” (Tyler, Evans 2003: 50). Sellised suhted nagu näiteks toetus (*support*) on nende käsitluses “funktsionaalsed elemendid” (2003: 51). Funktsiooni rolli ruumisuhetes on rõhutanud paljud autorid (vt ptk 2.3). Deane (1993: 115) on pakkunud kolme tüüpi ruumilisi kujutlusi prepositsioonide käsitlemiseks: *visual space images*, *maneuver space images* ja *kinetic space*

images. Kaks viimast vastavad üldjoontes funktsionaalsetele omadustele minu töös.

Peab rõhutama, et kolm vaatepunkti (skeemkujutlust) on lahutatavad vaid teoreetiliselt, olles ühe ja sama stseeni esindajad, töötavad nad pidevalt koos. Eriti abstraktsetes valdkondades saame me rääkida ainult tendentsist keskenduda ühele konfiguratsioonilisele stseenile ja selle funktsionaalsetele omadustele.

Üle ja peale semantikat uurides esile tulnud skeemkujutlusi on olulistena välja toodud ka teiste keelte vastavaid prepositsioone uurides. Nii näiteks on Kreitzer (1997) väitnud inglise *over* kohta ja Meex (1997) saksa *über* kohta, et nende semantika aluseks on kolm relatsioonilist skeemi: TEE, KATMINE ja VERTIKAALSUS. Siiski jätavad nad täpsemalt defineerimata skeemkujutluste suhte aluseks oleva mehhanismi.

Samuti võib just TEE, KATMINE ja VERTIKAALSET skeemkujutlust näha nii Brugmani ja Lakoffi *over* analüüsis (Lakoffil skeemid 1, 2 ja 3 (Lakoff 1987: 419–427)) kui ka Tyleri ja Evansi *over* käsitluses. Tyleri ja Evansi võrgustikuanalüüsis sõna *over* tähendustest on kaks tähenduslaienduste kobarat (*A-B-C Trajectory Cluster* ja *UP Cluster*), mis sisult vastavad üsna hästi TEE ja VERTIKAALSUSE skeemkujutlusele. Lisaks neile kahele kobarale on Tyleri ja Evansi polüseemia võrgustikus veel neli tähenduslaiendust, nende hulgas ka KATMINE (Tyler, Evans 2003: 80). Kuigi Tyler ja Evans toovad välja vaatepunktivahetuse olulisuse mõistestamisprotsessi juures üldiselt (nt Tyler, Evans 2003: 53, 2005: 11–13), ei maini nad vaatepunktivahetusest tulenevat seost näiteks *A-B-C Trajectory Cluster* (=TEE) ja *UP Cluster* (=VERTIKAALSUS) vahel. Deane (2005) jällegi, kes kõige selgemalt on esitanud siinse töö seisukohtadele kõige lähedasema seisukoha selle kohta, kuidas vaatepunktivahetus tingib eri skeemkujutlused, ei analüüsi abstraktseid kasutusi.

Stseen, millele avanevad eri perspektiivid, on joonistel esitatud võimalikult skemaatiliselt. See tähendab, et joonis ei kajasta üksikasjalikult kõikvõimalikke objektide omadusi ja täpseid konfiguratsioonilisi asetusi. Nii näiteks võib üle puhul trajektoori liikumistee realiseeruda nii mööda orientiiri pinda kui ka sellest kõrgemal. Eri autorid on sellist võimalust kirjeldanud erinevalt. Nii näiteks Brugman ja Lakoff on eristanud iga konfiguratsioonilise muutuse järgi uue tähendustüübi ja just seda on nende käsitlusele ka palju ette heidetud kui ohjeldamatu polüseemia postuleerimist. Siinse töö käsitlus on selline, et keskne stseen on kõige abstraktsem, kõige skemaatilisem, väheste detailidega. Stseeni saab vaadelda eri perspektiividest, mis seostuvad eri skeemkujutlustega, ja mis täpsustavad seda stseeni perspektiivile omaste detailidega. Iga kasutus täidab olemuselt siiski skemaatilise skeemkujutluse detailidega. Skeemkujutluse nimele viitab väikesuurtäheleline kirjutusviis (nagu on tavaks ka mõistemetafooride nimede puhul). Joonised töös üritavad tabada skeemkujutluse visuaalset poolt, mõeldes, et skeemkujutlused ei ole ainult visuaalse taju kujundatud.

5.2. Prototüübi ümber koondunud tähendusvõrgustik

Radiaalseid tähendusvõrgustikke koostades ei ole mitte kõik autorid alati seostanud võrgustiku keset otseselt prototüübiga. Näiteks ütlevad Tyler ja Evans tähendusvõrgustiku keskme üle arutledes: „Kui prototüüpsuse mõiste on olnud kasulik objektide kategoriseerimisest ja taju ning tunnetuse vahelisest suhtest mõeldes, siis on vähem selge, kas see on ikka kasulik leiutis leksikaalsest kategoriseerimisest mõeldes, eriti mitte-objektide puhul, nagu seda on suhted ja protsessid” (Tyler, Evans 2003: 46). Oma kaassõnade käitlustes on nad nimetanud tähendusvõrgustiku keskme proto-stseeniks (*proto-scene*) (nt Tyler, Evans 2003: 50–53). A. Herskovits nimetab keskset tähendust ideaalseks tähenduseks (Herskovits 1986: 39); G. Lakoff räägib sõna *over* tähendusvõrgu keskme kui idealiseeritud kognitiivsest mudelist (Lakoff 1987: 417–418); C. Vandeloise otsib prepositsioonidele loogilist tõukejõudu (*logical impetus*) (Vandeloise 2006: 151).

Cuyckens, Rice ja Sandra on empiirilisi (tähenduse)uuringuid tehes tõstnud muu hulgas esile küsimuse, milline on prototüüp, mille ümber kategooria organiseerub, kas prototüübi olemus on skeem, spetsiifiline eksemplar või mingi näidete kogumiku keskne liige (Cuyckens, Sandra, Rice 1997: 37).

Oma uurimuses olen küsimuse lahendanud sellega, et teinud selget vahet skeemist lähtuval tähenduste seletusel ja prototüübist lähtuval tähendusvõrgustikul (vt ptk 3).

Nagu varem öeldud, leidsin prototüübist lähtuvat tähendusvõrgustikku konstrueerides tuge Kuteva ja Sinha artikist „Spatial and non-spatial uses of prepositions”, milles nad arutlevad prepositsioonide tähenduslaienduste universaalsuse üle (Kuteva, Sinha 1994).

Sinha ja Kuteva seovad prepositsioonide grammatiseerumise ruumiväljendite polüseemiaga, esitades kaks hüpoteesi:

1) prepositsiooni semantiline rakendumine keeles on kõige paremini kirjeldatav kui kompleksne, paindlik kasutuste ahel, kus kasutused on omavahel seotud Lakoff 1987-laadis „funktsionaalsete skeemkujutuslike laienduste ja/või transformatsioonide” teel. See tähendab, et prepositsioonide kasutustes on koherentsus ja motivatsioon, nii et kindlad motiveerivad printsiibid vastutavad kasutuste hargnemise eest algsest põhitähendusest muude ruumiliste kasutuste kaudu mitteruumiliste poole.

2) Selles, kuidas prepositsiooni kasutusala laieneb ruumilisest mitteruumi valdkonda, on keeltevahelisi sarnasusi. Nõrgemas versioonis tähendab see lihtsalt seda, et eri keeled kasutavad samu kujutuslikult motiveeritud tähenduslaienduse mehhanisme. Tugevamas versioonis seda, et teatud analüüsi tasandil (mitte liiga spetsiifilisel ega liiga üldisel) on olemas universaalsed kujutlusest motiveeritud tähenduslaienduse mustrid, nii et keeltevahelise varieerumise piirid on ennustatavad (varieerumine ei ole piiratud suvaliselt/juhuslikult). (Sinha, Kuteva 1994: 217.)

Kuteva ja Sinha jaotavad kasutused ahelas kolmeks:

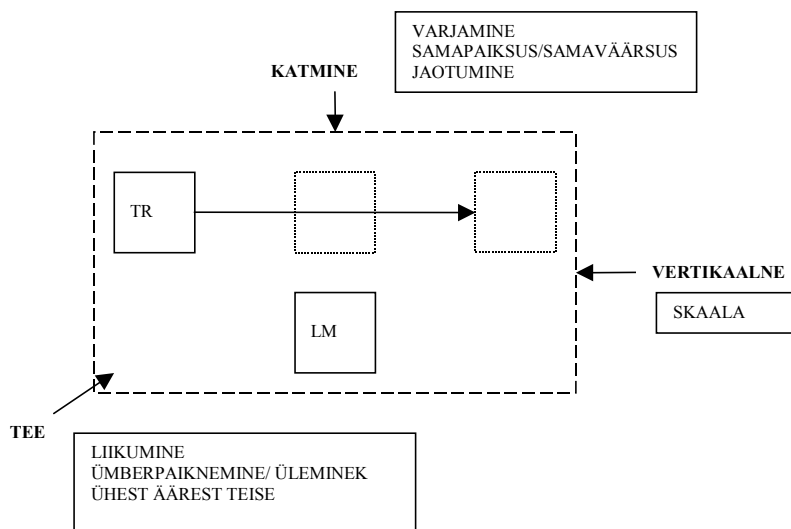
- 1) Ruumilised leksikaalsed kasutused (*spatial lexical uses of prepositions*), mida nad nimetavad (Vandeloise 1991: 151 eeskujul) tähenduse tõukejõuks.
- 2) mitte-ruumilised leksikaalsed kasutused (*non-spatial lexical uses of prepositions*).
Kuteva ja Sinha nendivad, et ei ole üldist ja ranget jaotust leksikoni ja grammatika vahel (Lakoff 1987, Langacker 1987, 1991, Sweetser 1990). „Eristades prepositsioonide leksikaalseid ja grammatilisi mitte-ruumilisi kasutusi, ei arva me, et leksikaalsed ja grammatilised kasutused on selgelt eristatavad ja püsivad kategooriad, ei sünkrooniliselt ega diakrooniliselt. Pigem on need punktid kasutuste kontiinumis, mis laienevad ruumiliste kasutuste tõukejõust ühes otsas mitte-kesksete ruumiliste ja kollokatsiooniliselt piiratud (st leksikaalsete) „abstraktsete” kasutuste kaudu kuni morfo-süntaktiliselt regulariseerunud (st grammatiseerunud) kasutusteni teises otsas” (Sinha, Kuteva 1994: 217–218).
- 3) mitte-ruumilised grammatiseerunud kasutused (*non-spatial grammaticalized uses of prepositions*). Selle all käsitlevad näiteks lokatiivsete afiksaaladverbide realiseerumist ühendverbi aja-aspekti semantikas („grammaticalized uses of locative particles in structures realizing verbal aspectual-temporal semantics”) (Kuteva, Sinha 1994: 223). Ruumi/koha-tähenduslike afiksaaladverbide kasutamine aja-aspekti markeritena progressiivi, perfekti või tuleviku konstruktsioonis on keelte vaheliselt levinud nähtus (sellest on ka siinse töö 8. peatükk).

6. SÕNA üle SEMANTIKA¹⁹

6.1 Skeemkujutuslik mudel. Kolm vaadet ühele stseenile

Joonis 9 kujutab skeemkujutuslikku mudelit sõna *üle* tähenduste käsitlemiseks. Punktiirjoon märgib stseeni, mis kujutab entiteetide üldist asetust (skeemkujutluste konfiguratsioonilisi omadusi väga üldiselt). Nooled näitavad kolme võimalikku vaatepunkti (nimetan neid edaspidi perspektiivideks) stseenile. Nende vaatepunktide alusel on sõnal *üle* kolm peamist skeemkujutlust: TEE, KATMINE ja VERTIKAALSUS. Kastides vastavate skeemkujutluste juures on kirjas peamised funktsioonilistel omadustel põhinevad skeemkujutlused, mis aktiveeruvad vastavate vaatepunktidega seoses. Kogu stseeni iseloomustab see, et trajektor on kuidagi mõjutatud orientiirist (vrd Tyler ja Evans 2001, 2003: *over* protostseenis trajektor paikneb orientiirist kõrgemal, kuid selle mõjusfääris). Seejuures võib mõjusfäär tähendada kontakti trajektoori ja orientiiri vahel (kuid see ei ole kohustuslik). Samuti annab mõjusfääris paiknemine võimaluse abstraktses valdkonnas väljendada kaassõna *over* abil kontrolli-suhet trajektoori ja orientiiri vahel (*she has a strange power over me* [Lakoff, 1987]) (vt Tyler, Evans 2003: 68).

Jooniselt 9 võib näha, et TEE skeemkujutluse puhul on tähelepanu keskmes trajektoori liikumine ühest punktist teise; KATMINE skeemkujutluse puhul toimub stseeni vaatlus nõ pealtpoolt, (sel hetkel kui) trajektor katab/varjab orientiiri; ja VERTIKAALSE skeemkujutluse puhul asub mõeldav vaatleja stseeni kõrval, nähes trajektoori orientiirist kõrgemal paiknemas.

Joonis 9. *üle* semantika skeemkujutuslik mudel.

¹⁹ Peatüki aluseks on artikkel Veismann 2004.

Kaks probleemi sõna *üle* keskse stseeni määratlemisel olid esiteks see, kas keskne stseen peab tingimata kajastama trajektoori liikumist, ja teiseks, kui kajastab, kas liikumistee peaks olema kaarekujuline. Vaatlen neid küsimusi järgemööda.

1. **Liikumine.** Võib öelda, et eesti keele *üle* kõige tüüpilisem tähendus (st tähendus, mis tuleb eesti keele kõnelejal esimesena pähe, kui talle see sõna ütelda) on trajektoori liikumine üle orientiir-takistuse.

Lausete spontaanselt moodustamise katses 28 üliõpilase produtseeritud 262-st arvesseminevast lausest (vt täpsemalt ptk 4.2.3) oli 115 korral tegemist ruumilise liikumisega (44%). Seejuures 28-st esimesena kirjutatud lausest 16 väljendasid liikumist ruumis (57%).

Spontaanse produktsiooni katses õpilastega oli ruumilise liikumise lausete osakaal veel suurem. 22 õpilast moodustas 203 arvesseminevat lauset. Neist 120 osutasid ruumis liikumisele (59%). 22-st esimesest lausest oli selliseid 16 (73%).

Tyler ja Evansi järgi *overi* protostseenis “TR asub LM-st kõrgemal, kuid selle läheduses ehk mõju-ulatuses” (Tyler, Evans 2001: 736), st nende *over*-protostseen dünaamilisust ei kajasta. Nad lähtuvad sellest, et protostseen peegeldab sõna kõige varasemat kasutust ja *over* etümoloogia on seotud vanagremaani keele prepositsiooni ja adverbiga *ufa* ‘kohal, kõrgemal’ ja sanskriti sõnaga *upari* ‘kõrgemal’. Samuti on ‘kohal, kõrgemal’ tähendus sõnas *over* endiselt üsna ilmne (nt *The picture is over the mantel*) (Tyler, Evans 2003: 64–65).

Sellist lähenemist toetab osaliselt *üle* etümoloogia, kaassõna *üle* on kujunenud objekti ülaosale osutavast nimisõnast (vt ptk 1.3). Samas võib *üle* puhul oletada latiivset käändelõppu (vrd *ülle*, *üll*, *ült* tähenduses ‘selga, seljas, seljast (riietuseseme kohta)’ ja soome *ylle*, *yllä*, *yltä* tähenduses ‘kohale, peale jne’), mis viitab *üle* tähenduses pigem liikumisele kui staatilisele suhtele. Ka on *üle* tänapäevases (kaassõnalis) kasutuses ‘millegi kohal, millestki kõrgemal’ tähendus üsna harv, kuigi võimalik (näide 12):

(12)

Kõrgel *üle* inimeste peade lehvisid lipud (EKSS).

John R. **Taylori** jaotab prepositsioonid kohatähenduse alusel kui *simplex* ja *multiplex*, esimesed on need, mis asetavad trajektoori orientiiri suhtes ühte punkti (nt *the book on the table* või *simplex*-prepositsiooni laiendatud (*extended*) variant *There’s a fence round the garden* (trajektoor on väljavenitatud objekt). Teist tüüpi on need prepositsioonid (*multiplex*), mis asetavad trajektoori orientiiri suhtes samaaegselt mitmesse punkti (see pole mitte väljavenitatud objekt, vaid objektide hulk mitmes orientiir-punktis üheaegselt: *There are trees round the garden*) (Taylor 1993: 155). *Multiplex* prepositsioonid võimaldavad mitmesuguseid tähenduslaiendusi, mida *simplex*id ei võimalda, nende hulgas ka see, et mitme punkti samaaegse hõlvamise asemel hõlvatakse punktid järgemööda liikuva objekti poolt (Taylor 1993: 157). Seejuures liikumisverbid oma

loomu poolest panevad teatud prepositsioonidele peale nn tee-lugemise (nende hulgas ka *over*) (Taylor 1993: 158).

Olen siiski arvamusel, et *üle* keskne stseen peaks kajastama liikumist, sest

1) Liikumist väljendavate lausete sagedus spontaanselt lausete moodustamise katses oli suur.

2) Kui võtta arvesse korpusest ainult ruumitähenduslikud laused, siis liikumist väljendavate lausete hulk on oluliselt suurem kui staatilist suhet väljendavate lausete hulk.

Liikumine vs staatilisus sõltub ka perspektiivile vastavast skeemkujutlusest, TEE skeemkujutluse jaoks on liikumine olulisem kui KATMISE skeemkujutluse ja VERTIKAALNE skeemkujutus on olemuselt staatiline.

Liikumise olulisus *üle* keskses stseenis tuleb ilmsiks veel ühest seigast, mille olen nimetanud „konstruktsioon annab tähenduse”: nimelt eesti keele *üle*-lausete uurimise järgi võib väita, et *üle*-suhe võib väljendada liikumist ka juhul, kui liikumisverb sellist lugemist kaassõnale „peale ei paneks”. Näiteks lause 1990. aastate ilukirjanduse korpusest:

(13)

Kass nurrus, laastud lõhnasid, **kärbes pinises üle**. ILU1990\ilu0023

Leian, et sellist kasutust on võimalik käsitleda konstruktsioonigrammatika vahenditega (Goldberg 1995): *pinisema* asendab liikumisverbi konstruktsioonis *üle*-ga ja omandab tänu sellele liikumist väljendava tähenduse. Tavaline sellises konstruktsioonis on liikumisverb (konstruktsioon võiks olla: lennuvõimelist entiteeti väljendav NP + liikumisverb + *üle* (+ NP), nt *lind lendas üle*).

2. **Kaare kuju**. Kaarekujulist liikumisteed *overi* keskses tähenduses on rõhutanud R. Dewell (Dewell 1994: 353) Ta leiab, et sel juhul saaks vähendada Lakoffi analüüsi alamskeemide hulka (*across* ja *above* alamskeemid on sirge trajektoori tagajärg). Dewelli arvates kaarekujulise trajektooriga vajadus selleks kaob, sest ainus põhjus, miks Brugmanil ja Lakoffil on sisse toodud orientiiri omadused „vertikaalne” ja „laiendatud” (*extended*), on sirgest trajektooriga kaarekujulise saamiseks. Dewell pakub selle asemele, et „*The LM is simply a holistic object which is semi-enclosed by the trajectory*” (Dewell 1994: 354).

Saksa prepositsiooni *über* tähendusi kirjeldades leiab E. Bellavia, et trajektoori ja orientiiri mitmesugused erinevad konfiguratsioonid saab koondada kaare-skeemi alla, tähendused on seletatavad erinevate stseenide aktiveeringute kaudu kaare skeemil (Bellavia 1996: 79–83).

Arvan siiski, et eelnevatest analüüsides ei selgu piisavalt, miks skemaatiliselt esitatud trajektoori liikumistee ei võiks olla sirge (sisaldades võimalust kõverduda vastavalt skeemi realiseerumisele trajektoor-objekti olemuse ja orientiir-objekti kuju järgi).

Boers (kes analüüsib statistiliselt korpuse materjali lähtudes Lakoffi-Brugmani tähendusvõrgustikust) esitab kaarekujulise liikumistee ühes reas mitmesu-

guste orientiiri kuju ja trajektoori liikumistee võimalike muutustega (orientiir on kas määratlemata või pind; liikumistee läbitakse mõtteliselt jne).

Selge on, et trajektoori liikumistee kuju ja orientiiri mõõtmelisis on omavahel seotud, sõltudes omakorda koos vaatekaugusest. Tiina Salmi seletab *yli* tähendusi keskselt kolme parameetri kaudu: kas trajektoor on sirge või kõver, kas orientiir on vertikaalne või horisontaalne, kas trajektoor ja orientiir puutuvad kokku või mitte (1994: 166).

Oma *üle* käsitluses olen kaarekujulise liikumistee probleemi lahendanud nii, et skeemkujutus on võimalikult skemaatiline/mittespetsiifiline, st nii vähese täpsustusega kui võimalik (nagu Tyleril ja Evansil), kuid säilitab liikumise. Liikumistee kuju võiks oma spetsiifilisuse poolest kuuluda prototüübi juurde, mitte skemaatilisse kujutlusse. Skeemil on üldistatud liikumine ühest punktist teise, spetsiifiliselt teekonna kuju määratlemata.

Tegelikkuses on keeruline vahet teha, millise kujuga täpselt on trajektoori liikumistee. Vertikaalsete takistuste puhul võib see olla silmnähtavalt kaarekujuline (nagu näites 14) või on see tinglik üldistus üle takistuse liikumisest (näited 15a-b). Sama kehtib ka horisontaalsete takistuste puhul: hüpe üle kraavi võib olla võrdlemisi kaarekujuline, laiemate takistuste puhul aga võib rääkida sellest, et kaare kuju tuleneb maa kumerusest (näide 15c), nagu seda on pakunud Dewell²⁰.

See tähendab, et prototüüpselt väljendab *üle* kolmemõõtmelise takistuse ületamist trajektoori poolt, mis võib näha välja välja kaarekujuline (sest takistus-LM on kolmemõõtmeline). Ent keskses steenis ei kajastu trajektoori liikumistee kuju, sest kolm perspektiivi võimaldavad stseeni nägemist mitmel eri viisil, sh ka staatiliselt (KATMISE ja VERTIKAALSEST perspektiivist).

Küll aga olen joonistanud kaarekujulise liikumistee *üle* prototüüpse kasutuse juurde, sest spontaanse produktsiooni katsetes oli üks enammainitud tähendus just liikumine üle mingi (3-mõõtmelise) takistuse, nagu lauses 14.

(14)

Poiss (TR) *hüppas üle kivi* (LM).

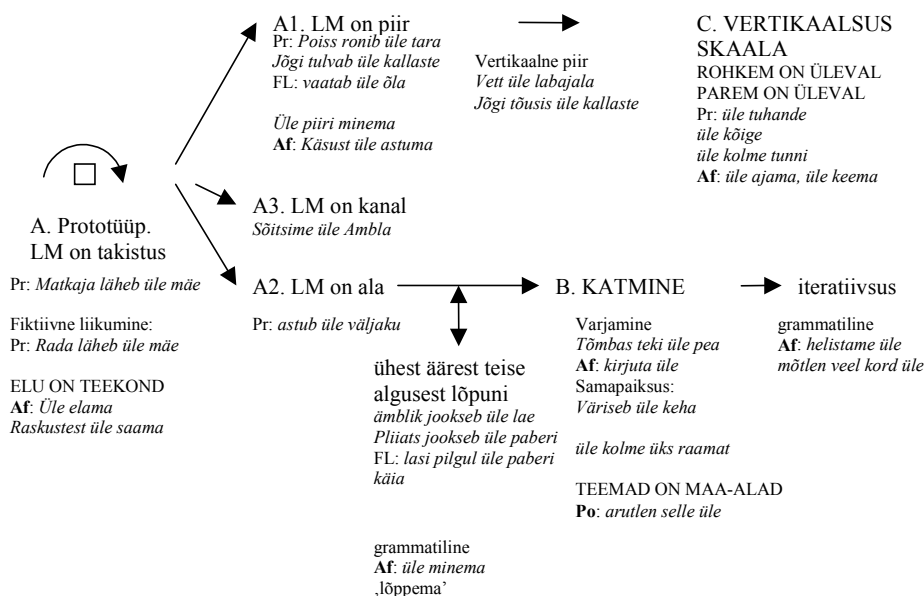
3-mõõtmelise takistuse ületamine eeldab liikumist kõigepealt vertikaalselt üles, siis võimalikku horisontaalset kulgemist ja lõpuks vertikaalset laskumist. (Verbiga *hüppama* sidus *üle* lausete moodustamise katses 22 koolilast 44 korral ja 28 üliõpilast 23 korral, vt ka p 6.3.1).

---

²⁰ Dewell ütleb nn tasapinnaliste näidete kohta, et need toovad esile kaarekujulise liikumistee keskosa, mille puhul meie nägemisväli muudab tee kergelt kumeraks tänu horisondi kujule (Dewell 1994: 355–356).

6.2. Prototüübist lähtuv tähendusvõrgustik

Lisaks tähenduste seosele visuaalse tajuga (võimalus üht ja sama stseeni vaadelda eri vaatepunktidest, joonis 9), esitan kaassõna *üle* tähenduste/kasutuste ahela tähenduste laienemiste kaupa (joonis 10). Sellelt on muu hulgas näha ka seda, kuidas stseeni eri vaatepunktid on omavahel seotud. TEE skeemkujutluse järgi saab takistus olla nii ala (2D) kui ka piir (1D). KATMISE skeemkujutluse järgi on orientiir samuti ala ja VERTIKAALSE skeemkujutluse perspektiivist vaadates tekib skaala, millel orientiir tähistab piiri (vertikaalsel teljel, vt 6.3.2–6.3.3 täpsemalt).

Joonis 10. *üle* tähendusvõrgustik prototüübi järgi.

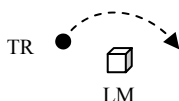
Joonisel 10 kujutatud skeem võiks teataval määral näidata sõna *üle* tähenduste arenemist/laienemist diakrooniliselt (ent nagu selgus ptk-st 4.2.1, on 17. sajandi eestikeelsetes kirjalikes tekstides olemas vähem kogu *üle* abstraktne kasutus, nii et kontrollida seda ei saa). Prototüüpne tähendus on see, mille väljendamiseks (nimi)sõna kaassõnaks esmalt grammatiseerub. Nagu varem nimetatud, olen võtnud eeskuju Sinha ja Kuteva jaotusest kaassõnade tähenduste arengul: 1) ruumilised leksikaalsed kasutused; 2) mitteruumilised leksikaalsed kasutused ja 3) mitteruumilised mitteleksikaalsed/grammatilised kasutused (Sinha, Kuteva 1994). Prototüüpselt on *üle* prepositsioon ja prepositsiooniga seostub suurem osa ruumilisi leksikaalseid kasutusi. Afiksaaladverbina esineb *üle* enamasti mitteruumilistes leksikaalsetes kasutustes. Grammatiliseks (mitteruumiliseks mitte-

leksikaalseks) kasutuseks arenemist võib näha iteratiivses kasutuses afiksaaladverbina.

Järgnevalt käsitlen *üle* kasutusi eri perspektiividest tulenevate skeemkujutluste kaupa, alustades TEE skeemkujutluse ruumilistest leksikaalsetest kasutustest. Seejärel vaatlen TEE skeemkujutluse mitteruumilisi leksikaalseid kasutusi ja TEE skeemkujutluse erinevate kasutuste seoseid VERTIKAALSE ja KATMISE skeemkujutlusega. Alapeatükis 6.4 on juttu KATMISE skeemkujutluse ruumilistest leksikaalsetest ja mitteruumilistest leksikaalsetest kasutustest ning võimalikust arengust grammatiliseks kasutuseks. Viimasena käsitlen VERTIKAALSE skeemkujutluse ruumilisi ja mitteruumilisi leksikaalseid kasutusi (ptk 6.5).

6.3. TEE skeemkujutlus

6.3.1. Ruumilised leksikaalsed kasutused

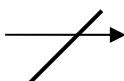
Joonis 11. *üle* TEE skeemkujutlus

TEE skeemkujutluse ruumilisi leksikaalseid kasutusi saab jagada objekti, millele orientiir viitab, olemuse (mõõtmete, kuju) järgi järgmiselt:

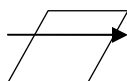
- 1) orientiir-objekt on 3-mõõtmeline takistus (joonis 12a), *üle* prototüüpne kasutus;
- 2) orientiir-objekt on piir (joonis 12b);
- 3) orientiir-objekt on ala (Lakoff 1987, Brugman 1981 järgi „*extended LM*”) (joonis 12c);
- 4) orientiir-objekt on läbitav koht trajektoori teel (joonis 12d)

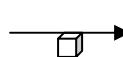
a. LM on takistus

b. LM on piir

c. LM on ala

d. LM on koht teel

Joonis 12. *üle* TEE skeemkujutluse täpsustused orientiiri järgi

Käsitlen esmalt *üle* prototüüpset kasutust (joonis 12a). *üle* prototüüpne kasutus on seotud TEE skeemkujutlusega. TEE skeemkujutluse järgi liigub trajektoor üle orientiiri (nagu seda on näha ka joonisel 11). Prototüüpselt tähistab orientiir 3-mõõtmelist takistust, mida trajektoor ületab (selle ületamise teekonnast saab üldistada kaarekujulise liikumistee, vt p. 6.2). Spontaanse moodustamise katses õpilastega esines 41 lauses 203-st 22 õpilase poolt moodustatud lausest verb *hüppama* koos mingit sorti takistava objektiga (st keskmiselt kasutas peaaegu iga õpilane verbi *hüppama* kaks korda). 28 üliõpilase spontaanse moodustamise katse töös leidis 23 lauset verbiga *hüppama* (see oli moodustatud lausete hulgas kõige sagedasem verb). Nii õpilaste kui ka üliõpilaste moodustatud lausete hulgas esines liikumisverbidest veel sagedasti *ronima*, *lendama* ja *ujuma*, mis kõik viitavad takistuse ületamiseks sobivatele tegevustele, kuid erinevad liikumisviisi ja takistus-objektide olemuse poolest.

Takistust võib ületada kas sellega kontaktis (näide 15a) või kõrgemalt (15b, 15c).

(15)

- a. Poiss (TR) ronis **üle** tara (LM).
- b. Me (TR) hüppasime kehalises **üle** kitse (LM). (õpilK2L4)
- c. Üht tulise hännaga tuhisejat (TR) olla **üle** müüri (LM) igatahes lendamas nähtud. ILU1990\ilu0019

Trajektoor kui liikuv entiteet ja trajektoor kui liikumistee võivad kokku langeda (vrd lauseid 16a ja b):

(16)

- a. Matkaja (TR) läheb **üle** mäe (LM).
- b. Rada (TR) läheb **üle** mäe (LM).

Dewell ja Boers on nimetanud seda laadi näiteid (Langacker 1987 järgi) subjektiivseks liikumiseks (Dewell 1994: 360; Boers 1996: 117), st need eeldavad lineaarse ulatusega trajektoori kuju visuaalset jälgimist. Selliseid juhtumeid nimetatakse ka fiktiivseks liikumiseks (nt Talmy 1996, Geeraerts 1992: 209). Lakoff on eristanud 0-dimensioonilise TR-i (*Sam went to the top of the mountain*) ja 1-dimensioonilise TR-i (*The road went to the top of the mountain*), leides, et tegemist on loomuliku skeemkujutluse transformatsiooniga (vt ka ptk 2.7): *0DMTR* ↔ *1DMTR*: “tajudes pidevalt liikuvat objekti, võime me oma peas jälgida rada, millel see kulgeb”. Need transformatsioonid pole Lakoffi sõnul mingil kombel juhuslikud, vaid peegeldavad meie visuaalset või kinesteetilist kogemust (Lakoff 1987: 442–443).

Orientiiri saab mõista ühemõõtmelise joonena, millest teisele poole trajektoor liigub (joonis 12b). Prototüüpsetest kasutustest on piiri-kasutusele lähedased need lausungid, milles orientiir osutab sellisele objektile, mille üks mõõde on teistest oluliselt suurem (nt *üle müüri*).

Kui orientiir TEE skeemkujutluses on piir, siis on vaatileja tähelepanu keskmes liikumistee lõpuosa (prototüübile lähedasel juhtumil kaarekujulise liikumis-

tee langev pool (vt ka Dewell 1994: 356)). TEE skeemkujutluse orientiir-piiri väljendis on esil takistusest üle saamine, selle teisele poole jõudmine, mitte terve takistuse ületamise protsess. Tüüpilised on mitmesugused otseselt ääre ja piiri näited (17a-d), seejuures on parras, kallas ja äär füüsilised takistused (17a-c), riigipiiri puhul on aga takistuse tähendus ühiskondlikest kokkulepetest tulenev (17d). Nagu näidetest 17 selgub, on piir üks takistuste liik ja jaotused üheks või teiseks kasutuseks ei ole jäigad. Visuaalne sarnasus prototüüpse (kaarekujulise!) ruumilise leksikaalse kasutusega ja takistuse käsitlemine piirina selgitavad näidet 17e.

(17)

- a. Vesi (TR) voolas **üle** paagi ääre (LM) maha. EKSS
- b. Laine viis kaks meest (TR) **üle** parda (LM). EKSS
- c. Jõgi (TR) tulvas **üle** kallaste (LM). EKSS
- d. Vaenlased (TR) tungisid **üle** piiri (LM). EKSS
- e. Kiikujad (TR) ajasid **üle** võlli (LM). EKSS

Orientiiri kui takistuse tähendusest piiri tähenduseks muutumist võib jälgida näidete 18a-c kaudu. Esialgu on tegemist tõepoolest takistuse (lävepaku) ületamisega, ent see ähmastub lõpuks ukseks, kui piiriks, millest üle kiri liigub.

(18)

- a. Pääle viimast "pikkanina" ei olnud ta (TR) enam **üle** viimase toa ukse läve (LM) saanud, täna ei tahtnud ta seda ka mitte teha ja vaatas sellepärast läbi akna. ILU1890\pro0031
- b. Astus **üle** läve (LM) ja jäi nõutult peatuma. ILU1930\lmg0004
- c. Andis kirja (TR) **üle** ukse (LM) sisse.

Orientiiri kui piiriga on tegemist ka mitmete keharuumi puudutavate näidete korral (19a-c). Näidetes 19a-b on trajektoor substantiivina väljendamatat, üleliikuv trajektoor järeldub verbiga osutatud tegevusest, näites 19a on see füüsiline objekt, näites 19b fiktiivne/kujuteldav (pilk, vaade).

Kui üle öla vaatamise puhul (19a) tuleb kõne alla ka orientiir kui takistus, siis näites 19b on orientiir pigem piir, mida trajektoor ületab.

(19)

- a. Kes toetus küünarnukiga lauaveerele ja vahtis tuhmil pilgul **üle** öla (LM), kes tõusis vandudes, ehkki selleks polnud põhjust, kes näis raskes viinauimas kohkununagi. ILU1930\nov0012
- b. Wuntsid tulewad alati hoolega ära keerutada, sest kui nad (TR) **üle** suu (LM) alla ripuvad, siis tunnistavad purjes olekut, ehk näitavad, et pankrot majasse tulemas on. ILU1890\pro0032

Ka piiri puhul võib tegemist olla trajektoori kui entiteedi ja kui liikumistee kokkulangemisega (*tee läheb üle piiri*) või muu fiktiivse liikumisega (näide 19b).

Ületatavast takistusest võib olla esiplaanil kahemõõtmeline ruum (ala, pind) (joonis 12c, näited 20a-c). Trajektoor liigub kas orientiir-objekti (pealis)pinda

mööda või sellest kõrgemalt. Orientiiri kuju ning trajektoori ja orientiiri kokku-
puudet peavad tähenduse seisukohast oluliseks näiteks Brugman (1981) ja
Lakoff (1987).

(20)

- a. Nastik (TR) vonkleb **üle** tee (LM), ilus loom, nõtke ja salapärane. ILU1990\ilu0024
- b. Astun **üle** Vabaduse väljaku (LM). AJA1990\ee1413.
- c. Nad (TR) põgenesid **üle** mere (LM) Rootsi. EKSS

Näitest 21 selgub, et trajektoor ei pea olema absoluutses mõttes kõrgemal kui
orientiir, vaid suhtelises:

(21)

Hiir (TR) ronib ärklitoe seina mööda üles ja jookseb **üle** lae (LM). ILU1990\ilu0026

Ala ületamine tähendab ka trajektoori liikumist orientiiri ühest äärest teise, see
seob orientiir-ala kasutusi KATMISE skeemkujutlusega.

Fiktiivse liikumise näiteid leidub ka orientiir-on-ala kasutuste hulgas (vaa-
tamine, pilgu liikumine üle orientiir-ala). Liikuja (trajektoor) on pilk, *vaatama*
verbiga näidetes mõistab lausungi lugeja-kuulja seda verbist. Fiktiivse liikumise
näidete hulgas võib eristatada kolme tüüpi kasutusi.

- 1) orientiir on piir (näide 22a);
- 2) orientiir on ala, liikumine toimub ala ühest äärest teise (näide 22b);
- 3) orientiir on ala, mille taga asub vaatamise sihtpunkt (näide 22c).

(22)

- a. Greta vaatas **üle** õla (LM) ja nägi, et naabrinaine viipab talle (piir). ILU1990\ilu0003
- b. Mõtlukult laskis noormees oma pilgul (TR) **üle** suveõise isamaa (LM) käia (ala).
ILU1990\ilu0019
- c. Aga mees vaatas hoopis kuhugi eemale **üle** aiamaade (LM) ja puhus kummaliselt
muiates suitsu välja (lõpp-punkti fookus). ILU1990\ilu0023

Viimase juhul on tee selgelt mõtteline, tähelepanu keskmes on SIHT. Selle TEE-
SIHI skeemi puhul keskendub vaatleja liikumistee lõpp-punktile (näited 23a-c).
Et (vaatleja juurest või mõttelisest lähtepunktist) trajektoori juurde jõuda, tuleb
ületada mingi takistus (LM), ent trajektoori enda liikumisega (ega mitte ka tra-
jektoori kui teega) lausetes tegemist pole (kasutusel on skeemkujutluse transfor-
matsioon *tee fookus* ↔ *sihi fookus*). Taas saab rääkida fiktiivsest liikumisest,
Langacker on nimetanud seda subjektiivseks liikumiseks, *over-tee* mõttes
läbimiseks kõneleja või kuulaja poolt (Langacker 1990: 326jj).

(23)

- a. Paadisadam (TR) on **üle** järve (LM). EKSS
- b. Istus **üle** laua (LM) minu vastas. EKSS
- c. Groznõi jaoks oli **üle** koridori (LM) sama suur ruum (TR). ILU1990\ilu0022

Stseeni jaoks oluline on siin vaatleja, kelle perspektiivist lähtudes kogu stseen on konstrueeritud/mõistetatav. Sellised laused on tihtipeale deiktilised (lähtepunkt on kõneleja juures, *siit üle*) (Dewell 1994: 358). Lakoff ütleb *overi* sihitähenduste kohta, et need on piiratud kasutatavad vaid horisontaalselt laiendatud orientiiri puhul (nt pole mõeldavad selles tähenduses laused *Sam lives over the wall*; *Sam is standing over the door* ja lause *Sam is sitting over the spot* tähendaks pigem, et Sam istub laigu peal, mitte teiselpool laiku) (Lakoff 1987: 424). Nagu näeme, on ka eesti keeles need kasutused sellised, kus orientiir osutab alale.

Viimasena vaatlen ruumilistest leksikaalsetest kasutustest selliseid, kus orientiir osutab kohta trajektoori poolt läbitud teel. Kui TEE skeemkujutlusel keskenduda liikumisel läbitavale tee, võib orientiiriks saada PUNKT või KANAL. Siin on liikumise teest esile toodud selle keskpunkt, mille trajektoori oma teel läbib (joonis 12d), liikumine ühest punktist teise toimub läbi orientiiri, orientiiri kaudu. Selline *üle* tähendus pole tänapäeva eesti keeles väga sage (näited 24a-b). Võibolla võib kanali skeemi alla arvata ka näite 24c, ehkki selle tekkemehhanism ilmselt on veidi teistsugune – orientiiriks on võetud objekt (sild), mille abil või mida mööda takistust ületatakse.

(24)

- a. Kui sõitjad (TR) Suure-Jaanist **üle** Olustwere (LM) jõudsid Wiljandisse, olid nad pääsenud wabale tee... AJA1930\esma258
- b. Väeosa (TR) liikus **üle** Ambla (LM) Tallinna peale. EKSS
- c. Auto (TR) sõitis **üle** silla (LM).

6.3.2 Mitteruumilised leksikaalsed kasutused

Kaassõna ruumilistes kasutustes osutab trajektoori liikuvale (enamasti füüsilisele; fiktiivse liikumise kasutustes mõeldavale) objektile ja orientiir füüsilisest objektist takistusele. Mitteruumilistes leksikaalsetes kasutustes on kas orientiir või trajektoori või mõlemad abstraktsed objektid. *üle* kasutus on kas prepositsiooniline või afiksaaladverbiline.

Järgnevalt käsitletud *üle* kasutused pole ruumilised, kuid neid võib pidada endiselt leksikaalseks. Grammatiliseks kasutuseks loen sellised, kus afiksaaladverb mis tahes verbiga liitudes annab sellele mingi grammatilise tähenduse juurde, nt on *ära* tuntumaid eesti keele perfektiivuse-adverbe ja *edasi* on laialt kasutatav jätkuva tegevuse väljendamiseks (nt *mängime edasi*) (vt ka ptk 8). *üle* võimalikust grammatilisest kasutusest tuleb juttu alapeatükis 6.4.3.

Nagu ruumilisedki kasutused, jagunevad ka *üle* abstraktse valdkonna kasutused kolme peamise skeemkujutluse vahel. Ruumilisest kasutusest abstraktsesse valdkonda ülekande aluseks on tihtipeale metafoori või metonüümia.

TEE skeemkujutus abstraktses valdkonnas laseb väljendada mingi (enamasti abstraktse) asja liikumist ühelt valdajalt teisele või isiku üleminekut ühelt positsioonilt teisele, orientiir võib seejuures jääda määratlemata (25a ja b). TEE skeemkujutlust toetavad mõistemetafoorid, esmalt ELU ON TEEKOND (*üle saa-*

ma, üle minema jt, näited 25c-e), abstraktseid takistusi mõistetakse ruumiliselt, takistusena teel (Lakoff 1987: 439), aga ka nt TEHING ON TEE (*üle andma, üle kandma* jt, näited 25a-b) või üldisemalt TEGEVUS ON LIIKUMINE TEEL (Boers 1996: 121–122),

(25)

- a. Berliini kodu (TR) on toodud üle Tallinna ja võib jälle pöörduda tagasi kunsti juurde. AJA1930\pae0022
- b. Seepärast ei saa me nõustuda ka ettepanekuga anda maakutsekoolid (TR) üle ATK süsteemile. AJA1990\rh1409
- c. Samasugune seiklus (LM) tuli üle elada Jackie Cooganil (TR), tema naisel Betty Grablecil ja John Barrimoorecil. AJA1930\pae0010
- d. Loodeti aga, et neist raskusist (LM) suudetakse üle saada. AJA1930\pae0031
- e. Borkwell (TR) oli nõus kõigest (LM) üle astuma, ka isiklikust õnnest, et edasi minna. ILU1990\ilu0005

Abstraktses valdkonnas võib näha ka TEE skeemkujutlusega seotud kasutust, kus tegevusega on võimalik ületada abstraktset laadi piir (26a-b).

(26)

- a. “Mil olen ma (TR) käsu (LM) üle astunud?” päris Peeter hirmuga. ILU1890\pro0008
- b. Rottendorp isegi nägi nüüd enese (TR) üle piiri (LM) astunud olema, aga ei saanud enam parata. ILU1890\pro0018

Korpuses leidis ka üks huvitav lause, kus TEE skeemkujutluse üks ruumiline võimalus, „koht teel”, oli leidnud rakenduse abstraktses valdkonnas (näide 27). Oma osa võib siin olla ka ruumilisel TEE-KANALI skeemil, Brugman näiteks seostab just näites *We walked over the Golden Gate Bridge* eksisteerivat punkt-punktilist trajektoori ja orientiiri kattuvust/vastavust sellega, et on võimalik *over* tähenduse metafooriline laienemine abstraktseks ülekandeks (*The message flashed over the telegraph wires*) (Brugman 1981: 28–29).

(27)

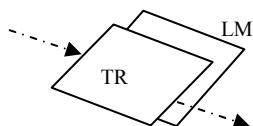
Aga see rumalate lapsesilmadega ametnikukaasa meenutas talle jälle üle paljude kaudsete assotsiatsioonide (LM) kodu ning vanemaid. ILU1930\ram0004

Kogu TEE skeemkujutluse lõpetuseks tuleb öelda, et TEE skeemkujutus kui prototüüpse kasutuse alus, näitab ära ka ühendused teiste perspektiivide-skeemkujutlustega (vt ka joonist 10). TEE skeemkujutus on loomulikult teel seotud stseeni teistest võimalikest vaatepunktidest tulenevate skeemkujutlustega sujuvate üleminekute kaudu, nii et kõiki kasutusi ei olegi alati võimalik päris üheselt paigutada. Nii on TEE skeemkujutluses orientiir-piiri kasutustes üleminekukoht VERTIKAALSEKS skeemkujutluseks (piir skaalal on omane VERTIKAALSE skeemkujutluse abstraktsetele kasutustele, vt ptk 6.5.2). TEE skeemkujutluse selline kasutus, kus orientiir on ala, võimaldab ülemineku KATMISE skeemkujutluseks, sest ka seal on orientiir ala. Liikumine üle (ruumi)pindala ühest äärest teise on mõistetav abstraktses valdkonnas kui algusest lõpuni liikumine.

6.4. KATMISE skeemkujutus

6.4.1. Ruumilised leksikaalsed kasutused

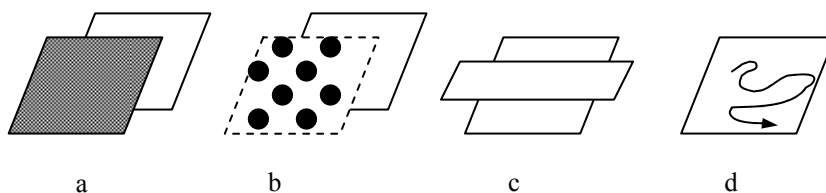
Selle asemel, et keskenduda trajektoori liikumisele ühest esile tõstmata punktist teise üle orientiiri, on KATMISE skeemkujutluses vaatluse all see teekonna osa, mis katab orientiiri (vt joonis 13). Ehk nagu ütleb B. Meex, analüüsid saksa sõna *über*, toimub KATMINE siis, kui trajektoor peidab orientiiri mõeldava vaatleja eest, kui see võtab talt (visuaalse või muu) juurdepääsu orientiirile (Meex 1997: 6–7), sama on leidnud ka mitmed teised autorid (Lakoff 1987, Dewell 1994). Dewelli järgi saab KATMISE skeem alguse vaatepunkti vahetusest ja tuleneb TEE skeemkujutlusest selle kaudu, et trajektoore võib olla korraga mitu ja nende liikumisteed ei pruugi enam olla ühesuunalised, vaid võivad kulgeda üle orientiiri mitmes suunas (joonisel meenutab see kummuli kaussi) (Dewell 1994: 361–362).

Joonis 13. üle KATMISE skeemkujutus.

Sõltuvalt sellest, millele KATMISE skeemkujutluses keskenduda, võib eristada (vt joonis 14):

- 1) täielikku KATMIST, mis omakorda jaguneb
1a) varjamiseks (joonis 14a) ja 1b) hõlmamiseks (joonis 14b);
- 2) osalist KATMIST (joonis 14c);
- 3) KATVAT TEED (joonis 14d).

Joonis 14. KATMISE skeemkujutluse võimalikud täpsustused

1) Kui trajektoor varjab orientiiri vaatleja eest täielikult, siis on tegemist täieliku KATMISEGA, täpsemalt varjamisega (joonis 14a). Trajektoor on enamasti orientiirist suurem ja sellega kokkupuutes, sünonüümiks on sõltuvalt sellest, kas tegemist on liikumisega või staatilise asetusega, *peale* või *peal* (näited 28a-b). Kuid täieliku KATMISE skeemkujutus võib anda ka nõ hõlmamise tähendusi. Sel juhul pole enam tegemist orientiiri peitmisega vaatleja eest, vaid trajektoori ja orientiiri mõõtmete kokkulangemisega. Üleminek varjamise ja hõlmamise vahel pole selge, vaid sujuv, näiteks lauses 28c võib käsitleda udu nii varjava kui hõlmavana. Hõlmava KATMISE *üle* kasutustes võib trajektoor olla nii aine (28d) kui asjad (28e-f). Viimase korral koosneb trajektoor paljudest üksikobjektidest, mille jaotumise piirkond langeb kokku (kattub) orientiiri-alaga (joonis 14b). Tegemist on taas loomuliku skeemkujutluse transformatsiooniga (asi↔aine), kus palju üksikobjekte on käsitletavad ühtse aina (Lakoff 1987: 428). TR ei pea olema hõlmava KATMISE korral alati isegi konkreetne entiteet, vaid võib olla ka protsess, tegevus (nt värisemine (28g), pesemine jm); või abstraktne entiteet (nt kuuldus, naer, hää (28h)). KATMIST kui mõõtmete kokkulangemist iseloomustab hästi näide 28i, kus viilu mõõtmed langevad kokku saia lõigatava külje mõõtmega.

(28)

- a. Tõmbas teki (TR) **üle** pea (LM). EKSS
- b. Tal oli kerge mantel (TR) **üle** suvekleidi (LM). EKSS
- c. Udu (TR) laskus **üle** linna (LM). EKSS
- d. Kui Malaga langemist oli oodata igal hetkel, laewa komandant lasi wangilaewa (LM) kallata **üle** petrooleumiga (TR) ja kawatses selle süüdata põlema. AJA1930\esma299
- e. Autod (TR) walgusid laiali **üle** linna (LM). AJA1930\esma264
- f. Väeosad (TR) asusid **üle** piirkonna (LM) hajutatult. EKSS
- g. Ta värises (TR) **üle** keha (LM). EKSS
- h. Tema hää (TR) kandus **üle** terve saali (LM). EKSS
- i. Suur, **üle** saia (LM) lõigatud viil (TR). EKSS

2) **Osalise** KATMISE korral liigub trajektoor (või on juba liikunud) orientiiri *peale*, jäädes seda vaid osaliselt varjama²¹ (näited 29a-b). Ka siin on tihti sünonüümiks *peale* või *peal* (mis võiks kinnitada nende kasutuste toetumist just KATMISE skeemile). Dewell on sellised näited koondanud lineaarse ulatusega trajektoori näidete alla, rõhutades, et trajektoor säilitab kaare kuju (*The rope is hanging over the limb, the clothesline is suspended over the yard; The police found him leaning over the body*) (Dewell 1994: 359). Pean eesti keele puhul kohaseks nende käsitlemist KATMISE näidete all, sest trajektoori poolt läbitav tee pole tähenduses esiplaanil.

²¹ *üle* kasutus võiks nende puhul olla põhjendatav just sellega, et trajektoor läbib (või staatiliste lausete puhul on eelnevalt läbinud) sihtkohta jõudmiseks tinglikult kaarekujulise teekonna.

(29)

- a. Tal on fotoaparaat (TR) rihmaga **üle** õla (LM). EKSS
- b. Astub, mantel (TR) **üle** käsivarre (LM). EKSS

Nn KATVA TEE kasutus on ühenduslülil TEE perspektiivi LM-ala kasutuse ja KATMISE perspektiivi vahel: trajektoor liigub üle orientiiri (juhusliku liikumisteega) seda kattes või hõlmates, kuid ei jää seda varjama (joonis 14d, näited 30a-d). TEE (takistuse) perspektiivist eristab KATVAT TEED see, et takistust ületades on tegemist liikumisega ühest punktist teise, KATMISE skeemkujutluse jaoks on aga trajektoori algus ja lõpp-punkt ebaolulised, trajektoor liigub orientiiri peal juhusliku või kõvera trajektooriga, tegemist võib olla ka mitme või korduva trajektooriga. Liikumistee võib lõppeda sealsamas, kus ta algas. Ka vaatamise puhul võib olla tegemist KATVA TEEGA (st KATVA TEE hulgast leiab fiktiivse liikumine näiteid) (30d).

Ka näide 30a on fiktiivse liikumise kasutus KATMISE skeemkujutluses (vrd *tee läheb ja põllud/vöödid käivad*).

(30)

- a. Põllud (TR) käisiwad nagu vöödid **üle** madala mäe (LM), mis waewalt weerand wersta Wõhma külast ida pool seisab. ILU1890\pro0010
- b. Eideke tõuseb kähku, kohendab musta siidräti nurki ja kaapab käega (TR) **üle** hallide juuksesalkude (LM) räti all. ILU1930\nov0015
- c. Laskis pliatsil (TR) **üle** paberi (LM) joosta.
- d. Ruttu laskis ta silmad (TR) **üle** lehe (LM) käia ja leidis - oh rõõmu! ILU1890\pro0030

6.4.2. Mitteruumilised leksikaalsed kasutused

Kui KATMISE skeemkujutluse ruumiliste näidete juures oli võimalik mõista katmist mitut moodi, siis ka abstraktne „katmine” võib olla mitmesugune. Nii näiteks kasutavad hõlmava KATMISE skeemkujutlust laused, kus mingit laadi trajektoor hõlmab orientiir-inimestegrupi (näited 31a-d). Seejuures on tähelepanдав, et sünonüümina on neis lausetes kasutatav *peale*, mis võiks kinnitada, et mõistetus on toimunud ruumilise KATMISE kaudu.

(31)

- a. Sõidurahad (TR) saadi **üle** hulga (LM) kokku. EKSS
- b. Küll me **üle** mitme (LM) midagi välja mõtleme. EKSS
- c. Õpilastel on **üle** kolme (LM) üks raamat (TR). EKSS
- d. «Kui tagasi tuleb, teeme talle **üle** kahe (LM) tuupi,» lubas Anneli. [L. Vaher.] EKSS

Ent KATMISE skeemkujutlust võib näha ka lausetes, kus toimub millegi “katmine” intellektuaalse või emotsionaalse tegevusega ja *üle* on postpositsioon. Seda laadi kasutuste taga võib näha mõistemetafoore TEEMAD ON MAA-ALAD, ARUT-

LEMINE ON MAASTIKUL LIIKUMINE MÖÖDA RADA, MÕTLEMINE ON LIIKUMINE²² või KOGNITIIVNE TEGEVUS ON LIIKUMINE TEEL (Boers 1996: 118–120). See tähendab, et mõtte, emotsiooni vm ainekse mõistetakse piirkonna või alana, mida mööda mõte või emotsioon liigub seda kattes või hõlmates. Võrreldav on see ruumiliselt KATVA TEE skeemiga (vt joonis 14d) või ka üle ala ühest äärest teise liikumisega. Näiteks lauses 32a on trajektooriks arutlemine (mõistatud kui tee) ja orientiiriks lavastus (ainevald, millel tee kulgeb). Intellektuaalse katmisega on tegemist ka näidetes 32b ja c, emotsionaalse katmise näited on 32d ja e. B. Meex leiab saksa *über* kohta, et emotsiooniga mingi valdkonna katmine on võrreldav ruumiliselt ainega katmisega, aine ulatub üle mingi piirkonna ja katab seda üleni (Meex 1997: 26). F. Boersi inglise keele näidete järgi on näidetes 32a-b tegemist pigem TEE skeemkujutlusega, millele toetuvad metafoorid LINGUISTIC ACTION IS MOTION OVER A PATH, COGNITIVE ACTION IS MOTION OVER A PATH, st esile tõuseb see, et sõnumeid antakse üle ühelt kõnelejalalt teisele (Boers 1996: 118).

(32)

- a. Julgen Hermaküla lavastuste (LM) **üle** arutleda (TR) ainult sellepärast, et need mind lakkamatult intrigeerivad ja huvitavad... AJA1990\ol1662
- b. Pikalt vaieldi (TR) selle (LM) **üle**, kas saadikugrupi pöördumine, mis linnahallis ette loeti, oli üldse õiguspärane. AJA1990\rh1485
- c. Uurimine (TR) mõrtsukatöö (LM) **üle** on kibedasti käsile võetud. AJA1890\epo0203
- d. Liia sadude (LM) **üle** kuulukse rahvast nurisewat (TR). AJA1890\epo0104
- e. Neile lastele oli imikueast alates kõik lubatud, nad tundsid selle (TR) **üle** suurt uhkust (LM). AJA1990\rh1417

6.4.3. Grammatiline kasutus. üle on afiksaaladverb

KATMISE skeemkujutluse näidetest võib näha välja arenemas üht *üle* grammatilist kasutust – korduva tegevuse väljendamine, iteratiivsus (nt *helistame üle*) (näited 33a-d). Adverbilisele abstraktsele kasutusele iseloomulikult orientiiri enam lauses eksplitsiitselt ei pea esinema (lauses 33d on selleks näiteks kas näidend, raamat, tekst vms) ja trajektooriks on tegevus, mida väljendab verb, mille juurde *üle* kuulub.

(33)

- a. Ta vaatas kodus õpitu (TR) enne tundi **üle**. üK12L7
- b. Ma pean jälle kõik (TR) **üle** seletama. üK2L8
- c. Õelge, et ta asja (TR) mõtleb rahulikult **üle** – see on parem talle kui ka teile endale. AJA1930\esma280
- d. Publik lihtsalt ei jõua järele – kui just pole värskest **üle** lugenud. AJA1990\ee1445

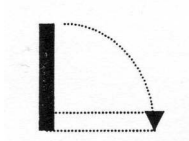
²² Conceptual Metaphor Home Page, <http://cogsci.berkeley.edu/metaphors/>; vt ka Meex 1997: 24.

Pean sellise kasutuse ülekande aluseks täpsemalt neid ruumilisi kasutusi, kus teist korda tegemisega füüsiliselt varjatakse esimese tegevuse tulemus (*üle värvima, üle kirjutama*, näide 34, vrd ruumiline *üle tahvli* (LM) *langes vari* (TR))

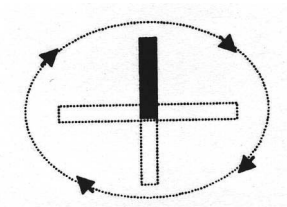
(34)

Miks tahvel (TR) **üle** on värvitud? ÕK20L9

Korduva tegevuse tähendusele inglise *over* kasutustes on erinevad autorid leidnud mitmesuguseid seletusi (Tyler, Evans 2001: 760–761; Tyler, Evans 2003: 104–105; Dewell 1994: 365; Lakoff 1987: 433–435), seostades iteratiivset kasutust peamiselt *over* refleksiivse kasutusega ruumi valdkonnas (*the fence fell over* 'aed kukkus ümber', vt joonised 15 ja 16). Kuid eesti keeles *üel* puudub refleksiivne kasutus.

Joonis 15. *over* refleksiivne tähendus Tyler ja Evans 2003: 104 järgi.

Joonis 16. *over* kordamise tähendus Tyler ja Evans 2003: 105 järgi.

Samas on tähelepanuväärne ka see, et eesti *üle* ja inglise *over* iteratiivse kasutuse kontekst ei kattu (inglise näited 35a-c, Tyler ja Evans 2003: 104–105).

(35)

- a. He played the same piano piece over.
- b. This keeps happening over and over.
- c. After the false start, they started the race over.

Tyler ja Evans märgivad, et kordamise tähendus (*repetition sense*) esinemine on piiratud teatud tüüpi protsessiverbidega, nimelt ei saa see esineda protsessidega, mida ei saa mõista mitu korda toimuvana ja/või vabatahtlikena (nt *surema, sööma, võitma*) (Tyler, Evans 2003: 5). Kuigi sama piirang kehtib kahtlemata ka eesti keeles, näib sellele lisaks iteratiivse kasutuse kontekst veelgi piiratum (ja seda mõlemas keeles, kuid kummaski erinevalt). Eesti keele näidete ühis-

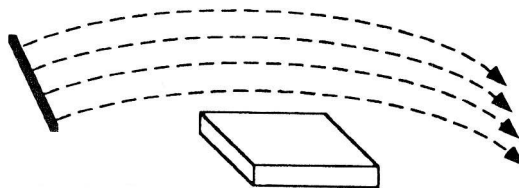
osaks on mentaalsele tegevusele viitav verb, mis inglise keele *over* iteratiivses kasutuses ei tuleks kõne alla. Samas eesti keele *üle* iteratiivse kasutusega ei sobi inglise keelele omased tegevustele ja tegevuse algusele viitavad verbid (vt näide 36).

(36)

* Alustame üle.

* Mängi see klaveripala üle.

Seepärast arvan, et eesti keele *üle* iteratiivne kasutus pärineb teistsugusest skeemkujutlusest kui inglise *over* korduva tegevuse kasutus. Oletan, et eesti keele korduva tegevuse kasutuse aluseks on KATMISE skeemkujutus ja joonise-na võiks illustreerida seda pigem Dewelli joonis *over* katmise kasutuse tekke kohta, kus mitu teed korraga võib üle orientiiri minna (joonis 17).

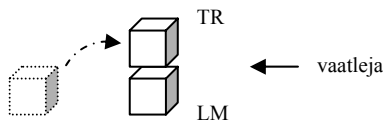

Joonis 17. *over* „serva” tähendus, mis on seotud katmise tähendusega (Dewell 1994: 362–363).

6.5. VERTIKAALNE skeemkujutus

6.5.1. Ruumiline leksikaalne kasutus

VERTIKAALSE skeemkujutluse *üle* kasutuse sünonüümiks ruumi valdkonnas on „kõrgemal kui, millegi kohal, millegi kohale”.

Joonis 18. *üle* VERTIKAALNE skeemkujutus.

VERTIKAALSEL skeemkujutlusel on tähelepanu keskmes trajektoori paiknemine orientiirist kõrgemal (vt joonis 18). Tyler ja Evans peavad VERTIKAALSET skeemi *over*-i keskseks tähenduseks ehk protostseeniks: trajektoor kas on staatiliselt orientiirist kõrgemal, ent selle mõjuulatuses, või saabub sinna (Tyler, Evans 2001: 735–736). VERTIKAALSUS sisaldub tõepoolest implitsiitselt nii TEE kui KATMISE skeemis. Ometi pean vajalikuks eesti *üle* jaoks neid kolme skeemkujutlust võrdselt eristada, sest VERTIKAALSUS üksi ei seleta piisavalt *üle* kõige tavalisemaid ruumilisi kasutusi, kus toimub liikumine ühest punktist teise. Puhast ruumilist VERTIKAALSUSE skeemi esineb eesti keele *üle* puhul pigem vana-nenud või ilukirjanduslikus keeles (nt 37a). Nagu öeldud, on sünonüümiks siin postpositsioonid *kohal* ja *kohale*. Näited võib jaotada selle järgi, kas trajektoor on juba orientiiri kohal (staatiliselt, nt 37a-b) või liigub sinna (dünaamiliselt, 37d-e). VERTIKAALSE perspektiivi seos TEE piiri kasutusega, kus orientiir on piir või piiripunkt, millest kõrgemal TR paikneb, ilmneb näidetest 37f-g.

(37)

- a. Õnetu (TR) rippus umbes paar jalga *üle* põranda (LM); suuremad riided olivad ta seljast ära võetud; kuub, west ja särk olivad eest lahti, nõnda et kohe kahte haawa võis näha, mis kadunu rinna all olivad. AJA1890\epo0403
- b. Tal olid valkjad kulmupuhmad (TR) *üle* prillide (LM) ning pea nii kuklas nagu tunnis-taks ta võõrast mustendavate ninaaukudega, mitte silmadega, mis olidki paksus näos pigem suletud kui avali. ILU1930\lmg0009
- c. Vikerkaar (TR) paistis *üle* maja katuse (LM). ÕK9L5
- d. Lugeja (TR) kummardus raamatu (LM) *üle*. EKSS
- e. “Ennäh, kuu (TR) on juba *üle* meie eluhoone (LM) tõusnud!” hüüdis Iluroosa ... ILU1890\pro0023
- f. Maa (TR) tõuseb siin kuni 300 m *üle* merepinna (LM). EKSS
- g. Rentslites oli vesi (TR) *üle* labajala (LM). ILU1990\ilu0002

6.5.2. Mitteruumiline leksikaalne kasutus

VERTIKAALSE skeemkujutluse puhul on *üle* kasutuses esil see, et trajektoor asub orientiirist kõrgemal (selle kohal) või liigub (tõuseb) sinna. Sellisele VERTIKAALSELE skeemkujutlusele on *üle* abstraktsete kasutuste korral liitunud vertikaalsusega seotud mõistemetafoorid ROHKEM ON ÜLAL ja HEA ON ÜLAL (Lakoff, Johnson 1980: 14–19). Vertikaalsest skeemkujutlusest saadud *üle* kasutusi võib kokkuvõtvalt nimetada ka skaala-tähenduseks²³. Skaalal võivad paikneda mitmesugused omadused – temperatuur, väärtuslikkus, hulk – vasta-valt eelmainitud metafooridele nii, et rohkem ja parem on skaalal kõrgemal. Orientiiriks on mingi punkt skaalal, millest kõrgemal trajektoori nähakse paik-nevat oma omadustelt. Vastavalt sellele, kumma metafooriga tegemist on, võib VERTIKAALSE skeemkujutluse kasutusi nimetada kas kvantitatiivseks ületami-seks (rohkem on üleval, näited 38a-d) või kvalitatiivseks ületamiseks (hea on

²³ Skaala-tähendus on ka nt eesti keele väliskohakäänetel (vt Vainik 1995: 122–124).

üleval, näited 38e-i). Kvantitatiivse ületamise puhul võib skeem olla kas staatile (38a-b) või dünaamiline (38c-d). Kvalitatiivse ületamise korral on orientiiriga määratletud skaala olemus, millel kõige kõrgemal asub trajektoor (nt 38e – armastatavate asjade skaalal on kapsas kõige kõrgemal) või näitab orientiir mingit punkti sellel skaalal, kus trajektoor on vastavalt ülalpool (nt 38f – tennisemänguskaalal on *tema* kõrgemal kui *mina*). Näites 38i on orientiiriks alevi tase, mille hulgas kõige kõrgemal väidetakse trajektoor-maja oma kvalitatiivsetelt omadustelt asuvat.

(38)

- a. Töötuid (TR) **üle** tuhande (LM), wabu töökohti 1245. AJA1930\paew1006
- b. Hea talweilm ja korralik lumetee on aidanud juba **üle** poole (LM) riigi metsawedudest (TR) läbi wiia. AJA1930\esma238
- c. Seepärast üksteisega wastamisi seiswad wäeüksused ei tõuse kuski **üle** 100000 (LM) mehe (TR). AJA1939\esma300
- d. Nii varasel aastaajal jõuab taoline soojus (õhutemperatuur (TR) tõusis üle 25 kraadi (LM)) siinsetele laiustele ainult väga tugevas lõunavoolus. Emil Tode „Raadio”
- e. Armastab **üle** kõige (LM) kapsast.
- f. Ta (TR) on tennisemängus minust (LM) **üle**.
- g. Õppimises oli ta (TR) **üle** keskmise (LM).
- h. **Üle** küla (LM) kõige ilusam tüdruk (TR). EKSS
- i. Tal on maja (TR) **üle** alevi (LM).

Ka Tiina Salmi seletab nt lauset *Meidän tulee rakastaa Jumalaa yli kaiken* vertikaalse metafoori kaudu, täpsemalt metafoori PAREM ON ÜLEVAL viimistlusega nii, et trajektoor on imperfektiivne protsess, orientiiriks on kõik need asjad, millest armastusvääresemaks Jumal asetatakse. Armastamine kujutletakse kvantitatiivseks ja viidatakse intensiivsusestmele, millest ülalpool asub jumala armastamine ja allapoole jääb kõige muu armastamine (Salmi 1994: 184–185).

Abstraktses valdkonnas leidub kasutusi, milles võime rääkida trajektooriga kui orientiirile mõju avaldajast, selle kontrollijast. Nende puhul võib rääkida nii VERTIKAALSEST kui ka KATMISE perspektiivist. B. Meex on leidnud sõna *über* tähendusi uurides, et katta saab ka kontrollimisega, üleolekuga (Meex 1997: 26–28). See tähendab, et KATMISE ja VERTIKAALSE skeemkujutluse kombineerudes on tegemist KATMISE kui mõjuavaldusega (VERTIKAALSE skeemkujutlusega kaasneb KONTROLL ON ÜLAL metafoor, millele liitub metafoor TEEMAD ON MAA-ALAD). Tavaliste abstraktse KATMISE näidete puhul puudub trajektoori tugev mõju orientiirile, neis ei ole vertikaalset skaalat rõhutatud. Samas abstraktsetest VERTIKAALSE skeemkujutluse näidetest eristab neid kogu orientiiri katmine ja mõjutamine, st totaalne hõlmamine, mitte üksnes skalaarne kõrgemal paiknemine. Lause 39a võiks olla KATMISE skeemkujutluse näide, ent sisaldab endas kontrolli, paremust, mis tekib VERTIKAALSE skeemkujutluse mõjul (vrd näide 23e). 39b võiks olla VERTIKAALSE skeemkujutluse näide, ent sisaldab kontrolli, hõlmamist, üks võistkond on teisest skaalal parem **ja** laotab võidu üle allajäänud meeskonna (vrd näide 38f). Nii pole võimalik üheselt öelda, kumma skeemkujutluse mõjul need kasutused on tekkinud.

(39)

a. Oled sa naese wõtnud, siis pead sa naese (LM) **üle** wõimust (TR) saama!
ILU1890\pro0014

b. Selleks osutus Kiievi "Dünamo" esindus, kes koduväljakul saavutas 65:58 võidu (TR)
Itaalia klubi "Troglyose" korvpallurite (LM) **üle**. AJA1990\rh1474

Tiina Salmi on enamikku selletaolisi soome keele näiteid selgitanud vertikaalsuse kaudu, metafooridega KONTROLL ON ÜLEVAL-KONTROLLIMATUS ALL ja PAREM ÜLEVAL, HALVEM ALL (Lakoff, Johnson 1980: 15–17), näiteks laused *yli muun kansan kohoava voimakas persoonallisuus* või *Ihmiselle annettiin valta luomakunnan yli* (Salmi 1994: 184–186).

Mitut moodi seletatavaid kasutusi on veel. Nii TEE kui ka VERTIKAALSE skeemkujutluse mõjusid võib leida näidetes, milles piir ületatakse emotsioonidega (*viha keeb üle, rõõm keeb üle*). Tiina Salmi seletab abstraktse valdkonna „üle piiri” kasutusi metafoori TUNTEET OVAT AINETTA kaudu, näited *Riemu rehmasteli yli reunojensa*; ja *tunteet rynnistivät yli sulkujensa*. „Abstraktiset riemu ja tunteet esitetään siis aineena, ja niillä ajatellaan olevan vertikaaliset reunat; ne muodostavat oman säilinsä. Muuttujana on rata, joka kulkee kiintopisteen reunojen yli: aineen määrä kasvaa säiliössä, kunnes se saavuttaa maksimumikorkeutensa ja ylitettyään tämän rajan pursuaa reunojensa yli (Lakoff, Johnson 1980, MORE IS UP, LESS IS DOWN)” (Salmi 1994: 183). Metafoor ROHKEM ON ÜLEVAL on nende näidete seletamisel tõepoolest asjakohane. Samas on TEE skeemkujutlusega seotud piiri ületamine (nt ruumiline *jõgi tõuseb üle kallaste* ja nii ruumiline kui ka abstraktne *läksime üle piiri*). Sellised näited kinnitavadki, et ühe stseeni eri perspektiivid/skeemkujutlused on omavahel tihedasti seotud, üleminekud pole selgepiirilised, mõnes kasutuses avalduvad mitme skeemkujutluse sarnased omadused.

VERTIKAALSE skeemkujutluse ja KATMISE skeemkujutluse ühised omadused avalduvad kasutustes, kus KATMINE toimub auditiivses valdkonnas, nagu näidetes 40a ja b – trajektooriks olev hääli varjab/katab teised, orientiir-hääled, on auditiivses valdkonnas esiplaanil, varjab orientiir hääled.

(40)

a. Isa hääli (TR) kostab ikka **üle** teiste (LM). EKSS

b. Tema hääli (TR) kõlas **üle** koori (LM). EKSS

Kuid neid kasutusi võib siduda ka VERTIKAALSE skeemkujutlusega ja metafooriga ROHKEM ON ÜLAL --> ROHKEM HÄÄLT/ VALJEM ON ÜLAL. Nii on teinud T. Salmi, kes seletab näidet *Laurin ääni kohosi kirkossa yli muiden* nii, et hääle kõvaduse mõõt on konstrueeritud vertikaalseks (Salmi 1994: 184–186).

6.6. sõna üle kasutus aja valdkonnas

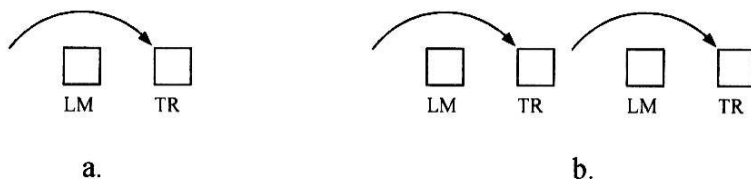
üle-analüüsi lõpuks kirjeldan kasutusi, kus orientiir viitab entiteedile aja valdkonnas ja trajektoor on tegevus. Aja-valdkonna *üle*-lauseid esines korpuses võrreldes ruumi ja abstraktse tähendusega oluliselt vähem. Samas pole tegemist *üle* haruldaste ega vananenud kasutustega. Erinevalt abstraktsest valdkonnast, kus *üle* tähendusi on tekkinud kõikide skeemkujutluste toel, on tähenduslaiendus aja valdkonda toimunud eelõige TEE skeemkujutluse abil.

6.6.1. TEE skeemkujutlus aja valdkonnas

TEE skeemkujutlusega seostudes võib aja valdkonnas orientiir olla takistus. TEE (takistuse) skeemkujutlus on seotud ajamaastiku metafooriga, mille järgi vaatleja liigub ajamaastikul tuleviku poole ja ületab ajalisi takistusi, jättes mineviku seljataha (vt ruumimetafooridest eesti keele ajaväljendites Veismann 2001 ja 2000). Lisaks toetub selline ajatähendus ka metafoorile ELU ON TEEKOND, mille järgi elu on ajas liikumine, see tähendab teekond, mille vältel ületatakse ajalisi takistusi. Ajaline takistus võib olla mõõdetav (pikk, 41a) või loendatav (tükk, hulk, mitu – 41b-d). Oluline on see, et vaatleja (situatsiooni kirjeldaja) perspektiivist on tulnud või tuleb kirjeldatava sündmuseni (trajektoorini) jõudmiseks ületada ajaline takistus (orientiir) (vt joonis 19a). Selles mõttes võib täpsemalt näha nende kasutuste taustaks TEE skeemkujutluse sellist ruumilist kasutust, kus orientiir oli siht (näited 23 a-c).

(41)

- a. Üle pika aja aja (LM) tundsin (TR) end vabana. EKSS
- b. Üle tüki aja (LM) oli jälle vaheldust (TR). EKSS
- c. Üle mitme aasta (LM) kuulsin (TR) taas emakeelt. EKSS
- d. Päeval sadas (TR), kuigi tagasihoidlikult, üle hulga aja (LM) jälle lund, mis teeb inimeste meeled rõõmsamaks. AJA1930\paew1005

Joonis 19. TEE skeemkujutlus aja valdkonnas.

Takistus võib olla ka ajaühik, mille järelt mingi tegevus kordub. Sel juhul liigub vaatleja üle mingi ajaüksuse (LM) ilma mainitud tegevust sooritamata, et siis järgneva ajaüksuse jooksul seda teha (TR) (42a-b, joonis 19b).

(42)

- a. Möödunud nädalal käisin **üle** õhtu (LM) kinos. TR -- kinoskäimine
- b. Et sõnniku sissekännil ja ka looduslike protsesside käigus osa huumust kaob, tuleks **üle** aasta (LM) kasvatada (TR) mõnda haljasväetist, näiteks mesikat, mis küntakse sisse. AJA1990\rh1411

6.6.2. VERTIKAALNE skeemkujutus aja valdkonnas

VERTIKAALNE skeemkujutus on aja valdkonna puhul tekitanud skaala-tähenduse (nagu ka abstraktses valdkonnas) (näited 43a-c). See tähendab, et kui rohkem on ülal, siis ka kauem on ülal, ajaliselt rohkem on ülal). Orientiir viitab piirile ajas. Neid näiteid on korpuse põhjal *üle* ajalausetest kõige enam.

(43)

- a. Kell (TR) ju **üle** kaks (LM)! ILU1890\pro0028
- b. Ta oli alles habemetu poisike, kui ta sattus esmaselt kokku selle pikatoimelise mehega, töötas (TR) viimasega **üle** kolme aasta (LM) ühes ning samas töökojas, oli sagedasti otse lämbumas naerust, kui lõbusa iseloomuga saarlane hakkas sõnahaaval pajatama oma veidraid seiklusi. ILU1930\lmg0001
- c. Mu tee tööle muutus pikemaks, päevast poolteist tundi, oh, kindlasti **üle** kahe tunni (LM) kulub transpordile (TR). ILU1990\ilu0002

6.6.3. KATMISE skeemkujutus aja valdkonnas

Aja valdkonnaga seostub KATMISE skeemkujutus eesti keele *üle* puhul harva, kuid korpusest leitud näite alusel otsustades on see siiski võimalik. Selle järgi trajektoor (sündmus, tegevus) hõlmab ajalist orientiiri (sünonüümiks on *jooksul, vältel, ajal*, vrd samapaiksusega ruumilise katmise näidetes) (näide 44a). Näide 44b on hoopis omapärane KATMISE skeemkujutluse kasutus aja valdkonnas, selles on aeg trajektoor, mis katab, hõlmab lause „ta”-tegelast.

(44)

- a. Vist kippus (TR) vana argus **üle** öö (LM) paljude kallale, sest kui Sepa Ants teisel hommikul minekut tegi, seltsis tema juurde ainult seitse peremeest. E. Vilde. EKSS
- b. Et kõiki sääraseid süüdistavalt-moraalitsevaid mõtteid laiali viia, hakkas ta endalt küsima, kui kaugel võiks praegu aeg olla: kas päev on algamas või lõppemas, milline osa nädalast (TR) venitub temast (LM) **üle** – esimene või viimane (ILU1930\ram0004).

6.7. Kokkuvõte sõna *üle* semantikast

Lõpetuseks võib ütelda, et eesti keele *üle* tähendused on üsna hõlpsasti kirjeldatavad kolme relatsioonilise skeemkujutluse abil, mis tulenevad kolmest perspektiivist ühele samale stseenile. Nendeks perspektiivideks/skeemkujutlusteks on TEE, KATMINE ja VERTIKAALSUS. Ühe kasutuse aluseks võib olla mitu skeem-

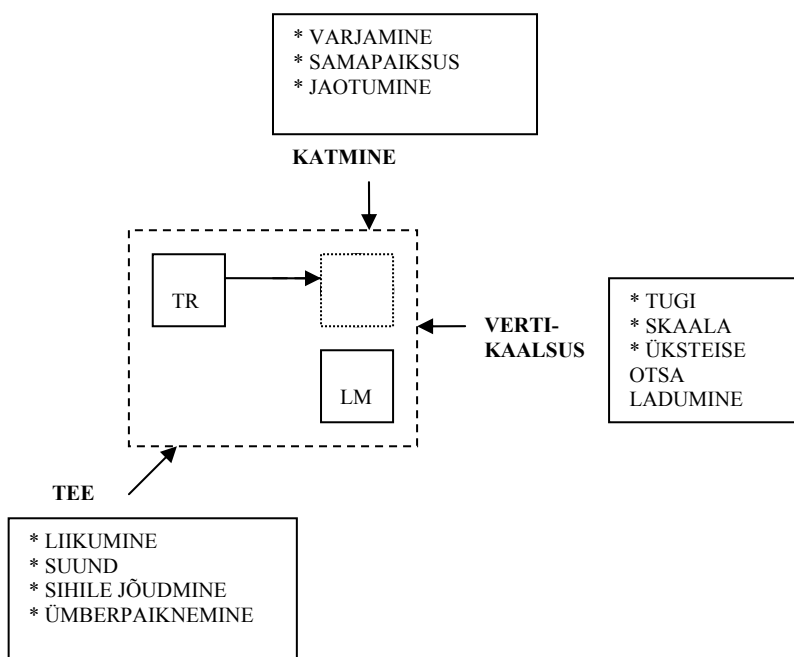
kujutlust korraga, lisaks on tähenduste kujunemisel oma osa ka mõistemetafooridel.

Kõige tüüpilisemalt seostub eesti *üle*ga TEE-takistuse skeemkujutlus, kus keegi või miski (trajektoor) liigub ühest punktist teise nii, et orientiir jääb tema teele kas vertikaalse või horisontaalse ulatusega takistusena (*Poiss ronis üle tara. Tüdruk ujus üle järve.*). TEE skeemkujutlus on abstraktses valdkonnas andnud näiteks mitmesuguseid väljendeid, kus mingi entiteet liigub ühelt valdajalt teisele (*Raha tuleb kolme päeva jooksul üle kanda*). Aja tähenduses liitub TEE skeemkujutlusega ajamaastiku metafoor, kus vaatleja liigub ajas justkui ruumis ja ületab ajalisi takistusi (*Üle pika aja sain teatrisse*). KATMISE skeemkujutluses katab või hõlmab trajektoor orientiiri (ruumiliselt nt *Laotas lina üle laua*). Abstraktse KATMISE puhul kuulub hõlmav trajektoor (tegevus, protsess) kas emotsionaalsesse või intellektuaalsesse valdkonda (*naerab minu üle, mõtlen probleemi üle*). VERTIKAALSES skeemkujutluses on esile toodud trajektoori paiknemine orientiirist kõrgemal (ruumiliselt: *Lipud lehvivad üle inimeste peade*). Abstraktse ja aja valdkonna korral liituvad VERTIKAALSELE skeemkujutlusele orientatsiooni-metafoorid, mille järgi ülal paikneb suurem, parem, rohkem jne (*sissetulek on üle keskmise; ootas üle tunni*).

7. SÕNA *peale* SEMANTIKA²⁴

7.1. Skeemkujutuslik mudel. Kolm vaadet ühele stseenile

Joonis 20 kujutab skeemkujutuslikku mudelit sõna *peale* tähenduste käsitlemiseks. Nii nagu sõna *üle* juures märgib ka siin punktiirjoon stseeni, mis kujutab entiteetide üldist asetust (skeemkujutluste konfiguratsioonilisi omadusi). Nooled näitavad kolme vaatepunkti stseenile, mis avavad kolm (konfiguratsioonilist) skeemkujutlust: TEE, KATMINE ja VERTIKAALSUS. Kastides vastavate konfiguratsiooniliste skeemkujutluste juures on kirjas peamised funktsioonilistel omadustel põhinevad skeemkujutlused, mis aktiveeruvad vastavate vaatepunktidega seoses.

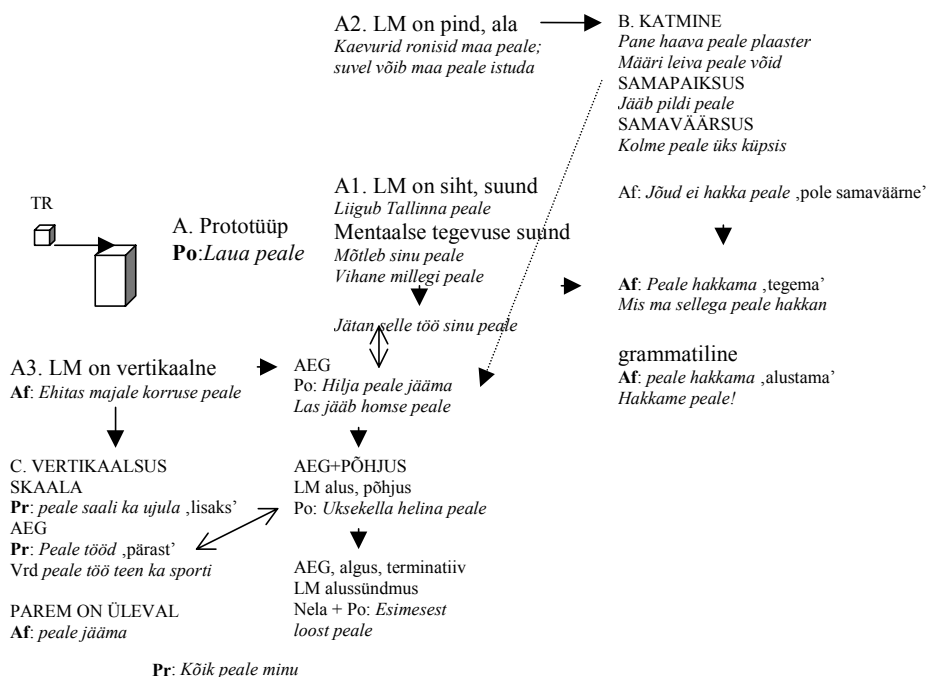
Joonis 20. Sõna *peale* semantika skeemkujutuslik mudel.

²⁴ Peatüki aluseks on artiklid Veismann 2006a, 2006b ja artikli „The polysemy of *peale* ‘on, onto’ in Estonian” käsikiri (Veismann ilmumas).

7.2. Prototüübist lähtuv tähendusvõrgustik

Joonis 21 kujutab *peale* tähendusvõrgustikku prototüübist lähtuvalt. *peale* prototüüpne kasutus sisaldab endas viiteid kõikidele TEE skeemkujutluse kasutustele (A1, A2, A3), nende peamisi omadusi. *laud* on lauses *pane raamat laua peale* nii vertikaalne objekt (tal on jalad ja ta toetab raamatut) kui ka ala (lauaplaat) kui ka suund, kuhu raamat liigub. Spontaanse produktsiooni katses esines fraasi „laua peale” silmatorkavalt palju, lisaks „lauale” esinesid ka mitmesugused teised mööbliesemed (kapp, riul, pliit, voodi, diivan, tool), millele esemeid saab asetada. Kokku 31 üliõpilase moodustatud 284st arvesseläinud lausest oli selliseid kasutusi 49 (16–17%).

Nii nagu *üle* puhul, on ka *peale* eri skeemkujutlused seostatavad prototüüpse ruumilise kasutusega selle kaudu, kuidas prototüübsest stseenist saab orientiiri kuju modifitseerides vähemprototüüpseid ruumilisi kasutusi, mis omakorda on seotud stseeni teiste skeemkujutlustega. KATMISE skeemkujutlus on seotud TEE skeemkujutluse sellise kasutusega, kus orientiir on pind või (maa)ala, VERTIKAALNE skeemkujutlus toob esile orientiiri vertikaalse mõõtme (mis KATMISE perspektiivist vaadates puudub või pole oluline).

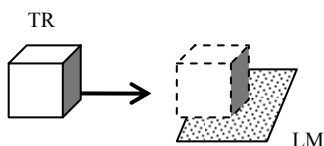

Joonis 21. *peale* tähendusvõrgustik prototüübi järgi

7.3. TEE skeemkujutlus

7.3.1. Ruumilised leksikaalsed kasutused

Kõige üldisemalt võib öelda, et TEE skeemkujutlust saab iseloomustada kui trajektoori ja orientiiri vahelist suunatud liikumist (vt joonis 22). Liikumine võib tähendada nii ümberpaiknemist kui ka lihtsalt suunda.

Joonis 22. *peale* TEE skeemkujutlus.

TEE skeemkujutlusest tulenevates *peale* kasutustes võib orientiir realiseeruda kui pind või suund. Kui orientiir on pind (täpsemalt kolmemõõtmeline objekt, mille pealispind on orientiiri aktiivtsoon), siis trajektoor liigub selle pealispinnale ja asetub sinna, st trajektoor ja orientiir on lõpptulemuseks kontaktis. Ehkki tavapäraselt toimub liikumine pealispinna poole kas horisontaalsuunaliselt või ei ole suund täpsustatud (näidet 45a võib mõlemat moodi mõista), siis teatud juhtumitel on võimalik ka trajektoori ja orientiiri kontakti jõudmine vertikaalsuunalise liikumise järel, see tähendab, et trajektoor kas laskub või tõuseb orientiiri pinnale (vastavalt näited 45b ja c).

(45)

- a. „Maaroos pidanuks sõlmima lepingu, tooma selle (TR) mulle laua (LM) **peale** ja ma oleks selle toimetanud fondi ja asi oleks okay,” teab Padjus. AJA1990\pp0058
- b. Enne jüripäeva ei tohi maa (LM) **peale** istuda, maa on siis alles hingamata ja võib haigusi tuua. AJA1990\pp0069
- c. Maa (LM) **peale** jõudes pildistati tundmatuseeni muutunud kaevurivarustusega kaaslasti, istuti ja puhati, vastu hilisõhtut asutati tagasi Bochumisse. AJA1990\pp0080

Sama stseeni on võimalik vaadelda kaugemalt, suuremalt distantisilt, see tähendab nihutada vaatepunkti. Sel juhul saab orientiirist koht (suund), kas kolmemõõtmeline või 0-mõõtmeline, pind ja kontakt kaotavad tähtsuse. Stseeni ainult suundumiskohana vaadeldes kaob ka kohalejõudmise implikatsioon (näited 46c).

(46)

- a. Oma kollase värviga kutsub ta ristõielisi ründavaid kärkseid, maakirpe, liblikaid (TR) enda (LM) **peale** ja kahjurid jätavad aedvilja kahjustamata. AJA1990\ml0098
- b. 14. juunil Leedu, 15. algas baasidest vägede (TR) marss Tallinna (LM) **peale** ja konsentreeriti uusi jõudusid Eesti - Nõukogude Liidu piirile, 16. juunil esitati ultimaatum. AJA1990\ed0007 ML
- c. Ärge näidake inimese (LM) **peale** näpuga. AJAE1990\stak0351

7.3.2. Mitteruumilised leksikaalsed kasutused

Abstraktsetes valdkondades motiveerib TEE skeemkujutus neid kasutusi, kus on jutt mõtete (näide 47a), emotsioonide (nagu viha näites 47c), kaebamiste (näide 47b) jms suunast:

(47)

- a. Vangide rehabilitatsioonikeskuse sotsiaaltöötaja Riina Tuulmetsa arvates jääb nende töö poolikuks, sest keegi ei ole mõelnud (TR) selle (LM) **peale**, mis saab siis, kui eksvang keskusest suurde ellu läheb. AJA1990\pp0061
- b. Mõned sisseastujad – või nende vanemad – on tema (LM) **peale** dekanaadis kaebamas (TR) käinud: kas nii siis tohib? kas on õigust nende pojukeste käest nõuda, mida koolis õpitud pole? kas pole see kuidagi kahtlane, riigivastase maiguga jutt, mida ta neile seal räägib? ILU1990\ilu0283
- c. Siis sattusin sinna, aga seal käis jutt, niipalju kui ma aru sain, sellest, et Eestimaa eestlased on vähe nagu vihased (TR) nende (LM) **peale**, kes välismaale olid plaganud, et need said jõukaks, eestlased, kes Eestisse jäid, aga kannatasid. AJA1990\ml0145

Jõud, liikumine ja suund allikvaldkonnana ja emotsioonid, mõtted, sündmused ja tegevused sihtvaldkonnana on Zoltan Kövecsi järgi väga tüüpilised mõiste-metafoorile (Kövecses 2002: 25). F. Boers on oma töös inglise keele prepositioonidest maininud tähendusülekande metafoore nagu Activity is Motion along the Path (TEGEVUS ON LIIKUMINE TEEL), Cognitive Action is a Path (KOGNITIIVNE TEGEVUS ON TEE), Linguistic Action is a Path (KEELELINE TEGEVUS ON TEE), ja Thought is a Path (MÕTE ON TEE) (Boers 1996: 24–25, 166). TEE skeemkujutluse kasutamisest abstraktses valdkonnas metafoorse ülekande teel rääkides toob Boers välja, et *over* ja *up* on tüüpilised dünaamilised üksused ja sobivad seepärast sellesse skeemi. *Over* kodeerib abstraktse tee ületamist ja *up* kodeerib sellel teel sihile jõudmist (Boers 1996: 166). Boersi näidete hulgas on metafoor Cognitive action is a path (nt *Think it over*, *Harry ja I can follow your line of reasoning up to a certain point*) (Boers 1996: 166).

Olaf Jäkel (1995) on vaadelnud abstraktse valdkonna (mentaalne tegevus) ja konkreetse valdkonna (füüsiline tahkete objektide manipuleerimine) vahelist ülekannet. Seoses vaimu kui masin metafooriga (või “mentaalne tegevus on käsitlemine”) mainib ta, et vaimu tööriista rakendamine töösse eeldab tähelepanu metafoorset mõistestamist: “intellektuaalne keskendumine on vaimu tööriista pööramine objekti suunda” (Jäkel 1995: 206). Näites 47a ei mõisteta mitte ainult mentaalse tegevuse algust, vaid kogu mõtlemise sündmust suundumise

kaudu. Dirven (1995: 102–104) arutleb inglise keele põhjustamise prepositsioonide üle ja kirjeldab võimalust mõista põhjust kui sihti (nagu fraasides *mad at*, *angry at*). Ta esitab kaks gruppi väljendeid, mis näitavad entiteete kui psühholoogilise reaktsiooni siht-põhjust: (i) sündmused või entiteedid kui füüsilise reaktsiooni siht põhjust; ja (ii) sündmused või entiteedid kui psühholoogilise reaktsiooni siht põhjust (Dirven 1995: 103).

Järgnevates näidetes (48a-b) väljendab verb liikumist, kuid sisuliselt liikumisega tegemist pole, tegemist on mõttelise siirdumisega ühest olekust teise. Selliste kasutuste aluseks pean samuti metafoori TEGEVUS ON LIIKUMINE TEEL (Boers 1997: 24–25):

(48)

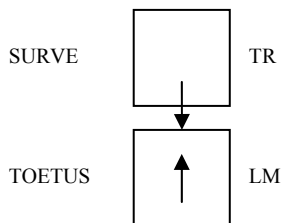
a. Mina ei oleks nii lihtsa ja samas nii dramaatilise lahenduse (LM) **peale** tulnud. Emil Tode “Raadio”

b. Saad aru, ütlesid sa - selles kohvikumelus olid juba tolle juristiga sina (LM) **peale** läinud - , ma tahaksin teada, miks Vilma 1980-ndate aastate alguses, siis, kui tal suur pension oli juba välja teenitud ning rahaprobleem ei tohtinuks olla põhjuseks, hakkas äkki vangivalvuriks. Ene Mihkelson ”Ahasveeruse uni”

7.4. VERTIKAALNE skeemkujutus

7.4.1. Ruumilised leksikaalsed kasutused

VERTIKAALSE skeemkujutluse järgi on oluline see, et trajektoor asub kõrgemal kui orientiir, kas orientiiri kohal või peal (vt joonis 23). VERTIKAALSEST vaatepunktist tuleb *peale* puhul esile ka see, et orientiir toetab trajektoori, vertikaalses skeemkujutluses on oluline osa orientiiri toetuse funktsioonil. Võib öelda, et VERTIKAALNE skeemkujutus toob kaasa TOETUSE (SUPPORT) skeemkujutluse, mis põhineb meie kogemusel, et kui me objekte üksteise otsa asetame, siis alumine toetab pealmist ja pealmine avaldab mõju alumisele, rõhub seda.

Joonis 23. *peale* VERTIKAALNE skeemkujutus

Vertikaalse skeemkujutluse tunnus on, et objekte lisatakse just vertikaalselt, seda skeemkujutlust ei saa “keerata” (vrd *kärbes jookseb üle lae* näidet, kus tra-

jektoor (kärbes) ei pea olema objektiivselt kõrgemal kui orientiir (lagi)). Lii-
kumine ja suund ei ole VERTIKAALSE skeemkujutluse juures olulised. Näited
49a-c illustreerivad VERTIKAALSET skeemkujutlust ruumi valdkonnas.

(49)

- a. Hälli alumine osa oli nagu hällid ikka, kuid meie hällile (LM) oli **peale** tehtud kõrgen-
dus (TR), et laps püsti tõustes üle ääre ei kukuks. AJA1990\pp0079
- b. Viimane teelõik kulges karniisil, kuid see oli täiesti ohutu, sest langevate kivide kar-
tusel oli sellele osale teest (LM) varikatus (TR) **peale** ehitatud. ILU1990 (Rein Põder)

7.4.2. Mitteruumilised leksikaalsed kasutused

Abstraktses valdkonnas on VERTIKAALNE skeemkujutus tihti seotud mõiste-
metafooriga ROHKEM ON ÜLEVAL (MORE IS UP, Lakoff and Johnson 1980: 14–
21), omandades seega tähenduse 'lisaks, veel' (50a-b). *üle* semantika juures nä-
gime, kuidas tekkinud skaalal võivad paikneda mitmesugused omadused – tem-
peratuur, väärtuslikkus, hulk – nii, et rohkem on skaalal kõrgemal. Orientiiriks
on mingi punkt skaalal, millest kõrgemal trajektoori nähakse paiknevat oma
omadustelt. *Peale* keskne stseen annab veid teistsuguse kujutluse, VERTIKAALSE
skeemkujutluse järgi on orientiir alus, millele midagi lisatakse (sellele osutab
trajektoor).

VERTIKAALSE skeemkujutluse mitteruumiline leksikaalne kasutus on eesti
kirjakeele korpuse järgi sõna *peale* kõige sagedasem kasutus (108 juhtumit
266st näitest, st 29,5%). Samal ajal on VERTIKAALSE skeemkujutluse ruumi-
valdkonna kasutused suhte-liselt harvad.

(50)

- a. Niisiis igavene teema: inimesel on **peale** leiva (LM) vaja veel midagi (TR)!
AJA1990\rh1407
- b. Alustati ka spordikompleksi rajamist, kuhu **peale** spordisaali (LM) ja vajalike kõrval-
ruumide tuleb ka ujula (TR). AJAE1980\stat0499

VERTIKAALSE skeemkujutluse juurde kuulub ka metafoor HEA (PAREM) ON
ÜLEVAL. Selle kaudu on seletatavad näited, kus *parem/tugevam jääb peale*
'võidab' (näited 51a-b). HEA ON ÜLEVAL metafoori põhjal saab moodustada ka
metafoori TUGEVAM ON ÜLEVAL, mis sobib seletama näidet 51b.

(51)

- a. Koosolekul jäi **peale** seisukoht (TR), et rühm ei tegutse ilmtingimata opositsioonina.
AJAE1980\tat0763
- b. Kuuba (TR) jäi **peale** 71:68. AJA1990\ol0391

Eri vaatepunktide skeemkujutlused on ühe terviku aspektid ja töötavad koos,
seepärast ei saa alati täie veendumusega öelda, milline skeemkujutus mõne ka-
sutuse taga on. Kuid see ei tähenda, nagu me ei saaks neid kasutusi seostada

ühegi perspektiiviga, vastupidi, perspektiivide geomeetrilised, konfiguratsioonilised ja funktsionaalsed omadused on seotud ühe ja sama stseeni kaudu, mida nad esindavad. Näiteks on toetav funktsioon orientiiril olemas nii TEE skeemkujutluses kui ka VERTIKAALSES skeemkujutluses; kuid TEE skeemkujutlust iseloomustavad suunalisus ja dünaamilisus puuduvad VERTIKAALSEST skeemkujutlusest. Selline erinevus ilmneb ka verbist, millega vastavaid olukordi väljendatakse (nii ruumilistes kui ka abstraktsetes näidetes; liikumisverbid iseloomustavad pigem TEE või KATMISE kui VERTIKAALSET skeemkujutlust).

Nagu öeldud, on paljud *peale* kasutused abstraktses valdkonnas seletatavad orientiiri toe-funktsiooni abil. Näites 52a mõistetakse vastutust raske objektina, mida presidendil tuleb üleval hoida; näite 52b taustal on kujutlus domineerivast nähtusest kui raskelt pealt poolt vajutavast objektist (sama metafoori ilminguid on eesti keeles veel, näiteks *peale käima*, *pealetükkiv olema*, nii nagu ka näite 52a juurde võib lisada *vastutus rõhub*, *koormab*, *surub ligi maad*, *on kellegi kanda*).

(52)

a. Keegi vastutust (TR) terroritegude eest enda (LM) **peale** ei võtnud, kuid politsei kahtlustab Iiri Vabariiklikku Armeed (IRA). AJAE1990\stak0093

b. Sisekujunduse kohta arvab kunstnik, et see (TR) ei tohi ennast (LM) **peale** suruda. AJA1990\pp0063

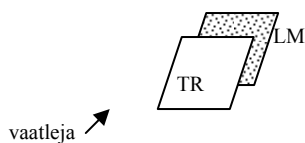
Toetuse ja kandja/koorma suhe on VERTIKAALSE skeemkujutlusele tüüpiline, kuid see võib ilmned ka TEE skeemkujutluse juures. Näites 52a on võtmise protsess tõlgendatav kui dünaamiline, suunaga sündmus (vrd näitega 37a ülalpool). Näites 52b dünaamilisus puudub, jutt on ainult ühe objekti rõhuavaldusest teisele pealpool paiknemise tõttu.

7.5. KATMISE skeemkujutlus

7.5.1. Ruumilised leksikaalsed kasutused

KATMISE skeemkujutlus põhineb võimalusel vaadelda stseeni ülalt, mitte tava-päraselt horisontaalselt tasapinnalt. Ülalt vaadates kaob stseeni kaks (muidu) olulist mõõdet, orientiir ei pea olema enam pealispind, vertikaalne tipp, KATMISE skeemkujutluses orientiiri vertikaalset mõõdet ei paista.

KATMISE skeemkujutlust iseloomustab trajektoori funktsioon katta, varjata orientiiri vaatleja eest. Reaalses olukorras võib stseen olla vertikaalse ja horisontaalse telje suhtes asetatud mis tahes pidi, kuid trajektoor peab asuma vaatleja ja orientiiri vahel, viimast vaatleja eest täielikult või osaliselt varjates (või vaatlus-distsantsi suurenedes langevad trajektoori ja orientiiri asukoht kokku). Orientiir on ruumivaldkonnas harilikult kahemõõtmeline ala (vt joonis 24).

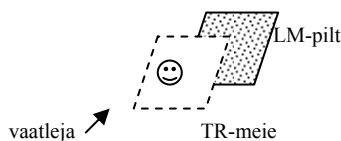

Joonis 24. *peale* KATMISE skeemkujutus

Seega võib trajektoori ja orientiiri vaheline suhe olla nii kontakt kui ka samapaiksus. Trajektoor kas katab orientiiri füüsiliselt (53a ja b) või orientiir hõlmab, sisaldab endas trajektoori (53c), viimasel juhul on tegemist trajektoori (meie) ja orientiiri (pilt) samapaiksusega (täpsemalt selle näite puhul samapaiksuse puudumisega) (joonis 25).

(53)

- Kuſeti taga seinal (LM) oli selgelt näha hiljem **peale** kleebitud vähempleekinud 30x30 sm suurune tapeediruut (TR). AJAE1980\stat0484
- Igal õhtul lasi ta lumel endale (LM) vaiba (TR) **peale** tõmmata ja jäi norinal magama. AJAE1990\ep0161
- Üks soomlanna pildistas, õnneks meie (TR) [*pildi* (LM)] **peale** ei jäänud. AJA1990\ol0389

Joonis 25. TR ja LM samapaiksus näites 53c.

7.5.2. Mitteruumilised leksikaalsed kasutused

Abstraktses valdkonnas valitseb trajektoori ja orientiiri vahel mingit liiki samapaiksuse suhe (nagu “meie” ja “foto” vahel näites 53c). Trajektoor jaotub orientiiriga samale alale/pinnale, samadesse mõõtmetesse.

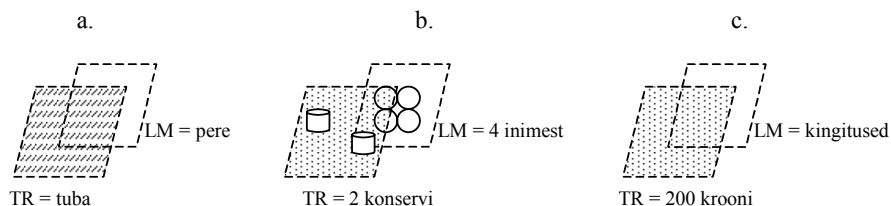
Näidetes 54a-c on trajektoor millegi hulk, mis on jagatud orientiiri(de) vahel, näites 54b jagunevad (tr)objektid (konservid) (lm)entiteetide (inimesed) vahel, näites 54c jagatakse trajektoor (rahahulk) orientiiride vahel (kingitused). See tähendab, et inklusiooni/hõlmamist saab mõistestada samapaiksusena, trajektoor ja orientiir on võrdsel positsioonil kas reaalses või mõttelises ruumis, nad on kuidagi samaväärsed.

(54)

- a. Vastavalt neile peaks igal pereliikmel olema oma tuba ning lisaks pere (LM) **peale** veel üks tuba (TR). AJAE1990\ep0171
- b. AJA1990 Päevas sööme nelja [inimese (LM)] **peale** kaks konservi (TR) ja joome Isostari. AJA1990\ml0144
- c. Kakssada krooni (TR) kulutan kingituste (LM) **peale** ikka ja seda on rohkem kui eelmisel talvel. AJAE1990\ep0225

Deane (2005: 255) seletab inglise keele prepositsiooni *on* katmise-kasutust fookuse nihutamise kaudu. Fookuse nihkudes kaob sügavustaju ja trajektoorile ja orientiirile omistatakse samad koordinaadid. “Teine tagajärg on see, et trajektoori ja orientiiri vaheline sügavuskontrast taandub/väheneb, võibolla isegi kaob. Seega on resolutsiooni vähenemise ahelreakstiooniks kujutus, milles trajektoor näib katvat orientiiri” (Deane 2005: 255-256). Deane lisab ka, et just ‘katmine’ on see sõna *on* tähendus, mille motivatsioon on jäänud seni suhteliselt selgusetuks (samas).

Sellest seletusest tahan ma rõhutada kahte KATMISE skeemkujutluse aspekti – sügavustaju kadu ja trajektoorile ja orientiirile samade koordinaatide omistamise. See seletab, miks me mõistame katmist kui kokkusattumist ja hõlmamist (samapaiksust) (nagu näites 53c). Füüsiliste objektide ja situatsioonide samapaiksus/kokkusattumine seletab kasutusi, kus kokkusattuvad entiteedid on abstraktsed mõisted, nagu inimeste vajadused või rahasumma (näited 54a ja c), või kus trajektoori saab jagada orientiiride vahel, nagu näites 54b (vt joonis 26).

Joonis 26. KATMISE skeemkujutus abstraktses valdkonnas.

Oluline on märkida, et erinevalt VERTIKAALSEST ja TEE skeemkujutlusest, KATMISE skeemkujutus ei implitseeri toe funktsiooni (sest sügavus on kadunud!), mida tihti on arvatud olevat inglise prepositsiooni *on* ja prantsuse prepositsiooni *sur* olemuslikult iseloomustavaks jooneks (vt nt Vandeloise 1991, Richards, Coventry 2005: 164–165) ja mis on tõepoolest oluline faktor ka eesti keele sõna *peale* tähendustes.

KATMISE skeemkujutlusega saab seostada ka üht *peale* kasutust aja valdkonnas, kus kasutuse tekkemotiivi võib näha ajamaastiku metafooris (Lakoff, Johnson 1999: 139–169). Liikuva vaatleja ehk ajamaastiku metafoori järgi vaatleja liigub ajas nagu maastikul, tulevikusündmused ootavad teda ees ja minevikusündmused jätab ta liikudes seljataha. Nagu metafoori nimigi ütleb, ei toimu liikumine ajas mitte sirgjoont mööda, vaid aega mõistestatakse maa-alana (vt

eesti keele näiteid Veismann 2000, Veismann 2001). Näidet 55 võib liikuva vaatleja metafoori järgi selgitada nii, et liikuv vaatleja asetab planeeritavad sündmused ajamaastikul orientiiriga osutatud (“pikema”) lõigu peale. Näidet 55 võib võrrelda näitega 54b, konserve asendavad planeeritavad sündmused, mis katavad planeeritava ajalõigu maastikul.

(55)

Eesti on olnud omamoodi läbisõiduhoov ka igat sorti seiklejatele, kuid püsima on jäänud firmad, kes teevad plaane (TR) pikema aja (LM) **peale**. AJA1990\rh1540

7.6. *peale* ja *pärast*

Sõnade *peale* ja *pärast* suhet uurima ajendas fakt, et kirjakeeles vigaseks loetud prepositsioon *peale* tähenduses ‘pärast’ („*Ajaliselt*: {*peale*} pärast kooli, seminari, lõunat” (ÖS 1999: 562)) on tegelikkuses nii kirja-, kõne- kui ka murdekeeles väga laialt levinud (vt näiteid 56a–d). Kasutus on esitatud ka Ferdinand Johann Wiedemanni „Eesti-saksa sõnaraamatus” (Wiedemann 1923 [1869]).

(56)

- a. Selleks harvendatakse neid kohe **peale** õitsemist keemiliselt. AJA1990\rh1419
- b. Kas oled nõus oma elundeid **peale** surma siirdamiseks loovutama? (Internett)
- c. LÜG .. ja kui **päälle** kerikku lõppu lauladeti ja ..
- d. RÄP .. e siis tul’l’iva viil **päälle** sõa takkahn ja sis ..

Esmalt vaatlen teisi *peale* kasutusi aja valdkonnas. Lisaks eelmises alapeatükis mainitud KATMISE skeemkujutlusega seletatavale kasutusele on teatud tüüpi *peale* kasutusi aja valdkonnas, mis esialgu näivad vastuolulised (näide 57a).

Nimelt väljendatakse aja valdkonnas postpositsiooniga *peale* alguspiiri (näited 57a ja b), seejuures liitub postpositsioon elatiivis nimisõnaga (elatiivis nimisõnaga väljendavad alguspiiri veel mõned terminatiivsust väljendavad kaassõnad nagu ...*alates*, ...*saadik*, ...*saati*). VERTIKAALSE skeemkujutluse järgi saab seda seletada nii, et aeg/sündmus, mida väljendab kaassõna fraasis orientiir, on see hetk, millele kõnesolevaid sündmusi lisatakse. Nii saab selle kasutuse motivatsiooni seostada metafooriga ROHKEM ON ÜLEVAL (ROHKEM AEGA/SÜNDMUSI ON ÜLEVAL). Kui harilikult ajajoon on keeltes konstrueeritud horisontaalsena, siis (lisaks üksikutele keeltele, mis tunnevad vertikaalset ajajoont nagu viipekeel(ed) või mandariinihiina (vt Trükmann 2006 aja väljendamise kohta eesti viipekeeles ja nt Boroditsky 2001 vertikaalse ajajoone kohta mandariinihiina keeles) arvatud on, et ühe skeemkujutlusliku transformatsioonina tuleb kõne alla ka telje keeramine vertikaalsest horisontaalseks (vt Ekberg 1997, 1995). Nii jääks orientiir-sündmus trajektoor-sündmustele ajas aluseks (sobib orientiirile omase toe funktsiooniga), alguskohaks, millest alates mingi viidatud sündmus (TR) toimuma hakkab (näited 57a ja b) (vt ka joonis 27).

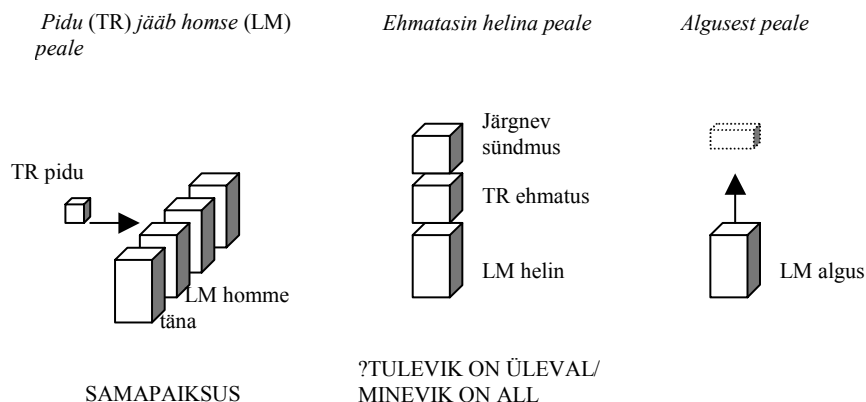
(57)

- a. Esiteks, juba esimesest loost (LM) **peale** oli täiesti selge, et tegemist on suurepäraste pillimeestega. AJAE1980\tat0765
b. 66 aastat tagasi sündinud tartlase elutee (TR) oli algusest (LM) **peale** ainuline. AJAE1980\tat1032

Kuid nagu teada, on ajaline ja põhjuslik järgnevus omavahel tihedasti seotud. Nii võib ka *peale* väljendada (genitiivis nimisõnaga) põhjusliku seosega ajalist järgnevust (näide 58a-b), kus skeemkujutluses vertikaalselt sündmuste üksteise otsa ladumisel alumine jääb pealmisele põhjuseks. Jääb vaid küsimus, miks alguspiiri väljendavas konstruktsioonis on nimisõna elatiivis ja põhjust väljendavas konstruktsioonis genitiivis (nagu harilikult).

(58)

- a. Ja sellepärast, kui Liiri (TR) ükskord uksekella helina (LM) **peale** esikusse tatsas ust avama, oli ta päris rõõmuski, kui nägi noormeest koridoris. Jaan Kruusvall "Sinetavad kaugused"
b. Muuseumi kutsumise (LM) **peale** tuli (TR) Tallinnast kohale arheoloog Heiki Valk. AJAE1980\tat0618

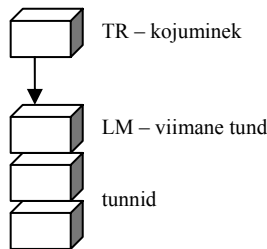
Joonis 27. *peale* aja valdkonnas.

Tagasi tulles *peale* kasutuse juurde prepositsiooniliselt sõna *pärast* sünonüümina, arvan, et pole võimalik välja selgitada, kas see on otsesemalt seotud ajapõhjuslikkuse konstruktsiooniga või ajalist alguspiiri väljendava konstruktsiooniga, kuid nii nagu mainitud konstruktsioonid, on ka 'pärast'-täheendusega kaas-sõnafraasi aluseks VERTIKAALNE skeemkujutus, mille järgi orientiir on nn aluseks olev sündmus, millele vertikaalses sündmuste reas lisatakse viidatud (TR) sündmus või tegevus (näited 59a-b).

(59)

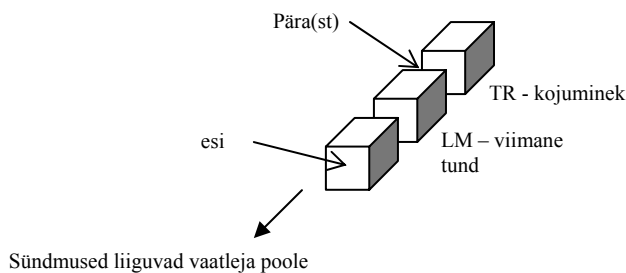
- a. Ta ei tõusnud (TR) kohe **peale** ärkamist (LM), vaid jäi veel veidikeseks lebama ja mõtisklema.
b. **Peale** viimast tundi (LM) ruttasid (TR) kõik koju.

Graafiliselt võib seda kujutada nii, nagu joonisel 28.

Joonis 28. *Peale viimast tundi ruttasid kõik koju*

Selliseid kasutusi võib võrrelda liikuva aja metafoorile toetuva *pärast* kaassõna-fraasiga (*Pärast viimast tundi ruttasid kõik koju*) ja selle graafilise kujutusega (kus *pärast* on kujunenud ajalist järgnevust väljendavaks sõnaks metafoorse kujutluse abil, et liikuvate sündmuste ravis iga järgmine ilmub eelmise tagant välja (st kasutades sõna *pära* tähendust 'objekti tagaosa, tagumine pool') (joonis 29). (Lähemalt aega väljendavatest ruumimetafooridest eesti keeles vt Veismann 2000; 2001).

Joonis 29. *Pärast viimast tundi ruttasid kõik koju*

„Telje-pöörmist” kui polüseemiat seletavat skeemkujutluslikku transformatsiooni on käsitlenud L. Ekberg, sidudes selle üldise mentaalse rotatsiooni nähtusega: „Suunatud tee või telje mentaalsel keeramisel on otsene vaste objektidega füüsiliselt manipuleerimises. Üks selle üldise operatsiooni näide on vertikaalse

telje transformeerimine horisontaalseks, mis leksikaalselt avaldub vertikaalsete väljendite kasutamises horisontaalsuunal liikumisele viitamiseks, nt *He walked up and down the corridor*”²⁵ (Ekberg 1997: 30). Iseküsimus on, mida konkreetset *peale* ja *pärast* näite juures pööratakse – kas aja väljendamiseks tarvilik metafoor keeratakse vertikaalseks (nagu sõnale *peale* sobib) või keeratakse *peale* (VERTIKAALSE perspektiivi) stseen horisontaalseks, et *peale* saaks viidata objektide järgnevusele reas. Ekbergi järgi peaks silmas pidama ilmselt viimast varianti.

7.7. Kokkuvõtte sõna *peale* semantikast

Kokkuvõtteks sõna *peale* semantikast võib ütelda, et selle tähendused on kirjeldatavad samuti kolme relatsioonilise skeemkujutluse alusel, nagu sõna *üle* puhulgi. Ühele üldisele stseenile avaneb kolm perspektiivi, millest kujunevad kolm kesket skeemkujutlust – TEE, KATMINE ja VERTIKAALSUS. Need perspektiivid representeerivad inimese võimet liikuda ja vaadelda asju mitmest küljest. Kesket stseeni iseloomustavad ka selle osaliste funktsioonilised omadused – TEE ja VERTIKAALSES skeemkujutluses on orientiir trajektoorige tugi, trajektoori omakorda avaldab orientiirile survet.

Kõige tüüpilisemalt seostub sõnaga *peale* TEE skeemkujutlus ruumilises leksikaalses kasutuses, kus trajektoori liigub (kolmemõõtmelise) orientiiri pealispinnale (*pane raamat laua peale*). Tüüpilise kasutuse kõrval tähendusvõrgustikus on TEE skeemkujutlusest lähtuv ruumiline leksikaalne kasutus, kus trajektoori liigub orientiiri suunas (*algas vägede marss Tallinna peale*). Abstraktses valdkonnas võib trajektoori pärineda emotsioonide vallast ja olla suunatud nt isikut väljendavale orientiirile (*Jüri (TR) on Mari (LM) peale pahane*). VERTIKAALNE skeemkujutlus toob esile orientiiri vertikaalse mõõtmega (*hällile on peale tehtud kõrgendus*), mitteruumilistes leksikaalsetes kasutustes leiab see rakendust skaalana, andes ‘lisaks’ tähenduse (*peale leiva on inimesel ka muud vaja*), kus orientiir näitab entiteeti, millele trajektoori lisada. Samuti võimaldab VERTIKAALNE skeemkujutlus metafoori PAREM ON ÜLEVAL rakendumist (*Lakers jäi peale 118: 78*). KATMINE skeemkujutluses kaob orientiiri kolmemõõtmelisus, esile tuleb trajektoori varjav funktsioon (trajektoori katab, varjab orientiiri vaatleja eest) (*hiljem peale kleebitud tapeedilõik*). KATMINE skeemkujutluses iseloomustab trajektoori ja orientiiri samapaiksus, mis mitteruumiliste leksikaalsete kasutuste korral võib olla teatud samaväärsus (*pere peale üks tuba*). *peale* ajalised kasutused on raskesti seletatavad, kuid väga laialt levinud “pärast” tähenduse taga võib näha nn telje pööramise skeemkujutluse transfor-

²⁵ “The mental rotating of an oriented path or axis has a direct counterpart in the physical manipulation of objects. An instance of this general operation is the transformation of a vertical axis into a horizontal one, lexically manifested in the use of vertical expressions to refer to movements in the horizontal plane, cf. *He walked up and down the corridor*.” (Ekberg 1997: 30)

matsiooni. See tähendab, et kui *pärast* on seletatav liikuva aja metafoori abil (sündmused järgnevad üksteisele liikudes vaatleja suunas ja ilmudes üksteise tagant “pärast”), siis *peale* kasutab sama stseeni vertikaalset varianti, kus uusi sündmusi/tegevusi lisatakse järjest üksteise peale (orientiir on aluseks olev sündmus – *peale kooli* (LM) *lähen* (TR) *koju*).

7.8. üle ja peale kasutuste võrdlus

Nagu kogu eelnevast jutust näha oli, on *üle* ja *peale* kohati üsna sarnase semantikaga, neid eristab keskne stseen, kuid sellele avanuvad perspektiivid loovad sarnaseid skeemkujutlusi. Võimalik, et tegemist ongi teatud mõttes universaalsete perspektiividega (vrd Tversky kolme võimaliku maastikukirjelduse kokk sobitamine Levinsoni (jpt) viitamisraamidega, vt ptk 2.6). Samuti on just neid skeemkujutlusi esile toonud ka mitmed autorid sõnu *over* ja *on* uurides (nt Deane 2005; Meex 1997; Kreitzer 1997).

Järgnevalt vaatlen esmalt *üle* ja *peale* mõningaid kasutusi, kus need sõnad kollokeeruvad samade nimisõnade või verbidega ja annavad kas sünonüüme või eri tähendusega fraase.

1. *kirjutama*. Fraasid kaassõnadega *peale* ja *üle* ei ole sünonüümsed. *üle kirjutama* ühendverbis on *üle* afiksaaladverb, mis väljendab verbiga osutatud tegevuse kordamist (nagu ka *üle helistama*, *üle lugema*) ja samal ajal ka katmist (uue kirjutamisega kaetakse eelmine). *millegi peale kirjutama* on postpositsiooni-fraas, mis osutab ainult katmisele, orientiir on kirja aluseks olev entiteet, selle asukoht.

2. *vaatama*. *üle vaatama* on ühendverb, seostub KATMISE skeemkujutlusega (võib olla ka korduv tegevus) ja algusest lõpuni-kasutusega TEE skeemkujutluses. *millegi/kellegi peale vaatama* on kaassõna-fraas ja tuleneb TEE skeemkujutlusest, orientiir väljendab suunda, mille poole trajektooriga väljendatud tegevus on suunatud.

3. *naerma*, *mõtleva*, *vihastama*. Emotsionaalsele või kognitiivsele tegevusele osutavad verbid seostuvad mõlema kaassõnaga. Abstraktse KATMISE seose üle emotsioonide valdkonnaga on arutlenud ka C. Brugman. Ta leiab muuhulgas, et emotsionaalse KATMISE *over* on enamasti põhjendatav nõ reageeringuga mingile sündmusele kui tervikule (tervikenähtuse KATMINE), mitte kui hetkelisele üksiknähtule, viimasel juhul on kasutusel *at* (vrd *He laughed at/over my misfortune*) (Brugman 1988: 49–54). Eesti keeles leian üsna sarnaselt vahe olevat skeemkujutluses, *naerma millegi üle* kasutab KATMISE skeemkujutlust (st terviksündmuse hõlmamine), *narema millegi peale* tuleneb TEE skeemkujutlusest, kus orientiir väljendab suunda, mille poole trajektoor on sihitud (Brugmani järgi üksinäht). Sama jaotus võiks kehtida ka *mõtleva* puhul.

8. ADVERBIDE *edasi, tagasi, ette, üles, alla, maha* KASUTUS ÜHENDVERBIDES²⁶

8.1. Sissejuhatus

Viimases peatükis vaatlen afiksaaladverbide *edasi, tagasi, ette, üles, alla, maha* tähendusi. Täpsemalt keskendub uurimus sellele, kuidas horisontaalset ja vertikaalset suunda märkivate afiksaaladverbide kasutuses avaldub inimese kogemus vastavast ruumiperspektiivist.

Nagu teada, on eesti keeles võimalik moodustada verbi ja (afiksaal)adverbi ühendeid, mida nimetatakse ühendverbideks. Eesti keele teaduslik grammatika on jaotanud ühendverbid korrapärasteks ja ainukordseteks sõltuvalt sellest, kas ühendverb moodustub suhteliselt regulaarselt verbi (näiteks liikumisverbi) ühinemisel teatava rühma afiksaaladverbidega ja säilitab mõlema osise tähendusliku iseseisvuse (nagu korrapärane *alla minema*) või koosneb piiratud kombinatsioonivõimalustega osistest ja moodustab uue tähendusega liigendamatu süntaktilise terviku (ainukordne *üles ütlema*), (EKG II: 20–22). (Veismann, Tragel 2008: 515.)

Meid on huvitanud küsimus, kui palju saame rääkida ühendverbide puhul mingitest seaduspärasustest selles, millise tähenduse verbi ja afiksaaladverbi kooslus omandab selle järgi, missugune on afiksaaladverb, millega ta on moodustatud. Seejuures peame eriti silmas seda, kas on mingi seos, millist suunda afiksaaladverb ruumis väljendab ja millist tähendust ta (EKG järgi ainukordses) ühendverbis motiveerib. (Veismann, Tragel 2008: 515.)

Eesti keele grammatika järgi osutavad orientatsioonilised afiksaaladverbid üldistaval kujul suhtelist suundumis-, paiknemis-, eemaldumis- või kulgemis-kohta ja perfektivsust väljendavad afiksaaladverbid märgivad tegevuse piiritletust või vähemalt piirivõimaluste olemasolu (EKG II: 20–21). Üks ja sama afiksaaladverb võib olla nii orientatsiooniline kui ka perfektivsust väljendav (nt *maha, läbi*). Siinse käsitluse aluseks on küsimus, miks see nii on. Esmalt selgituseks veidi teoreetilist tausta.

Nagu siinse töö peatükis 2.2 juttu oli, rõhutab kognitivistliku keeleteaduse üks haru eriti kehalise kogemuse rolli inimese abstraktses mõtlemises (vt nt Rohrer 2007a; 2007b; Gallese, Lakoff 2005; Gibbs 2006a; Johnson 1987 jpt). Väidetakse, et meie keel ja mõtlemine on tihedalt seotud sellega, kuidas meil on võimalik oma keha kaudu maailma asjadega suhestuda. Meie uurimuse seisukohalt on oluline näiteks vertikaalse kogemuse mõju, mis tekib sellest, et inimesed kõnnivad püsti, pea üleval, jalad allpool, gravitatsioon tõmbab asju allapoole. Selle taustal hakkas meid huvitama, kas inimese igapäevane liikumiskogemus (nii iseenda kui ka asjade liikumine või liigutamine) võiks väljenduda abstraktses keeletarvituses ja grammatikas. (Veismann, Tragel 2008: 516.)

---

²⁶ Peatüki aluseks on artikkel Veismann, Tragel 2008 ja konverentsiettekanne Tragel, Veismann, Mett 2008.

8.2. Liikumine ja horisontaalsed ning vertikaalsed suhted

Verbi ja afiksaaladverbi ühenditega seoses on maailma keeleteaduses palju räägitud L. Talmy jaotusest satelliidikeelteks ja verbikeelteks (vt ptk 2.3). Siinses uurimuses on tahetud teada, kuidas satelliidikeeltes verbi juurde kuuluva adverb (ja kogu ühendverbi) tähendus võiks olla seotud inimese liikumiskogemusega. Selleks on valitud fraasiverbide andmebaasist välja need verbiühendid, mille adverb tähistab kas horisontaalset (*edasi, tagasi, ette, taha*) või vertikaalset liikumissuunda (*üles, alla, maha*).

Analüüsi eelduseks on võetud, et kuna horisontaalses ja vertikaalses suunas liikumisest saadav kogemus on väga erinev (vertikaalsuunas liikumist mõjutab gravitatsioon: üles liikumisel on piirangud, see nõuab jõupingutusi või abivahendeid, alla liikumist põhjustab või soodustab maa külgetõmbejõud; horisontaalsel liikumisel selliseid piiranguid pole, liikuda võib vabalt ja pidevalt, võimalik on tagasi pöörata), siis võiks see avalduda ka keeles neid suundi märkivate sõnade tähendustes. Ühendverbid sobivad analüüsiks just seepärast, et neis on suund (adverb) ja liikumine (verb) koos. (Veismann, Tragel 2008: 517.)

Uurimise eesmärgiks on leida, kas nende suundade erinevus (väga erineva liikumise kogemusena) kajastub kuidagi keeles (s.t vastava tähendusega afiksaaladverbi ja verbi ühendis), ja kui kajastub, siis milles täpselt see avaldub (milliseid reeglipärasusi on võimalik tuvastada).

Peale keele kehalisuse teooria otsisime kognitiivse keeleteaduse paradigmas valminud uurimustest ja ülevaadetest väiteid eri orientatsioonide erineva keelelise kajastuse kohta. Selgus, et orientatsioonimetafooridest kõneldes on uurijatel seni vaatluse all olnud peamiselt vertikaalsuunalised suhted (tuntud on metafoorid ÜLEVAL ON HEA, ALLA ON HALB jne), samal ajal kui horisontaalsuuna suhted ei näi nii kergesti metaforiseeruvat. (Veismann, Tragel 2008: 517.)

Näiteks mainivad G. Lakoff ja M. Johnson (1980: 14) orientatsiooniga seoses nii horisontaalseid kui ka vertikaalseid ruumisuhteid, kuid orientatsioonimetafooride all loetletakse peamiselt vertikaalsel teljel põhinevaid metafoore (nt GOOD IS UP), ainsaks erandiks on metafoori FORESEEABLE FUTURE EVENTS ARE UP (AND AHEAD) sulgudes esitatud paralleelvariant 'ja ette'. Vastavalt kodulehelt²⁷ leiab järgmised orientatsiooniga seotud metafoorid: vertikaalsuunaga seostuvad CONTROL IS UP, EUPHORIC STATES ARE UP, RATIONAL IS UP, ja horisontaalsuunaga seostuvad MEANS OF CHANGE IS PATH OVER WHICH MOTION OCCURS, THE PROGRESS OF EXTERNAL EVENTS IS FORWARD MOTION, TIME IS SOMETHING MOVING TOWARD YOU. Tähelepanu väärib, et horisontaalse orientatsiooniga metafoorid on kõik seotud horisontaalteljel **liikumisega** ja ajaga, samal ajal kui vertikaalse telje metafoorid on staatilised, toetudes objektide omavahelisele ruumisuhtele. Selle põhjal võtsime erilise tähelepanu alla oletuse, et horisontaalsuunda märkivad adverbid võivad mõjutada ühendverbe omaks võtma aspektuaalseid tähendusi, samal ajal kui vertikaalse suuna adverbidega

²⁷ Conceptual Metaphor Home Page: <http://cogsci.berkeley.edu/lakoff/> (20. V 2008).

ühendverbide tähendused on mõistetavad pigem metafoorsete ülekannete kaudu, kus oluline roll on objektide asetusel üksteise suhtes vertikaalsel teljel. (Veismann, Tragel 2008: 517.)

8.3. Afiksaaladverb aspektuaalsuse väljendajana

Järgnevas käsitluses on kasutatud aspekti mõistet laialt (sh tegevuslaadi hõlmavana). Küsimus on, mida muudab või lisab adverb tähendusse ühendis verbiga ja kuidas see on seotud väljendatava sündmuse struktuuriga.

Kui eeldada üldiselt, et sündmuse algust, lõppu või kestmist väljendavaid grammatilisi markereid võib (maailma keeltes) nimetada aspektimorfeemideks, siis võib mitu vaadeldavat adverbühendis verbiga lisada infot sündmuse käigu kohta ning ütelda midagi sündmuse algamise, lõppemise või kestmise kohta, nii et neid võib nimetada aspektilaadseteks. (Veismann, Tragel 2008: 517–518.)

Nagu teada, ei ole eesti keeles puhtalt aspektile spetsialiseerunud morfoloogilisi väljendusvahendeid. Neid funktsioone väljendatakse leksikaalselt või selliste grammatiliste vahenditega, millel on ka muid funktsioone (nt leksikaalgrammatilise perfektivsusadverbiga ära) (vt ka Sulkala 1996: 168–169, 210–211; EKG II: 21; Metslang 2001: 443–445). Helle Metslang (2001: 445) on näidanud, kuidas eesti keele adverbid võtavad koha sisse J. Bybee, R. Perkinsi ja W. Pagliuca (1994: 55) esitatud grammatisatsiooniahelas. Adverbide aspektiline tähendus on arenenud latiivse suuna tähenduse alusel (vt ka Heine, Claudi, Hünemeyer 1991: 48) reas direktsionaal → kompletiiv → perfektiiiv. H. Metslang osutab, et kõige laiemalt kasutatud eesti keele partikkel *ära* väljendab nii perfektivsusust (*lõhkus pesa ära*, *lahendas ülesande ära*) kui ka suunda (*sõitis ära*) (ka EKG II: 21). Metslang loetleb ka teisi partikleid, mis väljendavad perfektivsusust (*maha*, *läbi*, *välja*, *üles*) ja toimivad samal ajal direktsionaalidena (Metslang 2001: 445), sama loetelu on ka eesti keele teaduslikus grammatikas (EKG II: 20–21). Kahtlemata on eesti keele afiksaaladverbide kujunemist mõjutanud saksa keele partikkelverbid.²⁸ Kuid ilma vajaduse ja eeldusteta vormid keelde püsima ei jää ega arene seal (Habicht, Keevallik, Tragel 2006: 610–611). Et algselt ruumilisi suhteid väljendanud sõnadel on üldiselt eeldus kujuneda abstraktseid suhteid (sealhulgas aspekti) märkivateks sõnadeks või grammatilisteks markeriteks, siis saame adverbide sellist arengut vaadelda ka kui loomuliku protsessi. Käesolev uurimus tahab sellele leida seletust keele kehalisuse teooria toel. Afiksaaladverbide aspektilaadsete näidete ja (mõiste)metafoori abil seletatavate näidete vahel võib näha seost. Tähenduste areng konkreetse(ma)st abstraktse(ma)ks ja grammatisatsiooniprotsess leksikaalsest grammatilisemaks käivad koos ja on sarnased protsessid, esimene mõistelistel, teine keele tasandil. Mõisteline struktuur ongi organiseeritud metafoorse süsteemi kaudu, mida ise loomustavad konkreetse ja abstraktse valdkonna vahelised ülekanded. Seda illustreerisid ka käesoleva töö eelmised peatükid, kus võis näha, kuidas sõnade

²⁸ Eesti ja saksa keele ühendverbide võrdlust vt Hasselblatt 1990.

üle ja *peale* prototüüpse(te)st ruumilis(t)est tähendus(t)est on kujunenud abstrakteid suhteid väljendavad kasutused ja võimalik on grammatiliste suhete väljenduse kujunemine (nt korduva tegevuse väljendamine ühendverbis – *helistame üle*). (Veismann, Tragel 2008: 518.)

Afiksaaladverbi kui aspektitähenduse väljendaja käsitlusi leiab nii eesti keeleteadusest kui ka teiste keelte kohta. **Eesti keele** kohta osutab Huno Rätsep, et varasemais grammatikais on ühendverbidele lähenetud põhiliselt kokku- ja lahkukirjutamise perspektiivist (1978: 26–35), siiski on nii Johannes Aavik (1936: 329) kui ka Elmar Muuk (1938: 8) viidanud sellele, et ühendverbiga tekib uus mõiste või mõistevaryund, kusjuures E. Muuk täpsustab seda, nimetades näiteks verbi tegevuse lõplikuks muutmist ja sellele suuna andmist (vt Rätsep 1978: 26–35). H. Rätsep on ühendverbide afiksaaladverbe jagades toonud välja nende funktsioonid: orientatsioonidverbid, perfektiivsusadverbid (*läbi, maha, minema, tulema, täis, valmis, välja, ära*) ja seisundiadverbid. Peale H. Metslangi viidatud tööde on Ants Pihlak kirjutanud eesti ühendverbidest ja perifrastilistest verbidest aspektitähenduse väljendajatena, otsides eesti keelest vene keele aspekti laadseid tähendusi (Pihlak 1985). Kokkuvõtvalt võib öelda, et eesti keele uurijad on juhtinud tähelepanu afiksaaladverbide sündmuse struktuuri väljendamise funktsioonile ning seostanud seda ka samade sõnade orientatsioonilise tähendusega (s.t võib öelda, et ilma grammatiseerimisnõuetega abita sõnastanud selle ahela etappe ja arengutendentsi väga täpselt). Siinne uurimus tahab siia lisada kognitiivse lähenemise vaatenurga ja seletada, miks sellised arengud keeles aset leiavad. (Veismann, Tragel 2008: 518–519.)

Inglise keele fraasiverbide tähendustest on kirjutatud väga palju nii teoreetiliselt kui ka praktilisest keeleõppe vajadusest lähtuvalt. René Dirven kirjutab inglise keele fraasiverbide uurimise ülevaates, et partiklidel on oluline osa fraasiverbi kui terviku tähenduses ja seepärast on oluline uurida partiklite semantikat ning pöörata tähelepanu sellele, mis motiveerib ühe vormi erinevaid tähendusi (Dirven 2001: 483). Leonard Talmy loetleb liikumisega seotud satelliitide aspektitähendusi käsitlevas uurimuses järgmised inglise keele verbipartiklid ja nende aspektitähendused: „*re-/over*” sooritama verbiga tähistatud tegevust uuesti, veel kord”, *on* jätkama verbiga tähistatud tegevust katkestuseta, *away* jätkama verbiga tähistatud tegevust sundimatult/pühendunult; tegevust alustama ja jätkama, *along* verbiga tähistatud tegevuse protsessi jätkama, *off* verbiga tähistatud tegevust järjest tegema, *up* verbiga tähistatud tegevust sooritama kuni lähteolekust erinevasse olekusse jõudmiseni, *back* verbiga tähistatud tegevust kordama, vastastikku (uuesti) tegema (Talmy 2000: 120–121). Sally Rice ja John Newman käsitlevad verbifraasile aspektuaalset tähendust andvate-na järgmisi inglise keele partikleid: *away, on, again, over, around* (Rice, Newman 2004: 317). Nad vaatlesid nende partiklite adverbina esinemist BNC suulise kõne korpuses 2000 näite põhjal ja täheldasid näiteks, et *away* väljendab teatavates konstruktsioonides kestva aspekti (vt ka Rice 1999: 233) ja *on* resumptiivset ehk kokkuvõtlikku aspekti (vrd ka Rice 1999: 236). Huvitav on Marina Gorlachi lähenemine. Ta väidab, et verbi juurde afiksaaladverbi lisamine muudab kogu konstruktsiooni resultatiivsemaks. Afiksaaladverbi asukoha

põhjal on ta koostanud skaala, milles resultatiivsuse võimalus kasvab vasakult paremale: verb + NP-konstruksioon – [V Prt NP]-konstruksioon – [V NP Prt]-konstruksioon, nt *break the vase* – *break up the vase* – *break the vase up* (Gorlach 2000: 256). Ka eesti keele vastavaid konstruksioone võiks sellel skaalal vaadata, vrd *lõhub vaasi* – *lõhub ära vaasi* – *lõhub vaasi ära*, kuid see ei ole siinse uurimuse teema. Susan Lindner seostab oma doktoriväitekirjas partikli *up* tähenduste arenguid sündmusstruktuuri ülekandega konkreetsest füüsilise liikumise valdkonnast abstraktsesse sihilejõudmise valdkonda (Lindner 1981: 227). Elizabeth C. Traugott on arutlenud selle üle, milline on seos ruumiga, et just *up* saab perfektiivseks (Traugott 1978: 373; vt ka Brinton 1988: 94). Ta arvab, et piiratud situatsiooni markerid tulenevad nendest sõnadest, mis ruumi valdkonnas väljendavad: 1) lähtekohta (nt ingl *out*, sks *aus*), 2) sihti (ingl *through*, sks *ver*) või 3) vertikaalset tasandit (nt ingl *down*, *up*, *off*, sks *auf*) ja kontinuatiivse ja progressiivse aspekti markerid tulenevad sõnadest, mis markeerivad kokkukuuluvust või sisaldumist (ingl *in*, *at*, *on*) (Traugott 1978: 373; vt ka Brinton 1988: 197–198; Kardela 1997: 1490). Henryk Kardela püüab (E. Traugottile, L. J. Brintonile jt toetudes) seletada, kuidas inglise keeles hakkasid adverbid aspekti väljendama ja miks partikkel *up* väljendab perfektiiivsust ja *on* duratiivsust (Kardela 1997: 1489–1490). Laurel J. Brinton selgitab, kuidas ruumitähendusega prefiksitest ja partiklitest arenevad aspektuaalsed prefiksids ja partiklid sel teel, et kõneleja tähelepanu nihkub füüsiliselt tegevuselt tegevuse tulemusele või lõpp-punktile (Brinton 1988: 197–198). (Veismann, Tragel 2008: 519–520.)

8.4. Horisontaalsuunda märkivate adverbidega ühendverbid

8.4.1. Ruumi valdkonna kasutused

Esimesena on vaatluse all nende ühendverbide tähendused, mille afiksaaladverbiks on kas *edasi*, *tagasi* või *ette*, s.t horisontaalset suunda väljendav adverb. Ruumilise põhitähendusega fraasiverbides näitab adverb verbiga väljendatud liikumise suunda. *edasi* näitel on eriti selge, kuidas ruumilisest tähendusest on kujunenud aspektiline, enamasti pole võimalik üheselt otsustada, kas tegemist on ainult ruumilise ('ruumis ette suunas või juba võetud liikumissuunas liikumine') või ainult ajalise (aspektilaadse) tähendusega ('liikumise jätkamine', vt näide 60). (Veismann, Tragel 2008: 521.)

(60)

Viimasest lahingupäevast on nende ridade kirjutajal üles märgitud Jüri Suurhansu mälestustest järgmine pilt: 24. novembril **liikusime edasi** Sõrve poolsaare tippu. AJAE1980\tat0927

Näites 60 on edasi suunas liikumine lahutamatult seotud liikumise jätkamisega, võimatu on öelda, kumb tähendus – kas liikumise suund või tegevuse jätkamine – prevaleerib (Veismann, Trigel 2008: 521).

tagasi puhul väljendatakse verbiga liikumist ja adverb näitab, et see toimub kas liikuja tavapärasele suunale vastassuunas (nt *tagasi hüppama*) või eelnevalt liigutud suunale vastupidises suunas (näide 61). Ruumilises tähenduses suuna-muutus võimaldab abstraktses valdkonnas väljendada tegevuse muutust (vt näidet 65a-b järgnevas alapeatükis). (Veismann, Trigel 2008: 521.)

(61)

Külani me ei jõudnud, tuli **tagasi roomata**. AJAE1980\tat0927

ette puhul saab verbiga väljendatud tegevus suuna liikuja või mõne muu objekti esikülje järgi. Kirjakeele korpuse lausete hulgas leidus liikumisverbi ja *ette* näiteid vähe, neist sagedasim oli *ette astuma*. Ka näide 62 on konkreetse ruumilise ja abstraktse vahepealne, tõlgendatav nii füüsilise etteastumisena kui ka abstraktselt, enda esitamise tähenduses. (Veismann, Trigel 2008: 521.)

(62)

Astuge ette ja pange käed külge Eesti teatri ja rahvamaja ehitusele, et sellest ühtlasi kaunis ehe saaks Kalevite kalmule. AJA1990\ol0399

8.4.2. Aspektilaadsed kasutused

Nagu eelnevalt juba nimetatud, on fraasiverbidest näha selge tendents, et väljend, mis konkreetses valdkonnas tähendab liikumise jätkamist valitud suunas, saab abstraktsesse valdkonda üle kandudes kestva ehk kontinuatiivse aspekti laadse funktsiooni. Järgnevates näidetes (63a-c) puudub liikumisverb, edasi väljendab verbi tegevuse jätkamist, kestmist, mitte liikumise suunda. (Veismann, Trigel 2008: 521–522.)

(63)

a. Eestlaste meeleolu oli vilets : kodumaa oli kaotatud , omakseist teadsid midagi vaid vähesed , näis puuduvat mõte **edasi sõdida**. AJA1990\rh1616

b. Esiteks arvas ta, et õhtu on liivakastis **edasi mängimiseks** veel küllalt soe, teiseks oli tuttu minekuks liiga valge ja kolmandaks - tal ei lubatud emme käekotti revideerida, et ehk on sinna mõni komm sattunud. AJAE1980\tat1016

c. Just sellised momendid aitavad **edasi elada** ... AJA1990\ol0401

Edasiliikumise ja tegevuse jätkamisega võib siduda ka näited (64a-c), kus toimub mingil moel ülekanne tegevuse järgmisse faasi või etappi.

(64)

- a. Saates väideti Venemaa julgeolekuteenistuse FSB andmetele tuginedes, et suur osa Eesti kaudu sisseveetavatest relvadest **müüakse edasi** Venemaale ja teistesse SRÜ riikidesse. AJAE1990\ep0046
- b. Surmamõistetud **kaebas** kohtuotsuse **edasi**. AJAE1990\ep0145
- c. Eks ta algselt olnudki midagi kloostritaolist, kus vanema põlvkonna teadmised nooremale **edasi anti**. AJA1990\kl0244

Adverbiga *tagasi* väljendatakse abstraktses valdkonnas tegevuse kas lihtsalt kordamist või vastupidises suunas kordamist ja vastupidise tegevuse sooritamist. Nii võiks adverbiga *tagasi* seostada iteratiivset aspekti. Ruumilise tähendusega on seotud fraasid, milles verb väljendab tegevust ja adverb tagasi näitab, et see tegevus on äsja toimunud tegevuse pöördtegevus, vastandlik tegevus (näites 65a on vesi eelnevalt pudelist välja kallatud, näites 65b on saiad kõigepealt kuskilt võetud). (Veismann, Tragel 2008: 522.)

(65)

- a. **Kallasin** vee **tagasi** pudelisse.
- b. Palusin kord käega katsutud saiad **tagasi panna** ja puhtad anda. AJA1990\ol1668

Adverbiga *tagasi* moodustatud ühendid, milles ei esine liikumisverbi, võivad väljendada tegevuse kordamist (näide 66a ja b). Tihti on tegevuse kordamise eelduseks sellele eelnev vastandtegevus, vt näidet 66b, kus kooli uuesti avamise eelduseks on selle vahepealne sulgemine. (Veismann, Tragel 2008: 522.)

(66)

- a. Väga tõenäoliselt peetakse, et Lembit Kaljuvee **valitakse** oma ametisse **tagasi**. AJA1990\ee1428
- b. Mina arvan, ei kui on talud, siis saab palju lapsi ja kui on palju lapsi, siis **tehakse** Velisele kool **tagasi**. AJA1990\ml0104

Adverbi *ette* sisaldavad verbifraasid võivad aspektilaadselt väljendada mingi teise (järgneva) sündmuse eel toimuvat sündmust või teise sündmuse eelduseks olevat tegevust. Näites 67a on juttu reformi eelduseks olevatest toimingutest, näites 67b on (mainitud tingimustel) ostmise eelduseks tellimine. (Veismann, Tragel 2008: 522.)

(67)

- a. Reform on vaja ette valmistada. AJAE1980\tat1101
- b. Loodusel oli aga loodud raamatulevitajate agentide võrk, mille abil raamatuid koju toimetati; lugejaid meelitati nii raamatusarju kui ka kalleimaid üksikteoseid alandatud hindadega **ette tellima**; AJAE1990\stak0188

8.4.3. Metafoorselt tõlgendatavad näited

Palju kirjeldatud vertikaalsuunalise metafoori HEA ON ÜLEVAL kõrval võib horisontaalsuunda väljendavate adverbidega siduda metafoori HEA ON EES, mille järgi edasi suunas liikumine on positiivne, see tähendab edenemist, arengut (näide 68a-b). Samal ajal pole metafoor HEA ON EES nende näidete puhul ainus metafoorne tähendusülekandemehhanism, lisaks võiks rääkida metafooridest ELU ON TEEKOND ja AJAMAASTIKU ehk LIIKUVA VAATLEJA metafoorist, mille järgi tulevik paikneb vaatleja ees ja inimene liigub läbi aja nagu läbi maastiku (vt Lakoff, Johnson 1980; Lakoff, Johnson 1999; eesti keele kohta vt Veismann 2001; Veismann 2000: 81–86). (Veismann, Tragel 2008: 522–523.)

(68)

a. Otsekui näitasin, et üks inimene ikkagi **jõuab** elus **edasi** ilma pangalaenu

ja toetusteta. AJA1990\ml0176

b. Targad teooriad ja uut tüüpi mõtlemine iseenesest ühiskonda **edasi**

ei vii. AJAE1980\tat1031

Metafoorile, mille järgi edasiliikumine on areng/hea, tagasiliikumine halb, paistavad toetuvat ka mõningad näitelaused adverbiga *tagasi*, nt 69 (Veismann, Tragel 2008: 523):

(69)

Ent kui nägime rahvaarutelu põhjal parandatud projekti, mis saadikutele nüüd välja jagati, siis veendusime, et on jälle **tagasi mindud**. AJA1990\rh1480

Ühendites adverbiga *ette* näib töötavat samuti korraga mitu metafoori: OLEMASOLU ON NÄHTAVUS ja NÄHTAV ON EES.²⁹ Millegi tekkimist, avalikuks saamist, selgumist, ilmnemist mõistestatakse vaatleja ette, s.t tema visuaalsesse välja ilmumise kaudu (näide 70a-b). (Veismann, Tragel 2008: 523.)

(70)

a. Samas lisati, et tarvitusele võetud abinõudest tuleb komisjonile **kanda ette** 16. septembriks 1985. a. AJAE1980\tat0847

b. Kirde-Eestis on **ette tulnud** konflikte. AJAE1990\stak0208

---

²⁹ Nende metafooride kohta vaata ka kodulehekülge Conceptual Metaphor Home Page: <http://cogsci.berkeley.edu/lakoff/> (20. V 2008).

8.5. Vertikaalsuunda märkivate adverbidega ühendverbid

8.5.1. Ruumi valdkonna kasutused

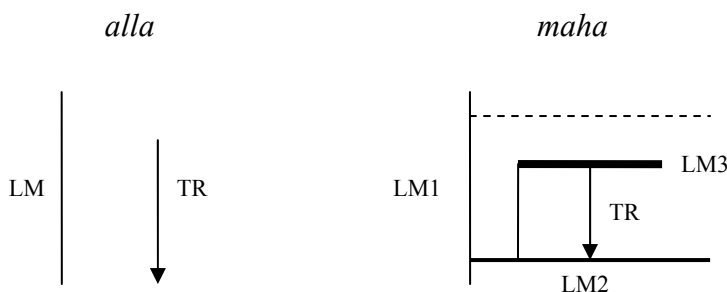
Vertikaalse suuna adverbidele *üles*, *alla* ja *maha* on omane, et nad võivad kas lihtsalt näidata verbiga väljendatud liikumise suunda (näited 71 a–c) või rõhutada verbiga juba antud liikumise suunda (näited 71d–f) (Veismann, Tragel 2008: 523).

(71)

- a. Elari ei taha **üles ronida**, alati pean mina sinna **üles ronima** ja seal kõrgel neid puid laduma ... AJA1990\ml0104
- b. Redelilt **alla ronides** pudeneb vihikupakk tal käest ja paberilehed lendavad tuulde. AJAE1990\stak0458
- c. Ta **pani** kasti **maha**. AJA1990\ee0423
- d. **Tõuse üles!** (vrd Tõuse!)
- e. Laest võiks **alla rippuda** mõni põnev asi. AJAE1990\ep0174 (vrd võiks rippuda)
- f. Ega teie **maha** ei **pillanud**? uurisin vanamehenässilt, kes sealsamas siilipoegi müütas, aga too vangutas pead: Ei ole mitte, minul vist sihukesi rahasid polegi. AJAE1990\ep0158 (vrd Ega teie ei pillanud?)

Eesti keele adverbid *alla* ja *maha* väljendavad mõlemad vertikaalteljel allapoole liikumist, mõnel juhul on nad kasutatavad ka sünonüümsetena. *alla* ja *maha* semantilisi erinevusi ühendverbides on (kognitiivse grammatika vahenditega) uurinud Kaja Kährik (2001). Ta on kirjeldanud *alla* ja *maha* skeemkujutluste erinevusi nii, et *alla* puhul on ainus oluline orientiir selle entiteedi vertikaalne mõõde, mille suhtes trajektoori allapoole liikumine on eendatud. Kui vastav entiteet puudub, siis on fookuses vertikaalne suund üldiselt. *maha* jaoks paistavad olevat võrdselt olulised kaks orientiiri: esimene on ruumi vertikaaltelg ja teine horisontaalne pind, millega trajektoor lõpuks kontakti jõuab. Esimene neist on alati implitsiitne, teine võib olla nii eksplitsiitne kui ka implitsiitne. Trajektoori prototüüpne lõpp-punkt on tõenäoliselt maapind (Kährik 2001: 52–55). (Veismann, Tragel 2008: 524.)

maha keskne skeem erineb niisiis *alla* skeemist selle poolest, et kui *alla* toob sisemiselt esile tee (s.t allasuunas liikumise kui sellise), siis *maha* rõhutab tee algus- ja lõpp-punkti vt joonis 30 ja näiteid 71b ja c). LM1 on vertikaalne telg, LM2 horisontaalne pind, millega TR kontakti jõuab ja LM3 on trajektoori teekonna alguspunkt (Kährik 2001: 53–54).

Joonis 30. alla ja maha kesksed skeemkujutlused (Kährik 2001: 52 ja 55 järgi).

8.5.2. Aspektilaadsed kasutused

Vertikaalse suunaga seostub meie uuritud ühendverbides lõppemise, lõpulejõudmise, lõpetatuse tähendus (vrd terminatiivne, komplektiivne ja perfektiiivne aspekt) adverbidega *üles* ja *maha*, adverbil *alla* see puudub. Sama moodi on täheldanud ka K. Kährik, et metafoor VÄHEM ON ALL on kasutusel peamiselt sõna *alla* tähendustes ning perfektiiivsust väljendab ainult *maha* (Kährik 2001: 62). Ta seletab seda nähtust nende adverbide eeltoodud skeemkujutluste järgi: *alla* esindab nn täielikku allasuunas liikumist, samal ajal kui *maha* skeemkujutluses on peale vertikaalsuse tegemist ka liikumise algus- ja lõpp-punkti ning kontaktiga (Kährik 2001: 62–63). Tegevuse lõpetatust märgib adverb *maha* näidetes 72a ja b (Veismann, Tragel 2008: 524):

(72)

- a. Vahetult enne istungi algust sõna otseses mõttes tormas plenaarsaalis istuva Leedu delegatsiooni hulka mees, kes **pidas** kätega vehkides ühe hingetõmbega **maha** väga vihase kõne. AJA1990\rh1553
- b. Kujutage ette, et enne mängu **hüüti** kõva häälega **maha**, et olümpiavõitja saab 200 tuhat krooni, ilma et oleks maksumaksjatega nõu pidanud. AJA1990\ml0157

Perfektiiivse aspekti laadne tähendus avaldub ka järgmistes ühendites adverbiga *üles* (näited 73a ja b). Ilma vastava adverbita osutaksid need fraasid/laused pigem kestvale tegevusele, mille lõpu/lõppemise kohta lause nii selget infot ei annaks, vrd oma süüd tunnistas, otsiti meetrikaraamatuid, kus (ilma afiksaal-adverbita) verb nõuab osasihitist. (Veismann, Tragel 2008: 524.)

(73)

- a. Oma süü **tunnistas** MN **üles** 15. oktoobril 1970. AJAE1980\stat0484
- b. **Otsiti** **üles** ka meetrikaraamatud, mis kinnitavad, et selles külas tõepoolest sündis V. I. Tšapajev. AJAE1980\tat0971

Inglise partikli *up* ruumilise tähenduse seost lõpetatud tegevuse või perfektiiivsusega on seletanud S. Lindner (1983: 194–195) nii, et sihile suunatud tee hak-

kab väljendama sihile suunatud protsessi (*goal directed path* → *goal directed process*), lisades, et mõnel juhul võib see protsess olla ka füüsiliselt vertikaalne (*fill up the glass*). Beate Hampe oletab, et sündmusstruktuuri metafoorina on metafoor LÄHEDAL ON ÜLEVAL grammatiseerunud metafooriks LÕPETAMINE ON ÜLEVAL. Seepärast saab igat lõppema hakkavat tegevust mõista liikumisena eesmärgi suunas, mis on deiktiline kese ja mida saab varustada aspektimarkeriga *up* (Hampe 2000: 91). (Veismann, Tragel 2008: 525.)

Peale tegevuse lõpetatuse võib *maha* märkida verbi juures ka millegi lõplikku kadumist, olles sünonüümne adverbiga *ära* (näide 74 a ja b). Nagu eelnevalt öeldud, on H. Metslang leidnud *ära* aspektitähenduste kujunemisel seoseid suunatahendusega (vt p 2.4 ja Metslang 2001: 445). Kirjakeele korpusest leiab hulgaliselt näiteid vahemaa läbimise kohta (nagu näide 74c), kus verb väljendab liikumisviisi, mil moel vahemaa läbiti (*sõitma, kõndima, marssima* vms), ja adverb *maha* lisab sellele tegevuse lõpetatuse aspekti. (Veismann, Tragel 2008: 525.)

(74)

- a. Igal suvel ja sügisel **põleb** kusagil **maha** mõni küün või heinahoidla. AJAE1980\tat0766
- b. Piltlikult öeldes tuleks põhifondid **maha müüa**. AJAE1980\tat0763
- c. 5 päeva, 23 tunni ja 29 minutiga **marssis** ta **maha** 646,014 km. AJAE1980\tat0770

Seoses inglise fraasiverbide partikliga *away* (*cut away, wash away, fade away*) on seda nimetatud disintegratsiooni tähenduseks (Rice, Newman 2004: 319). K. Kährrik (2001: 64–67) mainib lisaks perfektiiivsusele *maha* separatiivset tähenduslaiendust, mis võib esile tuua *maha* skeemi vertikaalsuse, aga ei pea seda tegema (vt näide 74b). (Veismann, Tragel 2008: 525.)

8.5.3. Metafoorselt tõlgendatavad näited

Vertikaalse suuna adverbidega *maha* ja *alla* on seotud orientatsioonimetafoorid VÄHEM ON ALL (näited 75a ja b) ja HALVEM ON ALL (näide 75c, näites 75d NÕRGEM ON ALL). Mõne üksiku lause (näide 75e) leiab korpusest ka adverbiga üles metafoori HEA ON ÜLEVAL näiteks. K. Kährrik nimetab *alla* juures skaala-tähenduslaiendust, mis avaldub metafoori VÄHEM ON ALL kaudu (Kährrik 2001: 56–57). (Veismann, Tragel 2008: 525.)

(75)

- a. Mõlemalt summalt **arvab** riik **maha** 33-protsendilise tulumaksu. AJAE1990\sn0041
- b. Kulutasin kõik neli *time-out*'i tempo **maha võtmiseks**. AJAE1990\ep0208
- c. Mina võin vaid osutada, et mida kauem vaieldakse, mida enam ve seda enam ja üha hullemalt **käib** Eesti majandus **alla**. AJA1990\rh1547
- d. Tallinna Kalevi naiskonnale **jäädi** aga **alla** 47:61. AJAE1980\tat0629
- e. Siit ka mõte uurida Tšiili kogemust – on ju Tšiili majandus väga kiiresti üles töötatud. AJA1990\pp0041

8.6. Katsed ühendverbidega³⁰

2008. aasta kevadel kaitses Marianne Mett Tartu Ülikoolis bakalaureusetöö, milles ta uuris, milliseid tähendusi omistavad keelekasutajad afiksaaladverbidele katses, kus nad ei tea ühendverbis sisalduva verbi tähendust (tööd juhendasid Ilona Tragel ja Ann Veismann).

Et selgitada välja, kuidas keelekasutajad mõistavad fraasiverbide tähendusi mõtlesime välja järgmise katse. Igale katseisikule anti kaheksa verbi (kokku oli kasutusel neli versiooni 32 eri verbiga) ja kuus adverbi (*edasi, tagasi, ette, üles, alla, maha*). Kõik verbid olid valitud mitmesugustest Eesti murretest selliselt, et katseisikud ei teadnud nende tähendusi.³¹ Neil paluti moodustada vabalt ühendverbe ja seletada moodustatud ühendverbide tähendust³².

Katseisikuid oli kokku 40, vanuses 18–74, pooled neist olid naised vanuses 18–34. Katse tulemusi ei analüüsitud vanusest ja soost lähtuvalt, st eelduseks võeti, et vanus ja sugu ei mõjuta oluliselt katse tulemust. Valdav osa katseisikutest olid naised, meeste osakaal oli väga väike (8 meest).

Verbid, mida kasutati, olid otsitud Väikesest Murdesõnastikust – *kikkama, arama, eeritama, ehtuma, iirama, jasima, jollima, kabuma, kuiglõma, haidatama, albama, kiemutama, atrima, tarahuma, vaagatuma, nõlkima, piigatuma, haipritama, atjama, hamaldama, jovetelema, kalkma, vesmeldama, eisklema, hagatama, agedlema, idrima, jõgama, pelästuma, akrima, klootsima, taklama*.

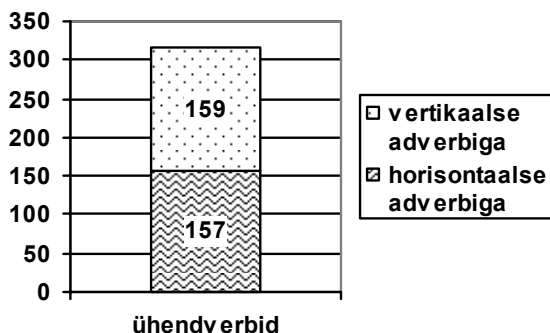
Katseisikud moodustasid kokku 316 ühendverbi, keskmiselt igaüks 7,9. Neist 316 ühendverbist sobis edasiseks analüüsiks 280 (36 juhul puudus seletus või näitelause). Järgnev joonis 31 näitab, et ühendverbi moodustamiseks valiti horsontaalse suuna ja vertikaalse suuna partikleid võrdselt (157 ja 159 korda).

---

³⁰ Alapeatüki aluseks on konverentsiettekanne koostöös Ilona Trageli ja Marianne Mettiga (Tragel, Veismann, Mett 2008) ja M. Metti bakalaureusetöö (Mett 2008). Sisuliselt jaguneb panus järgmiselt: A. Veismann mõtles katse välja. M. Mett täpsustas selle esitust, viis katse läbi ja genereeris ülesandest mitu versiooni. Samuti jaotas M. Mett saadud tulemused tähendusrühmadesse ja esitas esialgsed tulemused, vajadusel abistasid teda selles I. Tragel ja A. Veismann. Konverentsiettekande teksti kirjutasid A. Veismann ja I. Tragel. Tulemuste graafilised esitused tegi konverentsiettekande jaoks A. Veismann.

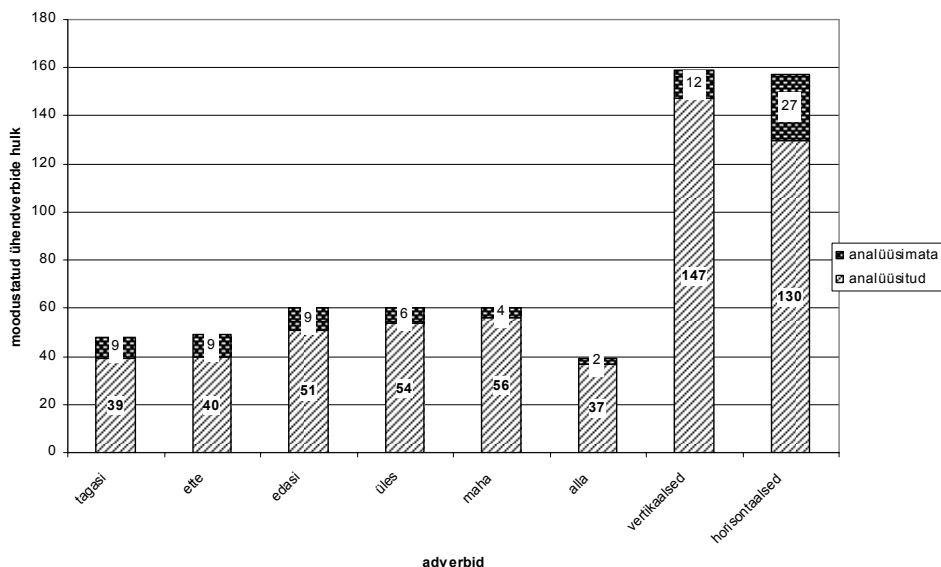
³¹ See, et katseisikud tõepoolest ei teadnud nende verbide tähendusi, selgus ka katsest, verbide õigeid tähendusi ei olnud ära arvatud ega kasutatud. Valitud verbide pärinemine eesti murretest võis olla katseisikutele isegi üllatav, neile tundus pigem, et tegemist on väljamõeldud verbidega.

³² Katse juhtnõor oli selline: „Järgnevalt on esitatud kahes tulbas tegusõnad ja abimäär-sõnad. Palun moodusta neist (vabalt valides) ühendteigusõnu ning seleta oma sõnadega lahti nende oletatav tähendus. Kirjuta juurde ka näitelause. Palun seleta oma näiteid nii palju kui võimalik.”

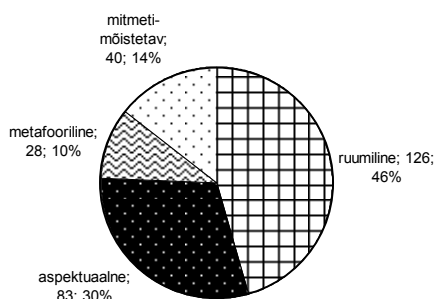
Joonis 31. Partiklite kasutamise jagunemine dimensiooni järgi

Sõnadest kasutati kõige rohkem sõnu *edasi*, *üles* ja *maha* 'down' (kõiki 60 korda). Joonisel 32 on näidatud produtseeritud fraaside hulk sõnade kaupa ja horisontaalse ja vertikaalse dimensiooni järgi. Jooniselt selgub ka, et seletuse või näitelause puudulikkuse tõttu edasistest analüüsist välja jäänud ühendite hulk jagunes suhteliselt ühtlaselt kõikide sõnade vahel. Kuigi horisontaalseid ühendeid jäi välja kaks korda rohkem kui vertikaalseid, tervikuna see pilti oluliselt ei muutnud (analüüsiks jäi 147 vertikaalse dimensiooni ühendit ja 130 horisontaalse). Edaspidi on andmeid esitatud nii absoluutarvudena kui ka protsentuaalselt.

Joonis 32. Ühendverbide moodustus adverbide kaupa ja analüüsist välja jäänud ühendid.

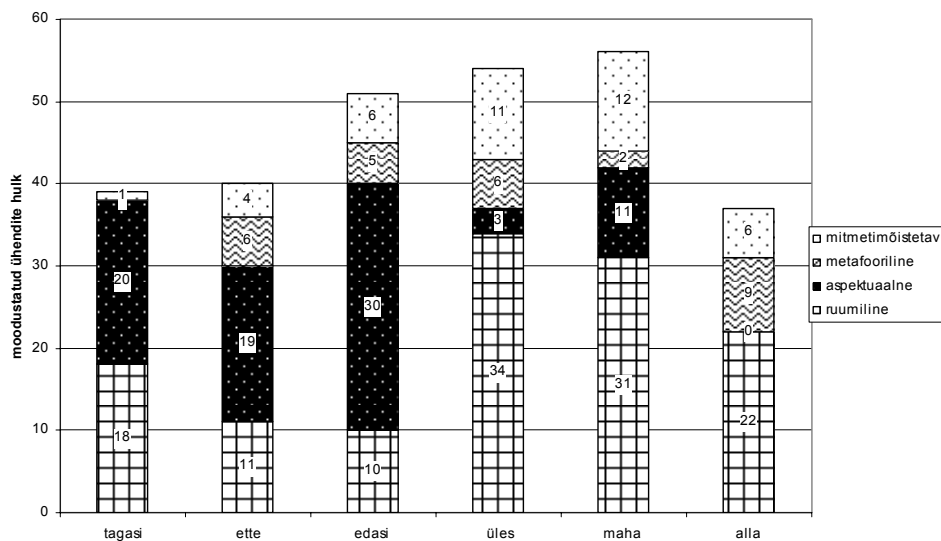
Partiklitest kasutasid katseisikud fraasiverbide moodustamiseks kõige enam neid adverbide, millel oli korpuse-analüüsi ja grammatikate järgi kõige suurem tendents väljendada lisaks ruumisuhetele ka aspekti-laadseid suhteid (*edasi, üles, maha*). Joonis 33 näitab analüüsitud fraasiverbide jagunemist järgmiste tähendusvaldkondade vahel: ruum, aspektuaalsed suhted ja metafoor (nagu HEA ON ÜLEVAL). Kõige enam produtseeriti ruumitähenduslikke ühendverbe (126), 30% juhtumitest võis liigitada aspektilaadse tähenduse alla (83 ühendit) ja 10% sai analüüsida metafoori abil. 14% moodustatud ühenditest võis paigutada mitmesse valdkonda, nende kuulumine ei olnud selge.

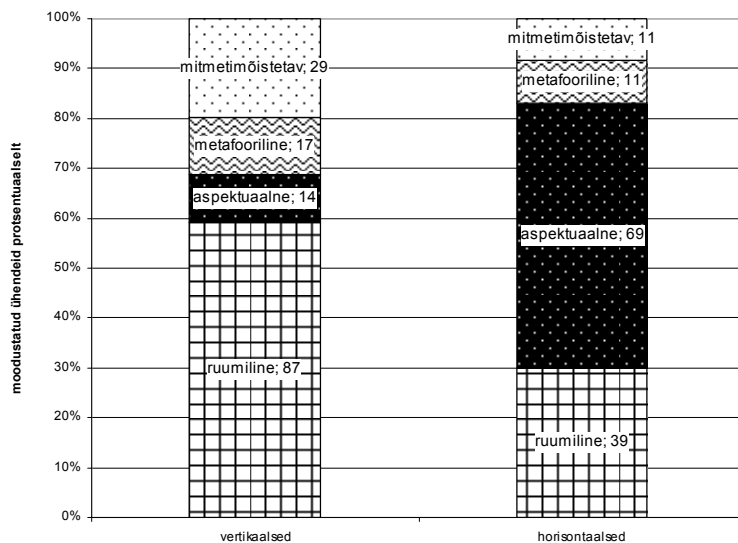
Joonis 33. Analüüsitud fraasiverbide jagunemine tähendusvaldkondade vahel üldiselt.

Ruumivaldkonna ülekaal produktsioonikatses oli oodatav (sama tulemuse andis ka peatükis 4.2.3 kirjeldatud lauste moodustamise katse sõnadega *üle* ja *peale*). Jagunemine aspekti, ruumi ja metafoorse ülekande väljendamise vahel pakub edasist huvi sõnade kaupa (ja dimensioonide kaupa). Jooniselt 34 on näha, et kõige enam moodustati **ruumisuhteid** väljendavaid ühendverbe sõnadega *üles* (34) ja *maha* (31), neile järgnesid *alla* (22) ja *tagasi* (18). Kõige rohkem **aspekti**-laadseid suhteid väljendavaid ühendverbe moodustati sõnaga *edasi* (30), järgnesid *tagasi* (20) ja *ette* (19).

Joonis 35 kujutab ühendite jagunemist tähendusvaldkondadesse protsentuaalselt horisontaalse ja vertikaalse mõõtme võrdluses. Jooniselt on näha, et ruumis vertikaalset mõõdet väljendavate partiklitega moodustati 58% juhtudest ruumitähenduslik ühendverb. Vaid 10% (14) ruumis vertikaalset mõõdet väljendavate partiklitega moodustatud ühenditest väljendas partikkel aspektilaadseid tähendusi (perfektiivsust). Ruumis horisontaalset mõõdet väljendavate partiklitega moodustati 69 korral ühend (47%), kus partiklil oli aspektuaalne funktsioon ja 54 (37%) korral ühend, kus ühend väljendas ruumis liikumist.

Joonis 34. Moodustatud ühendite jagunemine tähendusvaldkondade vahel sõnade kaupa.

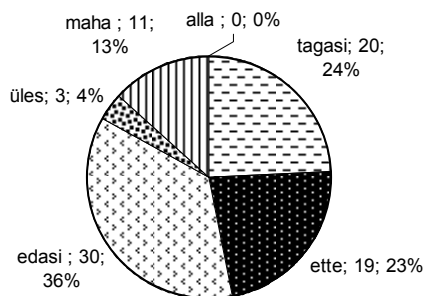

Joonis 35. Ühendite jagunemine tähendusvaldkondade vahel dimensioonide kaupa.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et katse kinnitas, et horisontaalsuuna partiklitega väljendatakse ühendverbides (kestva, korduv jms) aspekti laadseid tähendusi. Kinnitust leidis ka see, et sõna *edasi* kasutus annab väga tihti ühendverbile

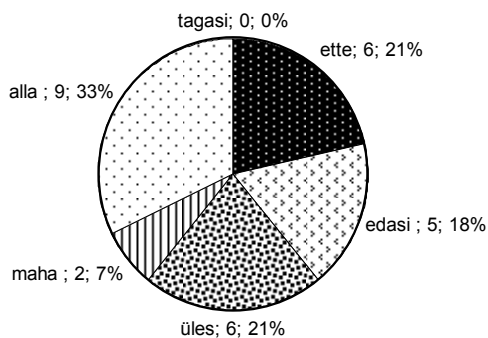
kestva tegevuse tähenduse (vähemalt 58% adverbiga *edasi* moodustatud ühenditest).

Vertikaalsuuna partikleid kasutati katses eelkõige ruumisuuna väljendamiseks. Mõningal määral kasutati siiski sõna *üles* ja *maha* ka tegevuse lõpetatuse väljendamiseks (kokku 14 korral, mis moodustas kõikidest aspekti-laadsetest kasutustest 17%, vt joonis 36).

Joonis 36. Aspektuaalsuse jagunemine adverbide vahel

Üllatuslikult leidis katseisikute moodustatud fraasiverbide hulgas suhteliselt vähe neid fraase, mida saaks tõlgendada orientatsioonimetafooride kaudu (nt hea on üleval). Eriti huvitav on, et suhteliselt palju moodustati ühendeid, mis toetuvad metafoorile HEA ON EES (kokku 11, 39%), samas kui tuntud orientatsioonimetafooride HEA ON ÜLEVAL ja HALB ON ALL alusel sai tõlgendada 17 ühendit (61%). Kuid kokku moodustasid need 28 metafoori alusel tõlgendatavat fraasi produtseeritud ühendverbidest 10% (vt joonis 37).

Joonis 37. Metafoorsuse jagunemine adverbide vahel

Kokkuvõtvalt võib öelda, et katse üldiselt kinnitas korpuseanalüüsist saadud andmeid, kuid kindlasti vajaks teema edasist uurimist.

8.7. Kokkuvõte ja arutelu

Analüüsi kokkuvõtteks võib väita, et afiksaaladverbide tähendusi saab siduda inimese ruumis liikumise kogemusega: horisontaalsuunas liikumine saab olla pidev, kuid vertikaalsuunas liikumisele on iseloomulik katkestatus, lõpetatus (Veismann, Tragel 2008: 526). Vertikaalset ja horisontaalset suunda märkiva adverbiga ühendverbide aspektilaadsed ja metafoorsed tähendused on kokkuvõtvalt esitatud tabelis 3.

Loomulikult tekib küsimus, kas osutatud tendents on universaalne, s.t kehtib ka teistes keeltes, kus on kasutusel verbi ja afiksaaladverbi (partikli) ühendid. Kindlasti vajaks see uurimist. Näiteks on välja toodud, et inglise keeles võib partikkel *away* ühelt poolt väljendada juba käimasoleva tegevuse või protsessi jätkumist (Rice, Newman 2004: 318) ja teiselt poolt võib ta anda ühendis verbiga disintegratsiooni tähenduse, mis sisuliselt vastab eesti adverbile *ära* (Rice, Newman 2004: 319). (Veismann, Tragel 2008: 526–527.)

Kirjakeele korpuse materjali põhjal tehtud adverbide analüüs näitas, et on olemas korrelatsioon adverbi konkreetse suunatähenduse ja abstraktsete (aspektilaadsete ja metafoorsete) tähenduste vahel. Suundade erinevus avaldub aspektilaadsetes tähendustes, mida vastavad adverbid võivad väljendada: horisontaalsuund esindab eelkõige kestvaid, muutuvaid ja korduvaid tegevusi ja situatsioone, vertikaalsuuna adverbidega väljendatakse tegevuse lõpetatust. (Veismann, Tragel 2008: 527.)

Ilmnes selgelt tendents, et adverbiga *edasi* moodustatud ühendverbid kannavad endas peaaegu alati kestva aspekti laadset tähendust. Võib oletada, et sellest ka *edasi* vähene esinemine fraasiverbide andmebaasis – kestva tähenduse väljendamine on produktiivne mis tahes verbiga, neid ei saa lugeda ainukordseteks. Üksikutes näidetes on tähendus tõlgendatav metafoori HEA ON EES kaudu. (Veismann, Tragel 2008: 527.)

Vertikaalse suuna adverbide puhul oli aspektuaalse tähenduse ja metafoorilise tähenduse jaotumine võrdsem. *üles* ja *maha* võimaldavad väljendada ühendverbis tegevuse lõppemist. Adverbid *üles*, *alla* ja *maha* on kasutusel seoses metafooridega ÜLEVAL ON HEA/ROHKEM, ALL ON HALB/VÄHEM. Võib oletada, et see, et horisontaalse suuna adverbide *edasi*, *tagasi* ja *ette* abstraktsed tähendused on seotud jätkumise ja kordumisega ning vertikaalse suuna adverbide *üles*, *maha* ja osalt ka *alla* tähendused vastavalt lõppemisega, lähtub inimese füüsilisest võimetest ja maailma objektide loomulikust olekust: vertikaalsuunal ei saa tegevus (lõputult) kesta, samal ajal kui horisontaalsuunal võib see kesta, muutuda, pöörduda. (Veismann, Tragel 2008: 527.)

Horisontaalsuunal on inimesel pigem pideva liikumise kogemus ja see avaldub keeles vastavas aspektis, vertikaalsuuna aspektitähendused viitavad orientatsioonikogemusele, objektide paiknemise ja omavaheliste suhete kohta omandatud kogemustele ja teadmistele ning liikumise lõppemise kogemusele. Kõik need tähendused sobivad kokku vastava suunaga seotud kehalise kogemusega. (Veismann, Tragel 2008: 527.)

Uurimuse kokkuvõtteks võib väita, et eesti keele ühendverbide abstraktse valdkonna tähendused peegeldavad nende ruumidimensioonidega seotud tunnetust, millele viitab verbi juurde kuuluv adverb (Veismann, Tragel 2008: 527).

Tabel 3. Adverbide ruumilised, aspektilaadsed ning metafoorsed tähendused (Veismann, Tragel 2008: 526).

suund	sõna	ruumiline		aspektuaalne/tegevuslaadiline		metafooriline
HORISONTAALNE	edasi	adverb näitab liikumise suunda <i>edasi liikuma</i>		Tegevuse jät-kamine <i>edasi mängima</i>	ülekanne järgmisse etappi <i>edasi andma</i>	HEA ON EES <i>edasi viima</i>
	tagasi	adverb näitab liikumise suunda (mis võib olla vastupidine tavapärasele) <i>tagasi hüppama</i>		vastupidine tegevus <i>tagasi panema</i>	tegevuse kordamine <i>tagasi valima</i>	
	ette	adverb näitab liikumise suunda <i>ette astuma</i>		teise tegevuse eelne tegevus <i>ette helistama</i>		NÄHTAVAL ON EES <i>ette tulema</i>
VERTIKAALNE	üles	liikumise suund <i>üles tõmbama</i>	liikumise suund topelt (nii verbi kui adverbiga) <i>tõuse üles!</i>	Tegevuse lõpetatus <i>üles leidma</i>		HEA ON ÜLEVAL <i>üles kiitma</i>
	maha	liikumise suund <i>maha viskama</i>	liikumise suund topelt (nii verbi kui adverbiga) <i>maha langema</i>	tegevuse lõpetatus <i>maha pidama</i> ; vahemaa läbimine <i>maha käima</i>	,ära' <i>maha müüma</i> ; hülgamine <i>maha jätma</i> ;	VÄHEM ON ALL <i>maha arvama</i> ; HALVEM ON ALL <i>maha jääma</i>
	alla	liikumise suund <i>alla hüppama</i>	liikumise suund topelt (nii verbi kui adverbiga) <i>alla kukkuma</i>			HALVEM ON ALL <i>alla jääma</i> ;

KOKKUVÕTE

Töö eesmärgiks on olnud käsitleda eesti keele kaas- ja määrsõnade (*üle*, *peale*, *ette*, *edasi*, *tagasi*, *alla*, *maha*, *üles*) polüseemiat kognitiivse keeleteaduse vaatenurgast. Kaassõnade üheks oluliseks kasutusvaldkonnaks on ruumisuhete väljendamine, nii et lihtsustatult on vahel ruumiväljendite uurimise ja prepositsioonide semantika vahele võrdusmärk pandud. Samas on ühelt poolt väga tavaline, et ruumisuhete(kaas)sõna väljendab ka mitmesuguseid muid (abstraktsemaid) suhteid ja teiselt poolt jaotub ruumisuhete väljendamine keeles (keeltes) laiemalt kui ainult prepositsioonid. Siinne töö on keskendunud eelkõige küsimusele, millistes seostes on kaas- ja määrsõnade konkreetset ruumilised ja abstraktsemad ning grammatilised kasutused.

Kognitiivse keeleteaduse alusväiteid on, et keel ja tunnetus on tihedasti seotud. Ruumisuhete mõistmine ja väljendamine on inimese jaoks olulise tähtsusega ja igapäevane ülesanne. Ruumiväljendites peegeldub inimese ruumitunnetus ja -mõistetus, nii selle universaalsed aspektid (inimene ja ruum on võrdlemisi ühtlaselt ühesugused sõltumata sellest, millist keelt räägitakse) kui ka keelest/kultuurist tulenevad erinevused mõistestuses. Levinud on teooriad, mille järgi ruumisuhed on oma olemuselt primaarsemad kui muud suhted, konkreetsete ruumisuhete kaudu on võimalik mõista abstraktsemaid suhteid, ja selline areng kajastub ka leksikaalsete üksuste arenemises grammatilisteks üksusteks.

Töös vaatlesin esmalt kahe kaassõna, *üle* ja *peale* semantikat ja nende sõnade polüseemia seost inimese ruumitunnetusega. Leian olevat nende sõnade semantika tugevasti seotud inimese võimega maailma (objekte, nähtusi, sündmusi) vaadeldes vaatepunkti vahetada.

Olen leidnud et, ruumisõnade semantikat saab kirjeldada esiteks skemaatilise mudeli abil, mille aluseks on inimese kogemus ruumisuhetest. Skemaatiline esitus näitab ühele ruumilisele stseenile avanevaid perspektiive, võimalust üht ja stseeni mitmest küljest vaadelda. Iga perspektiiviga on seotud nii ruumilisi kui ka mitmesuguseid abstraktseid tähendusi/ kasutusi. Ühele keskele stseenile avanevad erinevad vaatenurgad annavad võimaluse väljendada sama sõnaga erinevaid ruumisuhteid (nt *hüppas üle aia*, *autod valgusid üle linna laiali*, *lipud lehvivad üle inimeste peade*) ja nende kaudu ka muid suhteid. Keskele stseenile avanevad vaated määravad kolm peamist skeemkujutlust sõnade *üle* ja *peale* jaoks – TEE, KATMINE ja VERTIKAALSUS.

Teiseks leian, et prototüübist lähtuva tähendusvõrgustiku abil saab kirjeldada ruumisuhetesõna arengut abstraktsemate suhete sõnaks. Prototüüpne ruumiline (mis tihti on ajalooliselt varaseim) kasutus on selle keskmeks. Prototüüpne kasutus ei pruugi olla korpuses sage, kuid tuleb esile katses, milles katseisikud moodustavad sõnaga esimesena meelde tulevaid lauseid. Prototüüpest kasutusest lähtub radiaalne tähendusvõrgustik, mis näitab sõna kasutuste arengut konkreetsemast (ruumilisest, leksikaalsemast) abstraktsemaks (grammatiliseks) ja seda saab võrrelda grammatisatsiooniteooria andmetega.

Töö toetub korpuseuuringule ja katselistele andmetele. Eesti kirjakeele korpuse lausete analüüs näitas, et kirjakeeles on *üle* ja *peale* kõige sagedamini kasutatavad mitmesuguste abstraktsete suhete väljendamiseks. Sama tulemuse andis ka vana kirjakeele korpuse vanimate tekstide vaatlus – nii *üle* kui ka *peale* kasutused on seal valdavalt abstraktsest valdkonnast. Mõlema sõnaga viisin läbi liskas kaks katset. Esimeses paluti katseisikul moodustada nende sõnadega võimalikult erineva tähendusega lauseid. Selle katse tulemusel moodustatud laused osutasid kõige enam abstraktsetele suhetele. Teises katses paluti katseisikul moodustada nende sõnadega kümme esimesena meenuvat lauset. Selle katse tulemustes oli ruumisuhetele viitavate lausete osakaal oluliselt suurem. Oletan, et prototüüpsus on seotud kiiresti ja kergesti meenumisega, nii et sõnade *üle* ja *peale* prototüüpset kasutust on mõttekas otsida ruumiliste kasutuste seast. Samas võib öelda, et üldiselt nende sõnade kasutuses domineerivad pigem mitmesugused abstraktsed suhted.

Töö viimase peatüki aluseks on ühisartikkel Ilona Trageliga (Veismann, Tragel 2008), milles on vaatluse all afiksaaladverbide ruumitähenduse mõju nendega moodustatud ühendverbidele. Lähtume suurel määral keele kehalisuse hüpoteesist, mille järgi inimese igapäevane kehaline kogemus mõjutab keele kujunemist (nii leksikas kui ka grammatikas). Meie algseks hüpoteesiks oli, et kuna inimese kogemus horisontaalsest ja vertikaalsest mõõtmest on erinev, siis võiks see kajastuda ka horisontaalset ja vertikaalset suunda väljendavate sõnade abstraktsetes ja/või grammatiseerunud kasutustes. Ühelt poolt seostuvad orientatsiooniliste sõnadega mõistemetafoorid HEA ON ÜLEVAL jne, teiselt poolt on tuntud nähtus afiksaaladverbide muutumine aspektuaalsuse väljendajaks. Vaatluse alla sai võetud suunda väljendavad adverbid *edasi*, *tagasi*, *ette*, *alla*, *maha*, *üles*. Eesti kirjakeele korpuse lausete ja ühendverbide andmebaasi alusel võib öelda, et ruumisuunda näitavate adverbide abstraktset kasutust ühendverbide koosseisus saab siduda ruumisuunaga, mida nad näitavad. Horisontaalsuunda näitavate adverbidega ühendverbid väljendavad sagedamini jätkuvat tegevust (eriti tavaline on see *edasi* kasutuste hulgas), nii nagu ruumis horisontaalne liikumine on tavapärastelt pidev ja jätkuv. Vertikaalsuunda näitavad adverbid väljendavad ühendverbi koosseisus seevastu pigem tegevuse lõppemist (*maha*), nii nagu vertikaalsuunas liikumine on piiratud maapinna ja gravitatsioonijõuga. Üllatuslikuks tulemuseks oli HEA ON EES metafoorilise kasutuse sagedus, ehkki ka tavapärane vertikaalne skaala (adverbidega *alla* ja *üles*) on sage hea/halb ja rohkem/vähem suhete väljendamiseks. Korpuseuuringu tulemusi kinnitasid ka katsed (katsed tegi oma bakalaureusetöö tarvis M. Mett), kus katseisikul tuli eelnimetatud adverbidega siduda neile tundmatuid murdeverbe ja seletada saadud ühendverbide tähendust.

Töö kokkuvõtteks võib öelda, et eesti keele polüseemsete kaassõnade semantika selgitamiseks sobib nii prototüübi-põhine kui ka skeemkujutlusel tuginev mudel, kuid need annavad meile selle sõna kohta erinevat informatsiooni ja seepärast on kõige mõttekam vaadelda mõlemat koos. Samuti pakub kaas- ja määrsõnade semantika uurimiseks alust keele kehalisuse teooria.

Edasipidise töö ühe suunana näen nii kaassõnade semantikas kui ka afiksaaladverbide uurimises keeltevahelist võrdlust. Afiksaaladverbide suuna ja aspektuaalsuse küsimuses oleks võrdlev materjal väga vajalik. Kaassõnade semantikas on võrdlevat materjali juba olemas nii skeemkujutusliku mudeli kui ka prototüübist lähtuvate uurimuste näol. Edasiseks uurimiseks oleks huvitav küsimus, kui kindlalt saab perspektiivivahetust pidada skeemkujutusliku mudeli aluseks ja kas/kuidas perspektiivivahetusest tulenevate skeemkujutluste hulk on piiratud. Teise olulise suunana edaspidiseks näen korpuse andmete ja katseandmete laialdasemat võrdlust. Korpuse kasutamisest semantilise analüüsi jaoks üksi on vähe, kui pole selge, mida korpusest saadud statistika alusel väita.

LÜHENDID

Af	afiksaaladverb
LM	orientiir (<i>landmark</i>)
LÜG	Lüganuse murrak
Po	postpositsioon
Pr	prepositsioon
RÄP	Räpina murrak
TR	trajektoor (<i>trajector</i>)

SUULISE KÕNE LITEREERIMISMÄRGID

=	kokkuhääldus
(.)	mikropaus: 0,2 sekundit või lühem
(1.2)	pausi pikkus sekundites
@...@	imiteerimine, hääletooni muutus
<...>	aeglustatud lõik
`sõna	rõhuline sõna
:	hääliku venitus

KIRJANDUS

- Aavik, Johannes 1936. Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika. Tartu.
- Albertazzi, Liliana 2000. Directions and perspective points in spatial perception. – L. Albertazzi (ed.). *Meaning and cognition: A multidisciplinary approach*. Amsterdam: Benjamins, 123–143.
- Ameka, Felix 1995. The linguistic construction of space in Ewe. – *Cognitive Linguistics*, 6, 139–181.
- Beitel, Dinara, A., Raymond W. Gibbs, Paul Sanders 2001. The embodied approach to the polysemy of the spatial preposition *on*. – H. Cuyckens, B. Zawada (eds.). *Polysemy in Cognitive Linguistics: Selected Papers from the International Cognitive Linguistics Conference, Amsterdam, 1997*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 241–260.
- Bellavia, Elena 1996. The German *über*. – M. Pütz, R. Dirven (eds.). *The Construal of Space in Language and Thought*. Berlin/ New York: Mouton de Gruyter, 73–107.
- Blank, Andreas, Peter Koch (eds.) 1999. *Historical Semantics and Cognition*. Berlin/ New York: Mouton de Gruyter.
- Boers, Frank 1996. *Spatial Prepositions and Metaphor. A Cognitive Semantic Journey along the UP-DOWN and the FRONT-BACK Dimensions*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Boroditsky, Lera 2001. Does Language Shape Thought? Mandarin and English Speakers' Conceptions of Time. – *Cognitive Psychology*, 43, 1–22.
<http://student.bu.ac.bd/~mumit/Research/NLP-bib/papers/Boroditsky01.pdf>
- Brinton, Laurel J. 1988. *The Development of English Aspectual Systems. Aspectualizers and Post-verbal Particles*. Cambridge Studies in Linguistics 49. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brown, Penelope 1994. The INs and ONs of Tzeltal Locative Expressions. – *Linguistics*, 32, 743–790.
- Brown, Cecil H., Stanley R. Witkowski 1983. Polysemy, lexical change, and cultural importance. – *Man*, 18, 72–89.
- Brugman, Claudia 1988 [1981]. *The Story of over: Polysemy, Semantics, and the Structure of the Lexicon*. New York: Garland Press.
- Bybee, Joan L., Revere D. Perkins, William Pagliuca 1994. *The Evolution of Grammar. Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World*. Chicago: University of Chicago Press.
- Carlson, Laura A. 2000. Object Use and Object Location: The Effect of Function on Spatial Relations. – E. van der Zee, U. Nikanne (eds.). *Cognitive Interfaces. Constraints of Linking Cognitive Information*. Oxford: Oxford University Press.
- Carlson-Radvansky, Laura A., Eric S. Covey, Kathleen M. Lattanzi, 1999. “What” effects on “where”: Functional influences on spatial relations. – *Psychological Science*, 10, 516–521.
- Carlson-Radvansky, Laura A., Gabriel A. Radvansky 1996. The Influence of Functional Relations on Spatial Term Selection. – *Psychological Science*, 7(1), 56–60.
- Carlson, Laura A., Emile van der Zee (eds.) 2004. *Functional features in language and space: insights from perception, categorization, and development*. Oxford: Oxford University Press.
- Casad, Eugene 1993. “Locations”, “Paths” and the Cora verb. – R. A. Geiger, B. Rudzka-Ostyn (eds.). *Conceptualizations and mental processing in language*. Berlin: Mouton de Gruyter, 593–645.

- Cienki, Alan 1989. Spatial cognition and the semantics of prepositions in English, Polish, and Russian. München: Verlag Otto Sagner.
- Clark, Herbert H. 1973. Space, time, semantics and the child. – T. E. Moore (ed.) *Cognitive development and the acquisition of language*. New York: Academic Press, 27–63.
- Coventry, Kenny R., Anne M. Frias-Lindqvist 2005. The Influence of Movement, Alignment and Orientation on the Comprehension of Spatial Adpositions in English and Finnish. – *Spatial Cognition and Computation*, 5(4), 357–375.
- Coventry, Kenny R., Richard Carmichael, Simon Garrod 1994. Spatial prepositions, object-specific function and task requirements. – *Journal of Semantics*, 11, 289–309.
- Coventry, Kenny R., Simon C. Garrod 2004. *Saying, Seeing, and Acting: The Psychological Semantics of Spatial Prepositions*. Hove and New York: Psychology Press.
- Coventry, Kenny R., Mercè Prat-Sala, Lynn Richards 2001. The interplay between geometry and function in the comprehension of ‘over’, ‘under’, ‘above’ and ‘below’. – *Journal of Memory and Language*, 44, 376–398.
- Croft, William 1998. Linguistic evidence and mental representations. – *Cognitive Linguistics*, 9(2), 151–173.
- Cuyckens, Hubert 1991. *The Semantics of Spatial Prepositions in Dutch: A cognitive-linguistic exercise*. PhD dissertation, University of Antwerp.
- Cuyckens, Hubert, Britta Zawada 2001. *Introduction*. – H. Cuyckens, B. Zawada (eds.). *Polysemy in Cognitive Linguistics. Selected Papers from the Fifth International Cognitive Linguistics Conference, Amsterdam, 1997*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, ix–xxvii.
- Cuyckens, Hubert, Dominiek Sandra, Sally Rice 1997. Towards an empirical lexical semantics. – B. Smieja, M. Tasch (eds.). *Human Contact Through Language and Linguistics*. Berlin: Peter Lang, 35–54.
- Deane, Paul D. 1993. *Multimodal Spatial Representation on the Semantic Unity of Over and Other Polysemous Prepositions*. Duisburg: LAUD.
- Deane, Paul D. 2005. Multimodal spatial representation: On the semantic unity of *over*. – B. Hampe (ed.). *From Perception to Meaning. Image schemas in Cognitive Linguistics*. Berlin/ New York: Mouton de Gruyter, 235–284.
- Dewell, Robert B. 1994. *Over* again: Image-schema transformations in semantic analysis. – *Cognitive Linguistics*, 5(4), 351–380.
- Dewell, Robert B. 1997. Construal Transformations: Internal and External Viewpoints in Interpreting Containment. – M. Verspoor, K. D. Lee, E. Sweetser (eds.). *Lexical and Syntactical Constructions and the Construction of Meaning*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 17–32.
- Dirven, René 1995. The construal of cause: The case of cause prepositions. – J. R. Taylor, R. E. MacLaury (eds.). *Language and the cognitive construal of the world*. Berlin/ New York: Mouton de Gruyter, 95–118.
- Dirven, René 2001. The metaphorik in recent cognitive approaches to English phrasal verbs. – *Metaphorik.de* 1, 39–54. <http://www.metaphorik.de/01/dirven.htm>
- Ehasalu, Epp, Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo 1997. Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6. Tartu.
- Ekberg, Lena 1995. Deriving the Lexicon: Cognitive Operations on the Vertical Axis. – I. Moen, H. Gram Simonsen, H. Lødrup (eds.). *Papers from The XVth Scandinavian Conference of Linguistics, Oslo, January 13–15, 1995*. Oslo, 102–112.
- Ekberg, Lena 1997. The Mental Manipulation of the Vertical Axis: How to go from “up” to “out”, or from “above” to “behind”. – M. Verspoor, K. D. Lee, E. Sweetser

- (eds.). *Lexical and Syntactical Constructions and the Construction of Meaning* (Amsterdam studies in the theory and history of linguistic science. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins, 69–88.
- EKG I = Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1995. *Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.
- EKG II = Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1993. *Eesti keele grammatika II. Süntaks*. Lisa: Kiri. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- EKSS IV/2 = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. 1995. IV kd, 2. vihik *peaagronoom – plastiliin*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.
- EKSS VII/2 = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. 2007. VII kd, 2. vihik *vunts – yuppie*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Erelt, Mati, Tiit Erelt, Enn Veldi 2003. *Eesti-inglise keeleteaduse sõnastik*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Evans, Vyvyan, Benjamin Bergen, Jörg Zinken 2007. *The Cognitive Linguistics Enterprise: An Overview*. – V. Evans, B. Bergen, J. Zinken (eds.). *The Cognitive Linguistics Reader*. London: Equinox, 2–36.
- Evans, Vyvyan, Melanie Green 2006. *Cognitive Linguistics. An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Feist, Michele I. 2000. *On in and on: An investigation into the linguistic encoding of spatial scenes*. (Ph.D. dissertation, Northwestern University)
<http://www.ucs.louisiana.edu/~mif8232/thesis.pdf>
- Friederici, Angela, Willem J. M. Levelt 1990. Spatial reference in weightlessness: Perceptual factors and mental representations. – *Perception and Psychophysics*, 47(3), 253–266.
- Frisson, Steven, Dominiek Sandra, Frank Brisard, Hubert Cuyckens 1996. From one meaning to the next: The effect of polysemous relationships in lexical learning. – R. Dirven, M. Pütz (eds.). *The construal of space in language and thought*. Berlin: Mouton de Gruyter, 613–647.
- Gallese, Vittorio, George Lakoff 2005. The brain's concepts: The role of the sensory-motor system in conceptual knowledge. – *Cognitive Neuropsychology*, 22, 455–479.
- Garrod, Simon, C., Gillan Ferrier, Siobhan Campbell 1999. 'In' and 'on': investigating the functional geometry of spatial prepositions. – *Cognition*, 72, 167–189.
- Geeraerts, Dirk 1992. The semantic structure of Dutch *over*. – *Leuvense Bijdragen*, 1–3, 205–229.
- Geeraerts, Dirk 1997. *Diachronic Prototype Semantics*. Oxford: Clarendon Press.
- Geeraerts, Dirk 1999. *Diachronic prototype semantics. A digest*. – A. Blank, P. Koch (eds.). *Historical Semantics and Cognition*. Berlin/ New York: Mouton de Gruyter, 91–107.
- Geeraerts, Dirk, Hubert Cuyckens 2007. *Introducing cognitive linguistics*. – D. Geeraerts, H. Cuyckens (eds.). *Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press, 5–21.
- Gibbs, Raymond W. 2006a. *Embodiment and cognitive science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gibbs, Raymond W. 2006b. Why cognitive linguists should care more about empirical methods. – M. Gonzales-Marquez, I. Mittelberg, S. Coulson, M. J. Spivey (eds.). *Methods in Cognitive Linguistics*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2–18.

- Gibbs, Raymond W., Teenie Matlock 1999. Psycholinguistics and mental representations. – *Cognitive Linguistics*, 10, 263–269.
- Gibbs, Raymond W., Teenie Matlock 2001. Psycholinguistic Perspectives on Polysemy. – H. Cuyckens, D. Tuggy, S. Rice (eds.). *Polysemy in Cognitive Linguistics*. Amsterdam: John Benjamins, 213–240.
- Gilquin, Gaëtanelle 2006. The place of prototypicality in corpus linguistics. – S. Th. Gries, A. Stefanowitsch (eds.). *Corpora in Cognitive Linguistics. Corpus-Based Approaches to Syntax and Lexis*. Berlin/ New York: Mouton de Gruyter, 159–192.
- Gonzalez-Marquez, Monica, Seana Coulson, Michael J. Spivey, Irene Mittelberg (eds.) 2006. *Methods in Cognitive Linguistics*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Gorlach, Marina 2000. Resultativeness. Constructions with Phrasal Verbs in Focus. – E. Contini-Morava, I. Tobin, Y. Tobin (eds.). *Between Grammar and Lexicon*. Amsterdam: John Benjamins, 255–287.
- Grünthal, Riho 2003. Finnic adpositions and cases in change. PhD thesis. Suomalais-ugrilaisen Seuran toimituksia 244. Helsinki: The Finno-Ugrian Society.
- Habicht, Külli 2000. Grammaticalization of Adpositions in Old Literary Estonian. – M. Erelt (ed.). *Estonian: Typological Studies IV*. Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 14, 19–58.
- Habicht, Külli 2001. Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahl'i keele eripärast selle taustal. *Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis* 10. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Habicht, Külli, Leelo Keevalik, Ilona Tragel 2006. Keele muutumine kasutuskontekstis. – *Keel ja Kirjandus*, 8, 609–625.
- Habicht, Külli, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirso, Külli Prillop 2000. Georg Mülleri jutluste sõnastik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 12. Tartu.
- Habicht, Külli, Pille Penjam 2007. Kaassõna keeleuurija ja kasutaja käsitluses – *Emakeele Seltsi Aastaraamat* 52 (2006), 51–65.
- Hampe, Beate 2000. Facing up to the Meaning of 'face up to' A Cognitive Semantico-Pragmatic Analysis of an English Verb-Particle Construction. – A. Foolen, F. van der Leek (eds.). *Constructions in Cognitive Linguistics*. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins, 81–101.
- Hampe, Beate 2005. Image schemas in Cognitive Linguistics: Introduction. – B. Hampe (ed.). *From Perception to Meaning. Image schemas in Cognitive Linguistics*. Berlin/ New York: Mouton de Gruyter, 1–14.
- Hasselblatt, Cornelius 1990. Das estnische Partikelverb als Lehnübersetzung aus dem Deutschen. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Hawkins, Bruce W. 1984. The semantics of English spatial prepositions. PhD dissertation, University of California at San Diego.
- Heine, Bernd 1989. Adpositions in African languages. – *Linguistique Africaine*, 2, 77–127.
- Heine, Bernd, Ulrike Claudi, Friederike Hünemeyer 1991. *Grammaticalization. A Conceptual Framework*. Chicago: University of Chicago Press.
- Heine, Bernd, Tania Kuteva 2002. *World lexicon of grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Herskovits, Annette 1986. *Language and spatial cognition: An interdisciplinary study of the prepositions in English*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Huumo, Tuomas 2008. Joko lingvistin nojatuoli joutaisi kaatopaikalle? Introspektio-lingvistiikan asemasta kognitiivisessa kielitieteessä. – *Emakeele Seltsi Aastaraamat* 53/2007. 163–180.
- Huumo, Tuomas, Krista Ojutkangas 2006. An introduction to Finnish spatial relations: Local cases and adpositions. – M.-L. Helasvuo, L. Campbell (eds.) *Grammar from the Human Perspective*. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins, 11–20.
- Janda, Laura 2000/2006. *Cognitive Linguistics* (pdf download, originally written 2000, updated 2006), <http://www.seelrc.org/glossos/issues/8/janda.pdf>
- Johnson, Mark 1987. *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago: University of Chicago Press.
- Jorgensen, Julia J. 1990. The Psychological Reality of Word Senses. – *Journal of Psychological Research*, 19–3, 167–190.
- Juske, Ants 2004. Joonistav laps. Onto- ja fülogeneetilised paralleelid. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia.
- Jäkel, Olaf 1995. The metaphorical conception of mind: “Mental activity is manipulation.” – J. R. Taylor, R. E. MacLaury (eds.). *Language and the Cognitive Construal of the World*. Berlin: Mouton de Gruyter, 197–229.
- Kaalep, Heiki-Jaan, Kadri Muischnek 2002a. Eesti kirjakeele sagedussõnastik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kaalep, Heiki-Jaan, Kadri Muischnek 2002b. Using Text Corpus to Create a Comprehensive List of Phrasal Verbs – LREC 2002. Third International Conference on Language Resources and Evaluation. Proceedings I. 101–105.
- Kardela, Henryk 1997. Telicity as a perfectivizing category: Notes on aspectual distinctions in English and Polish. – R. Hickey, S. Puppel (eds.). *Language History and Linguistic Modelling: A Festschrift for Jacek Fisiak on His 60th Birthday*. Trends in Linguistics. Studies and Monographs 101. Berlin: Mouton de Gruyter, 1473–1492.
- Karelsen, Rudolf 1972. Märkmeid kaassõna piirimailt. – *Emakeele Seltsi Aastaraamat* 18. Emakeele Selts. Tallinn. 71–86.
- Karelsen, Rudolf 1985. Probleme der Beziehungen zwischen Prä- bzw. Postposition und Adverb im Estnischen. – *Ostseefinnische Untersuchungen*. Studia Fennica 28. SKS. Helsinki. 41–47.
- Kilgariff, Adam 1992. Polysemy. PhD thesis. University of Sussex, UK. <http://www.kilgariff.co.uk/Publications/1992-K-thesis.pdf>
- Kilgariff, Adam 2006. Word Senses. – E. Agirre, P. Edmonds (eds.). *Word Sense Disambiguation: Algorithms and Application*. Springer, 29–46.
- Kingisepp, Valve-Liivi, Külli Habicht, Külli Prillop 2002. Joachim Rossihniuse kiriku-manuaalide leksika. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 22. Tartu.
- Klavan, Jane 2008. Medial region adpositions in English and Estonian: a cognitive grammar perspective. MA thesis. University of Tartu, Department of English language and literature.
- Kreitzer, Anatol 1997. Multiple levels of schematization: A study in the conceptualization of space. – *Cognitive Linguistics*, 8, 291–325.
- Kährik, Kaja 2001. Getting down to 'downs': some observations about the Estonian verb-particle constructions with *alla* and *maha*. — I. Tragel (ed.). *Papers in Estonian Cognitive Linguistics*. Publications of the Department of General Linguistics 2. Tartu: University of Tartu, 48–70.

- Kährik, Kaja 2002. The meaning of *alla*, *maha*, and *down* in spatial and metaphorical particle-verb constructions. MA thesis. University of Tartu, Department of Germanic and Romance language and literatures.
- Kövecses, Zoltan 2002. *Metaphor: A Practical Introduction*. Cary, NC, USA: Oxford University Press, Incorporated.
- Laakso, Johanna 1990. Reflections on the problem of Uralic N/V word stems. – *Congressus septimus internationalis fenno-ugristarum*. Debrecen 27.VIII–2.IX.1990. Sessiones sectionum 3A. Debrecen.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*, Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, George, Mark Johnson 1980. *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, George, Mark Johnson 1999. *Philosophy in the Flesh*. New York: Basic Books.
- Langemets, Margit 2004. Polüseemia ja leksikograafia. – *Emakeele Seltsi Aastaraamat* 49 (2003). Tallinn: ETA Emakeele Selts, 97–124.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol I: Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1990. *Concept, Image and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol II: Descriptive Application*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. An Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Lee, David 2004. *Cognitive linguistics: an introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Leino, Pentti 1993. Polysemia – kielen moniselitteisyys. – *Kieli* 7. Helsingin Yliopiston Suomen kielen laitos.
- Lemmens, Maarten 2006. Caused posture: Experiential patterns emerging from corpus research. – S. Th. Gries, A. Stefanowitsch (eds.). *Corpora in Cognitive Linguistics. Corpus-Based Approaches to Syntax and Lexis*. Berlin/ New York: Mouton de Gruyter, 261–296.
- Levinson, Stephen C. 1994. Vision, shape, and linguistic description. Tzeltal body-part terminology and object description. – *Linguistics*, 32, 791–855.
- Levinson, Stephen C. 1996. Frames of reference and Molyneux's question: Cross-linguistic evidence. – P. Bloom, M. Peterson, L. Nadel, M. Garrett (eds.). *Language and Space*. Cambridge, MA: The MIT Press, 109–169.
- Levinson, Stephen C. 2003. *Space in Language and Cognition: Explorations in Cognitive Diversity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lewis, Diana M. 2004. Andrea Tyler and Vyvyan Evans. *The Semantics of English Prepositions. Spatial Scenes, Embodied Meaning and Cognition*. Book Review. – *Cognitive Linguistics*, 18, 110–121.
- Lindner, Susan 1983 [1981]. A lexico-semantic analysis of English verb particle constructions. LAUT Paper, no. 101. Trier, Germany: Linguistic Agency of the University of Trier. [A lexico-semantic analysis of English verb particle constructions with OUT and UP. Doctoral dissertation, San Diego, University of California, 1981].

- Lindström, Liina, Varje Lonn, Mari Mets, Karl Pajusalu, Pire Teras, Ann Veismann, Eva Velsker, Jüri Viikberg 2001. Eesti murrete korpus ja kolme murde sagedasema sõnavara võrdlus. – R. Kasik (toim.). Keele kannul. Pühendusteos Mati Ereli 60. sünnipäevaks 12. märtsil 2001. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 17. Tartu, 186–211.
- Lüdtke, Helmut 1985. Diachronic irreversibility in word-formation and semantics. – J. Fisiak (ed.). *Historical Semantics – Historical Word Formation*. Berlin: Mouton de Gruyter, 355–366.
- Lyons, John 1977. *Semantics*. Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press.
- MacLaury, Robert 1991. Prototypes revisited. – *Annual Review of Anthropology*, 20, 55–74.
- MacWhinney, Brian 2008. How mental models encode embodied linguistic perspectives. – R. Klatzky, B. MacWhinney, M. Behrmann (eds.). *Embodied cognition*. Lawrence Erlbaum, 365–405.
- Mandler, Jean M. 1996. Preverbal representation and language. – P. Bloom, M. Peterson, L. Nadel, M. Garrett (eds.). *Language and space*. Cambridge, MA: MIT Press, 365–384.
- Mandler, Jean M. 2004. *The Foundations of Mind: Origins of Conceptual Thought*. Oxford: Oxford University Press.
- Marr, David 1982. *Vision: a computational investigation into the human representation and processing of visual information*. San Francisco: W. H. Freeman.
- Marr, David, H. K. Nishihara 1978. Representation and Recognition of the Spatial Organization of Three-Dimensional Shapes. – *Proceedings of the Royal Society of London. Series B, Biological Sciences*, Vol. 200, No. 1140, 269–294.
- Matlock, Teenie 2004. Fictive motion as cognitive simulation. – *Memory & Cognition*, 32, 1389–1400.
- Meex, Birgitta 1997. The spatial and non-spatial senses of the German preposition *über*. – H. Cuyckens, B. Zawada (eds.). *Polysemy in Cognitive Linguistics. Selected Papers from the Fifth International Cognitive Linguistics Conference*. Amsterdam: John Benjamins, 1–35.
- Metslang, Helle 2001. On the development of the Estonian aspect: the verbal particle *ära*. – Ö. Dahl, M. Koptjevskaja-Tamm (eds.). *The Circum-Baltic Languages. Typology and Contact*. Vol. 2. Grammar and Typology. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 443–480.
- Mett, Marianne 2008. Afiksaaladverbide tähendused katses. Bakalaureusetöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudis.
- Miller, George A. 1969. A Psychological method to investigate verbal concepts. – *Journal of Mathematical Psychology*, 6–2, 169–191.
- Miller, George A., Philip N. Johnson-Laird 1976. *Language and Perception*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Muuk, Elmar 1938. Verbide ja verbaalnoomenite kokkukirjutamisest. – *Eesti Keel*, 1, 4–17.
- Navarro i Ferrando, Ignasi 1998. *A Cognitive Semantic Analysis of the Lexical Units At, On, and In in English*. PhD Dissertation, Universitat Jaume I. http://www.tesisenxarxa.net/TESIS_UJI/AVAILABLE/TDX-0804103-133233/navarro.pdf
- Nerlich, Brigitte 2003. Polysemy: past and present. – B. Nerlich, Z. Todd, V. Herman, D. C. Clarke (eds.). *Polysemy: Flexible Patterns of Meaning in Mind and Language*. Berlin: Mouton de Gruyter, 49–78.

- Nerlich, Brigitte, Zazie Todd, Vimala Herman, David D. Clarke 2003. Polysemy: Flexible Patterns of Meaning in Mind and Language. Berlin: Mouton de Gruyter.
- O'Dowd, Elizabeth M. 1998. Prepositions and Particles in English. New York/ Oxford: Oxford University Press.
- Ojutkangas, Krista 2001. Ruumiinosannimien kieliopistuminen suomessa ja virossa. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 845. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Ojutkangas, Krista 2006. Spatial axes in language and conceptualisation: The case of bidirectional constructions. – M.-L. Helasvuo, L. Campbell (eds.) Grammar from the Human Perspective. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins, 21–39.
- Pajusalu, Renate, Ilona Tragel, Ann Veismann, Maigi Vija 2004. Tuumsõnade semantikat ja pragmaatikat. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 5.
- Palmeos, Paula 1973. Eesti keele grammatika II. Neljas vihik. Kaassõna. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Piaget, Jean, Barbel Inhelder 1969. The Psychology of the Child. London: Basic Books.
- Pihlak, Ants 1985. Eesti ühendverbid ja perifrastilised verbid aspektitähenduse väljendajana. – Ars Grammatica. Tallinn: TA Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Pütz, Martin 1996. Introduction. Language and the cognitive construal of space – M. Pütz, R. Dirven (eds.). The Construal of Space in Language and Thought. Berlin/ New York: Mouton de Gruyter, xi-xxiii.
- Raukko, Jarno 2003. Polysemy as flexible meaning: Experiments with English *get* and Finnish *pitää*. – B. Nerlich, Z. Todd, V. Herman, D. D. Clarke (eds.). Polysemy: Flexible patterns of meaning in mind and language. Berlin: Mouton de Gruyter, 161–193.
- Raukko, Jarno 2002. Pitämisen polysemia: Miten koehenkilöt hahmottavat pitää-verbin merkitystyyppejä. – Virittäjä, 106, 354–374.
- Ravin, Yael, Claudia Leacock 2000. Polysemy: Theoretical and Computational Approaches. Oxford: Oxford University Press.
- Rice, Sally 1996. Prepositional prototypes. – M. Pütz, R. Dirven (eds.). The Construal of Space in Language and Thought. Berlin: Mouton de Gruyter, 135–165.
- Rice, Sally 1999. Aspects of prepositions and prepositional aspect. – L. de Stadler, C. Eyrich (eds.). Issues in Cognitive Linguistics. Berlin/ New York, 225–247.
- Rice, Sally, John Newman 2004. Aspect in the Making: A Corpus Analysis of English Aspect-Marking Prepositions. – M. Achard, S. Kemmer (eds.). Language, Culture, and Mind. Stanford: CSLI Publications, 313–327.
- Rice, Sally, Dominiek Sandra, Mia Vanrespaille 1999. Prepositional semantics and the fragile link between space and time. – Masako K. Hiraga (ed.). Cultural, psychological and typological issues in cognitive linguistics: selected papers of the bi-annual ICLA meeting in Albuquerque, July 1995. Amsterdam: John Benjamins, 107–127.
- Richards, Lynn, Kenny Coventry 2005. Is it *in* or is it *on*? The Influence of Geometry and Location Control on Children's Descriptions of Containment and Support Events. – L. A. Carlson, E. van der Zee, (Eds.). Functional Features in Language and Space: Insights from Perception, Categorization, and Development. Oxford/ New York: Oxford University Press, 163–174.
- Rock, Irvin, Deborah Wheeler, Leslie Tudor 1989. How Objects Look from Other Viewpoints? – Cognitive Psychology, 21, 185–210.

- Rohrer, Tim 2007a. The Body in Space. Dimensions of Embodiment. – T. Ziemke, J. Zlatev, R. M. Frank (eds.). *Body, Language and Mind: Volume 1: Embodiment*. Berlin: Mouton de Gruyter, 339–377.
- Rohrer, Tim 2007b. Embodiment and experientialism. – D. Geeraerts, H. Cuyckens (eds.). *Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press, 25–47.
- Rosch, Eleanor 1975. Cognitive Representations of Semantic Categories. – *Journal of Experimental Psychology: General*, 104(3), 192–233.
- Rosch, Eleanor 1978. Principles of Categorization. – E. Rosch, B. B. Lloyd (eds.). *Cognition and Categorization*. Hillsdale, N.J: Lawrence Erlbaum, 27–48.
- Rosch, Eleanor, Carolyn B. Mervis 1975. Family resemblances: Studies in the internal structure of categories. – *Cognitive Psychology*, 7, 573–605.
- Ross, Kristiina 1997. Kohakäänded Georg Mülleri ja Heinrich Stahli eesti keeles. – Pühendusteos Huno Rätsepale. Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7. Tartu. 184–201.
- Ross, Kristiina 1999. Kas eesti kirjakeel võinuks kujuneda teistsuguseks. – M. Kalda, Õ. Kepp (toim.). *Mis on see ise: tekst, tagapõhi, isikupära*. Tallinn: ETA Underi ja Tuglase kirjanduskeskus, 9–30.
- Rätsep, Huno 1978. Eesti keele lihtlausete tüübid. Tallinn: Valgus.
- Salmi, Tiina 1994. Spatiaalinen ja metafoorinen *yli*. – KIELI 8. Näkökulmia polysemiaan. Helsinki: Helsingin Yliopiston Suomen Kielen Laitos. 164–188.
- Sandra, Dominiek 1998. What linguists can and can't tell us about the mind: A reply to Croft. – *Cognitive Linguistics*, 9(4), 361–378.
- Sandra, Dominiek, Sally Rice 1995. Network analyses of prepositional meaning: Mirroring whose mind – the linguist's or the language user's? – *Cognitive Linguistics*, 6(1), 89–130.
- Senft, Gunter (ed.) 1997. Referring to space: Studies in Austronesian and Papuan languages. Oxford: Clarendon Press.
- Shepard, Roger N., Lynn A. Cooper 1982. *Mental Images and Their Transformations*. Bradford Book.
- Shepard, Roger N., Jacqueline Metzler 1971. Mental rotation of three dimensional objects. – *Science*, 171(972), 701–703.
- Simons, Daniel J., Ranxiao Frances Wang 1998. Perceiving real-world viewpoint changes. – *Psychological Science*, 9(4), 315–320.
- Sinha, Chris, Tania Kuteva 1994. Spatial And Non-Spatial Uses Of Prepositions: Conceptual Integrity. – M. Schwarz (Hrsg.). *Kognitive Semantic/Cognitive Semantics. Ergebnisse, Probleme, Perspektiven*. 215–237.
- Sinha, Chris, Tania Kuteva 1995. Distributed Spatial Semantics – *Nordic Journal of Linguistics*, 18, 167–199.
- Sinha, Chris, Lis Thorseng 1995. A coding system for spatial relational reference. – *Cognitive Linguistics*, 6, 261–309.
- SSA 2 = Suomen Sanojen alkuperä. Etymologinen Sanakirja 2. L-P. 1995. Helsinki: SKS.
- SSA 3 = Suomen Sanojen alkuperä. Etymologinen Sanakirja 3. R-Ö. 2000. Helsinki: SKS.
- Sulkala, Helena 1996. Expression of aspectual meanings in Finnish and Estonian. – M. Erelt (toim.). *Estonian: Typological Studies I*. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 4, 165–225.
- Sutrop, Urmas 1995. Eesti keele põhivärvinimed. – *Keel ja Kirjandus*, 12, 797–808.

- Sutrop, Urmas 1998. Basic temperature terms and subjective temperature scale. – *Lexicology*, 4 (1), 61–104.
- Sutrop, Urmas 2000. Basic Terms and Basic Vocabulary. – M. Ereht (toim.). *Estonian: Typological Studies IV*. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 14, 118–145.
- Sutrop, Urmas 2001. List Task and a Cognitive Salience Index. – *Field Methods*, 13–3, 263–276.
- Sutrop, Urmas 2002. Loetelukatse ja kognitiivse esiletuleku indeks. – R. Pajusalu, I. Trigel, T. Hennoste, H. Õim (toim.). *Teoreetiline keeleteadus Eestis*. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 4. Tartu: Tartu Ülikool, 240–254.
- Suutari, Toni 2006. Body part names and grammaticalization. – M.-L. Helasvuo, L. Campbell (eds.). *Grammar from the Human Perspective*. Case, space and person in Finnish. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 101–128.
- Svorou, Soteria 1986. On the evolutionary paths of locative expressions. – *Proceedings of the Twelfth Annual Meeting of the Berkeley Linguistic Society*. Berkeley Linguistic Society, 515–527.
- Svorou, Soteria 1994. *The grammar of space*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Sweetser, Eve 1990. *From Etymology to pragmatics. Metaphorical and cultural aspects of semantic structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zlatev, Jordan. 2003. Holistic spatial semantics of Thai. – E. Casad, G. Palmer (eds.). *Cognitive linguistics and non-Indo European languages*. Berlin: Mouton de Gruyter, 305–336.
- Zlatev, Jordan 2007. Spatial Semantics. – D. Geeraerts, H. Cuyckens (eds.). *Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press, 318–350.
- Talmy, Leonard 1975. Semantics and syntax of motion. – J. Kimball (ed.). *Syntax and semantics* 4. New York: Academic Press, 181–238.
- Talmy, Leonard 1983. How language structures space. – H. L. Pick, Jr., L. Acredolo (eds.). *Spatial orientation: Theory, research, and application*. New York: Plenum Press, 225–282.
- Talmy, Leonard 1991. Path to realization: A typology of event conflation. – *Berkeley Linguistics Society*, 17, 480–519.
- Talmy, Leonard 1996. Fictive motion in language and “ception”. – P. Bloom, M. A. Peterson, L. Nadel, M. Garret (eds.). *Language and space*. Cambridge, MA: The MIT Press, 211–276.
- Talmy, Leonard 2000. *Toward a cognitive semantics*. Vol 2. Typology and process in concept structuring. Cambridge, MA.: The MIT Press.
- Talmy, Leonard 2006. Foreword. – M. Gonzales-Marquez, I. Mittelberg, S. Coulson, M. J. Spivey (eds.). *Methods in Cognitive Linguistics*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, xi–xx.
- Taylor, Holly A., Barbara Tversky 1992. Spatial Mental Models Derived from Survey and Route Descriptions – *Journal of memory and language*, 31(2), 261–292.
- Taylor, Holly A., Barbara Tversky 1996. Perspective in Spatial Descriptions – *Journal of Memory and Language*, 35, 371–391
- Taylor, John, R. 1988. Contrasting prepositional categories: English and Italian. – B. Rudzka-Ostyn (ed.). *Topics in cognitive linguistics*. Amsterdam: John Benjamins, 299–326.
- Taylor, John R. 1993. Prepositions: patterns of polysemization and strategies of disambiguation. – C. Zelinsky-Wibbelt (ed.). *The Semantics of Prepositions: From*

- Mental Processing to Natural Language Processing. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 151–175.
- Taylor, John R. 1996. The syntax and semantics of locative nouns in Zulu. – M. Pütz, R. Dirven (eds.). The construal of space in language and thought. Berlin: Mouton de Gruyter, 287–306.
- Taylor, John R. 2003a. Polysemy's paradoxes. – *Language Sciences*, 25, 637–655.
- Taylor, John R. 2003b. Cognitive models of polysemy. – B. Nerlich, Z. Todd, V. Herman, D. D. Clarke (eds.). *Polysemy: Flexible Patterns of Meaning in Mind and Language*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 31–47.
- Taylor, John R. 2006. Polysemy and the lexicon. – G. Kristiansen, M. Achard, R. Dirven, F. J. Ruiz de Mendoza Ibáñez (eds.). *Cognitive Linguistics: Current Applications and Future Perspectives*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 51–80.
- Tenbrink, Thora. 2004. Review of: Tyler, Andrea & Vyvyan Evans (2003) *The Semantics of English Prepositions: Spatial Sciences, Embodied Meaning, and Cognition*. Cambridge University Press. – *LinguistList* 15.296.
<http://linguistlist.org/issues/15/15-2430.html>
- Tragel, Ilona 2002. Kognitiivne lingvistika mujal ja meil. – I. Tragel (toim.). *Teoreetilise keeleteaduse Eestis*. Tartu ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 4. Tartu. 272–286.
- Tragel, Ilona 2003. Eesti keele tuumverbid. *Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuensis* 3. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Tragel, Ilona, Kaja Kährrik, Haldur Õim 2004. Kaheksas kognitiivse keeleteaduse maailmakonverents. – *Keel ja Kirjandus*, 1, 71–74.
- Tragel, Ilona, Ann Veismann, Marianne Mett 2008. Estonian Phrasal Verbs in a Production Test: Horizontal and Vertical Dimension and Aspect. *Konverentsiettekande käsikiri*. Esitatud posterina konverentsil “Cognitive Linguistics between Universality and Variation” 30.09.08–01.10.08 (Dubrovnik, Horvaatia).
- Tragel, Ilona, Ann Veismann, Haldur Õim 2000. Kognitiivse keeleteaduse konverentsist ja teoreetilise keeleteaduse arengust selle taustal. – *Keel ja Kirjandus*, 4, 260–268.
- Traugott, Elizabeth Closs 1978. On the expression of spatio-temporal relations in language. – J. H. Greenberg, C. A. Ferguson, E. A. Moravcsik (eds.). *Universals of Human Language*, Vol. III. Stanford: Stanford University Press, 369–400.
- Traugott, Elizabeth Closs, Richard B. Dasher 2002. *Regularity in Semantic Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Trükmann, Monika 2006. Ajasuhete väljendamine eesti viipekeeles. *Magistritöö*. Tartu ülikooli haridusteaduskonna eripedagoogiga osakond.
- Tuggy, David 1993. Ambiguity, polysemy, and vagueness. – *Cognitive Linguistics*, 4, 273–290.
- Tuggy, David. 1999. Linguistic evidence for polysemy in the mind: a response to William Croft and Dominiek Sandra. – *Cognitive Linguistics*, 10, 343–368.
- Tversky, Barbara 1999. Spatial Perspective in Descriptions. – P. Bloom, M. A. Peterson, L. Nadel, M. F. Garrett (eds.). *Language and Space*. Cambridge, Massachusetts and London, England: A Bradford Book, 463–492.
- Tversky, Barbara, Paul Lee, Scott Mainwaring 1999. Why do speakers mix perspectives? – *Journal of Spatial Cognition and Computation*, 1, 399–412.
- Tyler, Andrea, Vyvyan Evans 2001. Reconsidering prepositional polysemy networks: The case of *over*. – *Language*, 77–4, 724–765.

- Tyler, Andrea, Evans, Vyvyan, 2003a. The case of *over*. – B. Nerlich, Z. Todd, V. Herman, D. Clarke, (eds.). Polysemy. Flexible Patterns of Meaning in Mind and Language. Mouton de Gruyter, Berlin/New York, 99–159.
- Tyler, Andrea, Evans, Vyvyan, 2003b. The Semantics of English Prepositions. Spatial Scenes, Embodied Meaning and Cognition. Cambridge University Press, Cambridge.
- Tyler, Andrea, Vyvyan Evans 2005. Applying Cognitive Linguistics to Pedagogical Grammar: The English Prepositions of Verticality. *Revista Brasileira de Linguística Aplicada*, 5(2), 11–42.
- UEW 4 = Rédei, Károly 1987. Uralisches Etymologisches Wörterbuch 4. Budapest.
- UEW 5 = Rédei, Károly 1988. Uralisches Etymologisches Wörterbuch 5. Budapest.
- Vainik, Ene 1992. Genereerib inimene, mitte grammatika. – Keel ja Kirjandus, 3, 156–160; 4, 216–223.
- Vainik, Ene 1995. Eesti keele väliskohakäänete semantika kognitiivse grammatika vaatenurgast. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.
- Vainik, Ene 2001. Eestlaste emotsioonisõnavara. Magistritöö. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Vainik, Ene 2003. Lexical knowledge of emotions: the structure, variability and semantics of the Estonian emotion vocabulary. *Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuensis* 5. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Vandeloise, Claude 1991. Spatial prepositions: A case study from French. Chicago: University of Chicago Press.
- Vandeloise, Claude 2006. Are there spatial prepositions? – M. Hickmann, S. Robert (eds.). Space in Languages. Linguistic Systems and Cognitive Categories. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 139–154.
- Van der Gucht, Fieke, Klaas Willems, Ludovic De Cuypere 2007. The iconicity of embodied meaning. Polysemy of spatial prepositions in the cognitive framework. – *Language Sciences*, 29, 733–754.
- Veismann, Ann 2000. Aega väljendavad ruumimetafoorid: teoreetiline mudel ja rakendus eesti keelele. Magistritöö. Tartu Ülikool. Eesti keele õppetool.
- Veismann, Ann 2001. On the conceptualization of time in Estonian. – I. Tragel (toim.). Papers in Estonian Cognitive Linguistics. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 2. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 22–47.
- Veismann, Ann 2004. Sõna *üle* tähendustest. – Keel ja Kirjandus, 10, 762–777.
- Veismann, Ann 2006a. *peale* ja *pärast*. – *Emakeele Seltsi Aastaraamat* 51(2005), 170–183.
- Veismann, Ann 2006b. Konstruktsioonid sõnaga *peale*. – K. Kerge, M.-M. Sepper (eds.). FinEst Linguistics. Proceedings of the Annual Finnish and Estonian Conference of Linguistics. Tallinn, May 6–7, 2004. Tallinn: Tallinn University Press.
- Veismann, Ann 2008. Eesti kaassõnade tähenduste kirjeldamise probleemidest. – Keel ja Kirjandus, 5, 335–352.
- Veismann, Ann (ilmumas). The polysemy of *peale* ‘on, onto’ in Estonian. Käsikiri esitatud avaldamiseks.
- Veismann, Ann, Ilona Tragel 2008. Kuidas horisontaalne ja vertikaalne liikumissuund eesti keeles aspektiks kehastuvad? – Keel ja Kirjandus, 7, 515–530.
- Veismann, Ann, Ilona Tragel, Renate Pajusalu 2002. Eesti keele põhisõnavara operaatoritest. Katseid verbide ja kaassõnadega. – R. Pajusalu, T. Hennoste (eds.). Tähendusepüüdja. Catcher of the Meaning. Pühendusteos professor Haldur Õimu 60. sünnipäevaks 22. jaanuaril 2002. Festschrift for Professor Haldur Õim on the occasion of

- his 60th birthday. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 3. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Wiedeman, Ferdinand Johann 1923 [1869]. Eesti-saksa sõnaraamat. Kolmas muutmatu trükk (teisest, dr Jakob Hurt'i poolt redigeeritud väljaandest). Sissejuhatusega varustanud Albert Saareste. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.
- Winters, Margaret E. 1990. Toward a theory of syntactic prototypes. – S. L. Tsohatzidis (ed.). *Meaning and Prototypes. Studies in linguistic categorization*. London and New York: Routledge, 285–306.
- Wittgenstein, Ludwig 1953. *Philosophical Investigations*. Oxford: Blackwell.
- Õim, Asta 1991. Sünonüümisõnastik. Tallinn: Ühiselu.
- Õim, Asta 1993. Fraseoloogiasõnaraamat. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Õim, Haldur 1990. Kognitiivse lähenemise võimalusi keeleteaduses. – *Akadeemia*, 9, 1818–1838.
- Õim, Haldur 1996. Teoreetiline keeleteadus ja integreeritud keeleteooria. – *Keel ja Kirjandus*, 11, 731–744.
- Õim, Haldur 2002. Teoreetiline keeleteadus Eestis. – I. Tragel (toim.). *Teoreetiline keeleteadus Eestis*. Tartu ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 4, Tartu, 11–23.
- Õim, Haldur 2006. Hargnemisi teoreetilises keeleteaduses. – I. Tragel, H. Õim (toim.). *Teoreetiline keeleteadus Eestis II*. Tartu ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 7, Tartu, 9–20.
- Õim, Haldur 2008. Kognitiivne pööre. – *Keel ja Kirjandus*, 8–9, 617–627.
- Õim, Haldur, Ilona Tragel 2007. Teoreetilise keeleteaduse arengust mujal ja meil XXI sajandi algul. – *Keel ja Kirjandus*, 2, 98–115.
- ÕS 1999 = Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

SUMMARY

Semantics of Estonian Adpositions and Adverbs

The present study addresses the semantics of Estonian adpositions and adverbs from the perspective of cognitive linguistics. The doctoral thesis consists of eight chapters.

The first chapter gives an overview of the aims of the thesis and the principles of choosing and gathering the linguistic data.

My interest in *peale* 'onto' and *üle* 'over' has been triggered by several factors:

1. Their high degree of polysemy (the most comprehensive and authoritative monolingual dictionary of Estonian, *Eesti kirjakeele seletussõnaraamat* (EKSS), lists 21 postpositional, 4 prepositional, and 15 adverbial senses for *peale* 'onto' and 16 prepositional, 5 postpositional and 20 adverbial senses for *üle* 'over').

2. Their high frequency ranking. In the Frequency Dictionary of Written Estonian (*Eesti kirjakeele sagedussõnaraamat*), *peale* ranks as the 91st and *üle* as the 51st most common word and *üle* as the most frequent adposition and *peale* as the 5th most frequent adposition in written Estonian (Kaalep, Muischnek 2002); *peale* is also one of the most common adpositions in the Corpus of Estonian Dialects (www.murre.ut.ee).

3. Their etymological transparency. *Peale* is formed from the body-part noun *pea* 'head' and the allative case marker *-le* ('onto'). Grammaticalization of body-part terms into locational expressions is a quite typical feature of Estonian. Examples of processes whereby body-part nouns acquire the status of relational words or grammatical elements can be cited from many languages of the world. Evidence from several languages has shown that the body-part 'head' is often used to conceptualize vertical spatial relations as it regularly occurs in lexical expressions of the ON region (Heine, Claudi and Hünemeyer 1991: 125–126, Heine 1989, Heine, Kuteva 2002: 170; Svorou 1994: 73–79;). *üle* derives from the Proto-Finno-Ugric word for 'upper, upside, top, surface' **wülä* (UEW 5: 573–574; SSA 3: 490).

The analysis of *üle* and *peale* is based on the data from both the corpus (mainly the corpus of contemporary written Estonian, but also the Corpus of Estonian Dialects, the corpus of old literary Estonian, the Corpus of Spoken Language) and various linguistic tests carried out with native speakers. Around 600 sentences from the corpus of contemporary written Estonian with both words have been analysed. Two types of tests have been carried out with the words *üle* and *peale*: production tests and tests for determining the various meaning senses.

The eighth chapter, which is based upon an article co-authored with Ilona Tragel, deals with the semantics of phrasal verbs made up from such words as

edasi ‘on’, *tagasi* ‘back’, *ette* ‘ahead’, *alla* ‘down’, *maha* ‘down’, *üles* ‘up’. The basis of the study is the database of Estonian verbal multi-word expressions, the corpus of contemporary written Estonian and a test with native speakers which was carried out by the undergraduate student Marianne Mett. The task for the test was to combine the aforementioned particles with unknown dialectal verbs and explain the meaning of the produced phrasal verbs.

The second chapter gives an overview of the theoretical background of the thesis, focusing on the three principal issues is analysing Estonian adpositions *üle* and *peale* – polysemy, studying spatial language and viewpoint of perspective shifting. Several authors have emphasised the relevance of viewpoint and perspective in language more generally (not only in spatial expressions) (e.g. Talmy 1983, 2000; Langacker 1987; MacLaury 1995; MacWhinney 2008). I will also touch upon the history of studying Estonian adpositions, the general principles of cognitive linguistics and using experimental methods in studying the semantics of linguistic expressions.

In the third chapter of the thesis, the main hypotheses of the study are taken together.

1. It is proposed that not only spatial polysemy but also most of the meaning extensions of spatial prepositions are accountable through spatial cognition and aspects of vision theory. This means that in analysing the meanings of spatial expressions, such issues need to be taken into account.

2. The semantics of spatial expressions can be first of all described with the help of a schematic model, the basis of which is the human experience of spatial relations. The schematic representation shows the different perspectives onto the same spatial scene, the possibilities of viewing one and the same scene from a number of different sides. Both spatial and various abstract meanings/uses are related to each perspective.

3. The development of words expressing spatial relations into words expressing more abstract relations can be described with the help of a meaning network derived from a prototype. The prototypical spatial usage (which is often also historically the earliest) is the centre of the network. The prototypical meaning may not be frequent in a corpus, but could be salient in a linguistic test in which the subjects produce sentences that come to mind first with these words. The prototypical usage is the basis of the radial meaning network which shows the development of the word usage from concrete (spatial, lexical) to abstract (grammatical) and parallels can be drawn with the data from the grammaticalization theory.

Langacker’s model for the development of polysemy describes the relationship between schema and prototype through the concept of complex categories. “Categorization by prototypes at first appears quite different from categorization by schemas. A prototype is a typical instance of a category, and other elements are assimilated to the category on the basis of their perceived resemblance to the prototype; there are degrees of membership based on degrees of similarity. A schema, by contrast, is an abstract characterization that is fully compatible with all the members of the category it defines (so membership is not a mat-

ter of degree); it is an integrated structure that embodies the commonality of its members, which are conceptions of greater specificity and detail that elaborate the schema in contrasting ways. The two modes of categorization are nonetheless inherently related and describable as aspects of a unified phenomenon.” (Langacker 1987: 371)

In my study I have reached the conclusion that it is indeed possible to analyse spatial expressions both using the prototype model and the model based on schematicity. On a certain schematic level, speakers create meanings/uses based on one spatial scene and the possible different viewpoints. The meanings/uses in the abstract domain also reflect different viewpoints to one and the same spatial scene.

The prototype model presented here is based on the articles by Chris Sinha and Tania Kuteva where they match the grammaticalization theory with the polysemy of spatial expressions (Sinha, Kuteva 1994; 1995). They propose that “the range of semantic applicability of a preposition within any given language can best be described as a complex, flexible chain of uses which are non-arbitrarily, i.e. meaningfully, related to each other via imaginative conceptual structuring. [...] There are coherence and motivation in prepositional usage, such that certain motivating principles account for the radiation of usage from an initial, basic spatial meaning, through other spatial uses, to non-spatial uses.” (Sinha, Kuteva 1994: 217)

In chapter 4, I take into consideration the role empirical methods play within research on prepositional semantics. I look at the Estonian adpositions *üle* ‘over’ and *peale* ‘on’ and highlight three types of data: 1) the diachronic development of the meanings, 2) the frequency of use in the corpus of contemporary written Estonian, and 3) results of a production test. I compare the results obtained in such ways and raise the question how these results could be used when describing the polysemy of prepositions. In case of the Estonian adpositions *üle* and *peale* it turned out that in the corpus of the written language they are used most frequently to express different abstract relations. The results of the two production tests were different – in the spontaneous sentence production task the subjects produced most often sentences containing a spatial relation; in another test where the subjects were asked to provide as many different meanings for a word as possible, the most frequently produced sentences referred to abstract relations. This indicates that dominance within a semantic network is not as clear-cut as one might think. When looking at the diachronic development of these adpositions, one might presume that they have grammaticalized from a body part and a spatial term (e.g. *peale* < *pea* ‘head’). Nevertheless, in the corpus of old literary Estonian, where the oldest texts come from the 14th and 15th centuries, the predominant uses are those referring to abstract relations. My data shows that the results obtained by corpus studies, production tests and theoretical analysis are contradictory; still, they give information regarding the usage and polysemy of a word.

In chapter five I present my solution to the problem of how to describe and explain the semantics of the spatial adpositions *üle* and *peale*. My approach is

based on the conclusion that the words *üle* and *peale* can be analysed both according to the schema and the prototype. Human spatial experience is reflected in image schemas and the ability to switch perspectives in the mind. Image schemas appear for one and the same spatial scene from looking at it from different perspectives. The prototype approach allows the description of the development of uses from spatial to more abstract. The prototype is a concrete usage among others and for spatial adpositions it is commonly the spatial usage.

I propose that in the case of *peale* and *üle* there are some central or prevailing image schemas which represent different perspectives or angles to one and the same spatial scene. It is possible to explain all potential interpretations of the word in all domains in terms of several cognitive mechanisms (in addition to perspective or angle shifting, other image-schema transformations, metaphor, metonymy, etc.).

The proposed conception is very similar to the framework presented by Deane (1993, 2005). His “study seeks to link spatial language and the neuropsychology of spatial cognition” (Deane 2005: 273). The key to his system, in his own words, is “that it allows images to be bound together as alternative representations of the same three-dimensional scene. Relations among images are based on image transformations which shift either the angle of view or the resolution” (Deane 2005: 253).

One important difference from Deane is that I take one step further and do not limit the investigation to the spatial domain (c.f. Deane 2005: 250). To quote Langacker: “When the term suggests space and vision, vantage point is a useful descriptive construct for other domains as well, notably time” (2008: 76). The notions perspective, viewpoint and vantage point are ordered hierarchically according to Langacker (1987: 120) so that the notion of perspective includes both viewpoint and focus (focus has to do with the figure/ground alignment). Viewpoint further subsumes the notions of vantage point (the position from which a scene is viewed) and orientation (alignment with respect to the axes of the visual field) (Langacker 1987: 123). Several authors like Dewell (1997), Albertazzi (2000) and Tyler and Evans (2003: 53–54; 2005: 11–14) have considered the viewpoint taking transformation as one of the mechanisms for spatial prepositions meaning-extensions. Dewell has shown that “one of the most pervasive kinds of image-schema transformation is to shift away from the canonical viewpoint” (1997: 19).

The meanings of *peale* and *üle* both constitute a semantic network based on a central scene, which, viewed from different perspectives or angles, opens up at least three image-schemas, labelled PATH, COVERING and VERTICALITY (cf. Deane 2005, Kreitzer 1997, Meex 1997). The three image schemas for the scene expressed with *peale* or *üle* are based on spatial and physical experiences and reflect our ability to move around an object and view an object from different viewpoints. A central feature of one image schema may be irrelevant or completely hidden if the scene is viewed from a different angle. In addition to those viewpoint-labelled image schemas there are other image schemas which characterize each viewpoint in terms of functional features. For example, the vertical-

ity viewpoint/schema is tightly connected to the support schema. Tyler and Evans have defined a spatial scene as “an abstract representation of a recurring real-world spatio-physical configuration mediated by human conceptual processing. It consists of both configurational and functional elements” (Tyler, Evans 2003: 50). Relationships like support are “functional elements” in their account (2003: 51). The role of function in spatial relationships has been stressed also by Herskovits (1986, 1998), Vandeloise (1991, 2006), Carlson (2000), Carlson and van der Zee (2005), Feist and Gentner (2003), Coventry et al. (1994), and many others. Deane (1993: 115) has proposed three types of spatial images for prepositions: visual space images, maneuver space images and kinetic space images. Maneuver space images and kinetic space images correspond to functional image-schemas in my work.

It should be stressed that all those three viewpoints and image schemas work together. Especially in the abstract domains we can speak only of tendencies to focus on certain features (functional elements) of one configurational schema.

In presenting the meaning network based on a prototype I have relied on the article by Kuteva and Sinha titled *Spatial and Non-Spatial Uses of Prepositions* (1994); they divide the uses in the chain into three:

- 1) spatial lexical uses of prepositions;
- 2) non-spatial lexical uses of prepositions;
- 3) non-spatial grammaticalized uses of prepositions. For example grammaticalized uses of locative particles in structures realizing verbal aspectual-temporal semantics (Kuteva, Sinha 1994: 223).

Chapter 6 focuses on the semantics of *üle* ‘over’.

The meanings of *üle* constitute a semantic network based on a central scene, which, viewed from different perspectives or angles, opens up at least three image-schemas, labelled PATH, COVERING and VERTICALITY (cf. Deane 2005, Kreitzer 1997, Meex 1997).

The PATH-schema

Such a usage where the trajector moves over the landmark as an obstacle, e.g. *hüppas üle kivi* ‘he jumped over the stone’, can be considered as the prototypical uses of the word *üle*. The basis of the prototypical use is the PATH perspective. Among the spatial lexical uses of the path perspective are also such examples where the landmark is a border or an area. Another characteristic of the path perspective are the examples of fictive motion (e.g. *rada läheb üle mäe* ‘the path goes over the mountain’). Non-spatial lexical uses where the trajector overcomes abstract obstacles can also be associated with the path perspective.

The COVERING-schema

From the covering perspective, the viewer sees the trajector on the landmark (or as moving onto it), covering the landmark or hiding the landmark. For example such spatial lexical uses as *tõmbas teki üle pea* ‘he pulled the blanket over his head’, *tal on kerge mantel üle suvekleidi* ‘she has a light jacket over her summer

dress'. The covering perspective in non-spatial lexical uses where the trajector is divided between the landmarks (e.g. *sõiduraha saadi üle hulga kokku* 'traveling money was gathered across the crowd'). The covering and path perspectives are used in examples which are based on metaphors such as TOPICS ARE AREAS, DISCUSSION IS MOTION ALONG A PATH, THINKING IS MOTION (e.g. *julges selle üle arutleda* 'I dare to have a discussion over this'). Furthermore, I also associate a grammatical usage with the covering perspective where *üle* is used to express repetitive action (e.g. *ma pean kõik üle seletama/lugema* 'I have to re-explain/re-read everything'). While the iterative use of the English *over* has been associated with the reflexive use (Tyler, Evans 2001: 760–761; Dewell 1994: 365; Lakoff 1987: 433–435), then Estonian is interesting in that it lacks the reflexive use of *üle*.

The VERTICALITY-schema

In the vertical perspective, the fact that trajector is located higher than the landmark becomes crucial (e.g. *vesi on üle labajala* 'water is above the foot'). The non-spatial lexical uses of the vertical perspective are based on such metaphors as GOOD IS UP, MORE IS UP, TRAJECTOR IS BETTER THAN LANDMARK, THERE ARE MORE TRAJECTORS THAN LANDMARKS (e.g. *üle 100 mehe* 'over 100 men', *tennisemängus on ta minust üle* 'he is better than me at tennis').

The path perspective can be associated with the temporal domain together with the metaphor LIFE IS A JOURNEY, so that the trajector moves over temporal units (*üle päeva käin poes* 'I go to the shop every other day'). The vertical perspective also occurs commonly in temporal expressions, where the metaphor MORE TIME IS UP is at work (*üle kolme tunni* 'over three hours').

Chapter 7 discusses the semantics of *peale* 'on, onto'.

My analysis showed that it is possible to account for all the different usages of *peale* in line with an imagistic account of meaning, where all the meanings are closely related to each other through one and the same spatial scene they describe. In case of *peale* there are three central image schemas that account for the usages of *peale* in spatial and abstract domains: PATH/DIRECTION, COVERING and VERTICALITY.

The PATH-schema

In most general terms, the PATH-schema can be characterized as the relation of directional motion between the TR and the LM. The motion may involve relocation, as well as simply directedness, depending on the particular use. Prototypical uses are those, where the TR-object moves onto the top surface of the landmark-object. E.g. *Ta pidi tooma lepingu mulle laua peale* 'He was to bring the contract onto my table'.

In abstract domains, the PATH-schema appears to motivate usages in which we can speak about the direction of thoughts, complaints and emotions, such as anger. Forces, movements, and directions as source domains and emotions, thoughts, events, and actions as target domains are very typical of conceptual

metaphors (Kövecses 2002: 25). E.g. *Nad olid meie peale vihased* ‘They were angry at us’.

The VERTICALITY-schema

Regarded from the VERTICALITY viewpoint, the trajector in the scene is located higher than the landmark. The LM supports the TR, i.e. the VERTICALITY-schema can activate the connected SUPPORT-schema based on our physical experience – when we pile things up, the ones below provide support to those on top and the ones on top exert pressure on those below. The alignment is vertical; objects are added on top of one another vertically, movement and direction are irrelevant in these examples. E.g. *Nad lubasid hoonete kolmanda korruse peale ehitada* ‘They promised to build a third storey on top of the building.’

In the abstract domain, the VERTICALITY-schema is often combined with the conceptual metaphor MORE IS UP (and other orientational metaphors, see Lakoff and Johnson 1980: 14–21), adopting thus the meaning ‘besides, in addition’ (5a-5b). This meaning accounted for the largest share of the abstract *peale*-sentences in the corpus (108 occurrences out of 266, i.e. 29.5%). At the same time spatial examples of verticality-schema were really hard to find. *Spordi-kompleksi tuleb peale spordisaali ka ujula* ‘In addition to the hall, a swimming pool will be built in the sports complex.’

The conceptual metaphor GOOD (BETTER) IS UP explains the following examples – the better/ stronger one *jääb peale* ‘remains on top=wins’. On the basis of the metaphor GOOD IS UP we can also define the metaphor STRONGER IS UP.

The COVERING-schema

In the covering perspective the viewer takes a viewpoint above the scene, the vertical dimension of the whole scene disappears (the LM should not be the top or top surface, the covering-schema does not use the vertical dimension of *peale*), and the schema can be defined by the trajector’s functional property of covering the landmark. The alignment (in real situations) may be both horizontal and vertical, but the TR should occlude the LM from the viewer, the TR is between the LM and the viewer (or, from a greater distance, the LM and the TR coincide). The LM in the spatial domain is usually a two-dimensional area (a territory).

The relation between the TR and the LM may be that of contact in the spatial domain as well as vague coincidence. The TR either covers the LM physically or the LM includes the TR. E.g. *Selgelt oli näha hiljem peale kleebitud tapeediruut* ‘You could clearly see the square of the wallpaper pasted on the wall later.’

In the abstract domain, the LM includes or occupies the TR. The trajector and the landmark are in a kind of coincidental situation. In example 10, the TR is divided among the LM – TR-entities (cans) are divided among LM-entities (persons). We can conceptualize inclusion as covering when the trajector and the landmark take coincidental locations either in real space or in conceptual space; they are in some ways equated. E.g. *Päevas sööme nelja peale kaks konservi* ‘Between the four of us, we eat two cans a day.’

It is worth pointing out that unlike the VERTICALITY and the PATH schema, the COVERING schema does not imply the support function of the landmark which is often considered to be a substantial characteristic of the meaning of *on* in English and *sur* in French (see e.g. Vandeloise 1991, Richards, Coventry 2005: 164–165) and which is indeed an important factor also for the meanings of Estonian *peale*.

Chapter eight discusses a hypothesis about how horizontal and vertical dimensions are represented in language use. It is based on the research collaborated by Ilona Trägel (Veismann, Trägel 2008). According to the idea of embodiment (Johnson 1987, Gibbs 2006) we believe that there must be a significant difference between horizontal and vertical orientation in human cognition and that this difference should also be reflected in the potential aspectual meanings of the verbal particles.

The everyday experience of movement shows that along the vertical dimension actions usually end, while along the horizontal dimension actions may go on, change or be reversed.

For our corpus analysis (Veismann, Trägel 2008) we chose six Estonian verbal particles with primary directional meaning: three horizontal – *edasi* ‘on’, *tagasi* ‘back’, *ette* ‘ahead’, and three vertical – *üles* ‘up’, *alla* ‘down’, *maha* ‘down’. We analysed the phrasal verbs taken from the corpus of contemporary written Estonian (<http://www.cl.ut.ee/korpused/baaskorpus/>) that consisted of the above mentioned particles. We discovered that there is a correlation between the concrete meaning of direction and abstract (aspect-like and metaphorical) meanings. The difference between dimensions manifests itself in the aspect-like meanings that can be expressed by respective particles. The horizontal dimension (*edasi*, *tagasi*, *ette*) represents first of all continuative, changing and repetitive actions. The particles of vertical dimension (*üles*, *alla*, *maha*) are used to express the completion of the action. The phrasal verbs with the particle *edasi* almost always tended to carry the meaning that is similar to the continuous aspect.

In some examples the meaning is interpretable in terms of the metaphor GOOD IS FORWARD. In case of the particles expressing the vertical dimension the allocation of aspectual and metaphorical meanings was more even. *Üles* ‘up’ and *maha* ‘down’ express the completion of the action in a phrasal verb. Particles *üles*, *alla* and *maha* are used in relation with the metaphors GOOD IS UP/ MORE IS UP, BAD IS DOWN/ LESS IS DOWN (Lakoff, Johnson 1980; see Kährik 2001 for the analysis of the Estonian particles *alla* ‘down’ and *maha* ‘down’).

The results of the corpus analysis showed that the aspectual meanings of the Estonian verbal particles are:

(a) The only aspectual meaning in the vertical dimension was perfectivity (*üles leidma* ‘[up] find’; *üles tunnistama* ‘[up] confess’; *maha sõitma* ‘[down] drive (a distance)’).

The vertical particles are typically used in orientational metaphors.

(b) The horizontal particles have the following aspectual meanings: continuation (*edasi sööma* ‘eat on’), repetition (*edasi müüma* ‘resell’, *tagasi ilmuma* ‘appear again’) and reversal (*tagasi pöörama* ‘turn back’).

ELULOOKIRJELDUS

Ann Veismann

Kodakondsus: Eesti
Sündinud: 21. detsembril 1972
abielus, kolm last
Aadress: Jakobi 43–3, Tartu 51006
Telefon: 5805 6172
e-post: ann.veismann@ut.ee

Haridus

1991 Nõo Keskkool
1997 Tartu Ülikool, BA eesti keel ja kirjandus
2001 Tartu Ülikool, MA eesti keele alal
2001–2007 Tartu Ülikooli doktoriõpe üldkeeleteaduse alal

Teenistuskäik

2000–2001 Kaitseväge Ühendatud Õppeasutused, eesti keele õpetaja
2001 Tartu ülikooli Narva kolledž, semantika õpetaja
2003 Tartu ülikool, eesti keele ja murrete erakorraline teadur (0,5)
2004–2005 Tartu ülikool, suulise ja kirjaliku väljenduse õpetaja
2005–2007 Tartu ülikool, erakorraline teadur keeleteaduse ja -tehnoloogia
doktorikoolis (0,15)
2008 Tartu Ülikool, üldkeeleteaduse erakorraline teadur
2009 Tartu Ülikool, üldkeeleteaduse teadur

CURRICULUM VITAE

Ann Veismann

Citizenship: Estonian
Date of birth: 21.12.1972
Married, three children
Address: Jakobi 43–3, Tartu 51006
Telephone: +372 5805 6172
e-mail: ann.veismann@ut.ee

Education

1991 Nõo Secondary School
1997 University of Tartu, BA, Estonian language and literature
2001 University of Tartu, MA, Estonian language
2001–2007 PhD student at the University of Tartu, general linguistics

Professional experience

2000–2001 Estonian National Defence College, teacher
2001 University of Tartu, Narva College, teacher.
2003 University of Tartu, research fellow of Estonian language and dialects (0,5).
2004–2005 University of Tartu, teacher.
2005–2007 University of Tartu, Graduate School of Linguistics and Language Technology, research fellow (0,15).
2008 University of Tartu, research fellow.
2009 University of Tartu, research fellow.

DISSERTATIONES LINGUISTICAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Anna Verschik.** Estonian yiddish and its contacts with coteritorial languages. Tartu, 2000, 196 p.
2. **Silvi Tenjes.** Nonverbal means as regulators in communication: socio-cultural perspectives. Tartu, 2001, 214 p.
3. **Ilona Tragel.** Eesti keele tuumverbid. Tartu, 2003, 196 p.
4. **Einar Meister.** Promoting Estonian speech technology: from resources to prototypes. Tartu, 2003, 217 p.
5. **Ene Vainik.** Lexical knowledge of emotions: the structure, variability and semantics of the Estonian emotion vocabulary. Tartu, 2004, 166 p.
6. **Heili Orav.** Isiksuseomaduste sõnavara semantika eesti keeles. Tartu, 2006, 175 p.
7. **Larissa Degel.** Intellektuaalsfäär intellektuaalseid võimeid tähistavate sõnade kasutuse põhjal eesti ja vene keeles. Tartu, 2007, 225 p.
8. **Meelis Mihkla.** Kõne ajalise struktuuri modelleerimine eestikeelsele tekst-kõne sünteesile. Modelling the temporal structure of speech for the Estonian text-to-speech synthesis. Tartu, 2007, 176 p.
9. **Mari Uusküla.** Basic colour terms in Finno-Ugric and Slavonic languages: myths and facts. Tartu, 2008, 207 p.
10. **Petar Kehayov.** An Areal-Typological Perspective to Evidentiality: the Cases of the Balkan and Baltic Linguistic Areas. Tartu, 2008, 201 p.